

The Hungarian Language
Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

Editor
TAMÁS FARKAS

Technical editor
PANNA SZABÓ

Editorial Board
JUDIT BÓNA, TAMÁS FORGÁCS,
KÁROLY GERSTNER, ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI,
JENŐ KISS, PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN

Advisory Board
SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTÉK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

PALÁGYI, LÁSZLÓ – DEME, ANDREA: Empirical research on word classes and collocations in Hungarian. Part 1	257P
ALBERTI, GÁBOR – FELTIZI-VERESS, ANASTASIA SAYPASHEVA – FARKAS, JUDIT: “The power of old structures organized in paradigms” in the system of Hungarian conjugation	267
HELTAI, JÁNOS IMRE – SZÉKELY, MÁRK ATTILA: Research roles in collaborative linguistic ethnographic research	285
Minor contributions. SZÓKE, MELINDA: The founding charter of Garamszentbenedek turns 950 years old	305
Etymologies. HONTI, LÁSZLÓ: The origin of the Hungarian word <i>kan</i> . – ZOLTÁN, ANDRÁS: Doubts surrounding <i>kan</i> . A comment on László Honti’s etymology	315
Language cultivation. BLANKÓ, MIKLÓS: Terminological problems of ‘nyelvművelés’ [language cultivation]	318
The history of linguistics. KISS, JENŐ: A proposal for electing Loránd Benkő for HAS membership in 1964. – KOROMPAY, KLÁRA: Could we gain new insight into the discovery of the Leuven Codex? The Rosenthal and Olschki families in the 19th–21st centuries... ..	329
Reviews. FURKÓ, PÉTER: Corpus linguistic methods in cognitive linguistics research. – ZAICZ, GÁBOR: János Pusztay, Egy nyelvcsalád tündöklése és ...? [The rise and fall of a language family?] – SZABÓ, DÁVID: Vilmos Bárdosi, Dictionnaire phraséologique français–hongrois. – KISS, JENŐ: András Zoltán, Slavo-Hungarica. – CSER, ANDRÁS: György Komáromi Csipkés, Anglicum Spicilegium – Angol tallózás [Gleaning English], 1664.	338
Miscellaneous. NAGY, ILLÉS: LexikoNet 4: An international conference for creating dialect dictionaries	360
Society news. KUGLER, NÓRA – TÁTRAI, SZILÁRD: Erzsébet Fehér is 90. – MÁNY, DÁNIEL: Kinga Klaudy is 80. – TAKÁCS, JUDIT: Árpád Zimányi is 70	363
Data from the history of Hungarian. SEBESTYÉN, ZSOLT: The 1613 urbarium of the Munkács estate as a source for historical linguistics	374
Contributors	384

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

121.
ÉVFOLYAM

2025.
3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

MAGYAR NYELV 121. ÉVF. 3. SZÁM * 2025.

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztő
FARKAS TAMÁS

Technikai szerkesztő
SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság
**BÓNA JUDIT, FORGÁCS TAMÁS,
GERSTNER KÁROLY, HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ,
KISS JENŐ, SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

PALÁGYI LÁSZLÓ – DEME ANDREA: A szófajiság és a kollokáció empirikus vizsgálata a magyarban. 1. rész	257
ALBERTI GÁBOR – FELTIZI-VERESS SAYPASHEVA ANASTASIA – FARKAS JUDIT: „A régi, paradigmába szerveződött struktúrák ereje” a magyar igeragozásban	267
HELTAI JÁNOS IMRE – SZÉKELY MÁRK ATTILA: Kutatói szerepek egy kollaboratív nyelvészeti etnográfiai kutatásban	285
Kisebbségi közlemények. SZÖKE MELINDA: 950 éves a Garamszentbenedeki alapítólevél	305
Szó- és szólásmagyarázatok. HONTI LÁSZLÓ: A magyar <i>kan</i> szó eredete. – ZOLTÁN ANDRÁS: Kételemek a <i>kan</i> körül. Hozzászólás Honti László szövegezéséhez	315
Nyelvművelés. BLANKÓ MIKLÓS: A nyelvművelés terminológiai problematikája	318
Tudománytörténet. KISS JENŐ: Javaslat Benkő Loránd akadémiai tagságára 1964-ben. – KOROMPAY KLÁRA: Hátha tovább kutathatók a Leuveni kódex előkerülésének körülményei? A Rosenthal és az Olschki család a 19–21. században	329
Szemle. FURKÓ PÉTER: Korpusznyelvészeti módszerek a kognitív nyelvészeti kutatásban. – ZAICZ GÁBOR: Pusztay János, Egy nyelvcsalád tündöklése és ...? – SZABÓ DÁVID: Bárdosi Vilmos, Francia–magyar szólásszótár – Dictionnaire phraséologique français–hongrois. – KISS JENŐ: Zoltán András, Slavo-Hungarica. – CSER ANDRÁS: Komáromi Csipkés György, Anglicum Spicilegium – Angol tallózás, 1664.	338
Különművek. NAGY ILLÉS: LexikoNet 4 nemzetközi tájszótár-készítői konferencia	360
Társasági ügyek. KUGLER NÓRA – TÁTRAI SZILÁRD: Fehér Erzsébet 90 éves. – MÁNY DÁNIEL: Klaudy Kinga 80 éves. – TAKÁCS JUDIT: Zimányi Árpád 70 éves	363
Nyelvtörténeti adatok. SEBESTYÉN ZSOLT: A munkácsi uradalom 1613. évi urbáriuma mint nyelvtörténeti forrás	374
Számunk szerzői	384

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Juhász Dezső elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 6000 Ft, nyugdíjasoknak 4000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 2000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 337. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; adószám: **19007665-1-42**.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): +36-1-485-5200/5121 mellék. Honlap: www.mnyt.hu, imél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, imélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Disz tér 3., tel./fax: 201-8891, imél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató és tördelés: Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>, a 2021/4. számtól: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Imélcímünk: juhasz.dezso@btk.elte.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: juhasz.dezso@btk.elte.hu. Web: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Disz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

A szófajiság és a kollokáció empirikus vizsgálata a magyarban *

1. rész

1. Bevezetés. Ugyan a *szófaj* műszó többezer éves gyökerekkel rendelkezik az európai nyelvészetben, értelmezése és a szófajiság koncepciójának meghatározott (jelentéstani, alaktani, mondattani) kritériumok szerinti következetes érvényesítése máig kihívást jelent a nyelvi leírás számára. A kollokáció a korpusznyelvészet egyik alapfogalma, amely különböző szavak hajlandóságát jelöli arra, hogy a szövegben egymás közelében előforduljanak (HUNSTON–LAVIOSA 2000). Mind a kollokálódás korpuszban történő mérését, mind a kollokáció és a nyelvi képesség viszonyát illetően számos alternatív elképzelés létezik (l. BARNBROOK et al. 2013). Ebben a tanulmányban a szófajiságot és a kollokációt a beszélők tudása szempontjából vizsgáljuk. Fő kérdésünk, hogy a kollokálódás és az azonos szófaji kategóriába tartozás milyen mértékben kapcsolhatja össze a szavak mentális reprezentációját. Ennek a kérdésnek a megválaszolására lexikai döntési feladatokat végeztettünk magyar anyanyelvű beszélőkkel. A kísérleti személyeknek arról kellett minél gyorsabban döntést hozniuk, hogy létező főnevet, igét látnak-e vagy ún. álszót. A vizsgálat a magyar nyelvben létező főnevek és igék előtt megjelenő, kollokációjukban összefüggő és/vagy szófajiságukban megegyező szavak előfelező hatásának mérésére irányult.

A 2. rész a szófajisággal és a kollokációval kapcsolatos elméleti háttérfeltevéseket, illetve az ezekből adódó hipotéziseket tárgyalja, amelyek vizsgálatára kísérletet terveztünk. A 3. rész a vizsgálat korpuszalapon kialakított anyagát és módszerét ismerteti, míg a 4. az eredményeket közli, amelyeknek értékelésére az 5. részben kerül sor.

2. Elméleti feltevések és hipotézisek

2.1. A szófaj. A szófajisággal kapcsolatban számos különböző koncepció létezik a formális és a funkcionális (használatalapú) modellekben is. A magyar le-

* A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

író nyelvtan (KESZLER szerk. 2000) a szófajok meghatározásában a szintaktikai szempontok mellett alaktani és jelentéstani kritériumokat is alkalmaz, utóbbiak következetes érvényesítése azonban meglehetősen problematikus (KIEFER 2007: 145–241). A szintén formalista generatív nyelvtanok nem tulajdonítanak nagy jelentőséget az esetlegesnek tűnő lexikai szófajiságnak, és alapvetően szintaktikai természetűnek tételezik a főnévi, igei csoportokat mint kifejezés (phrase) értékű kategóriákat felépítő főnév, ige stb. (elemi alaki) kategóriákat is (É. KISS 1992). A lexikai szófajiság ebben a megközelítésben felfogható bizonyos szavakhoz rögzített szintaktikai információként (vö. KENESEI 2010). A formális modellekből tanulságként mindenképpen levonható, hogy a lexikai értelemben vett szófajiság (amely nem univerzális, hanem sokkal inkább nyelvtipológiai jelenség) a szavaknak a mondattani szerkezetekhez és viszonyokhoz való hozzájárulása felől értelmezhető, vagyis a lexikai egységek szófajiságának empirikus vizsgálatok is számolni kell az adott szófaj szintaktikai beágyazottságával.

A használatalapú kognitív nyelvtan (LANGACKER 1987, 2008) szerint a szófaj jelenségét eredményező mondattani szerkezetek és viszonyok szemantikai tényezőkre vezethetők vissza. A kognitív nyelvtan a bizonyos szófajt képviselő szavakat azonban nem a jelentésük tartalma, hanem szerkezete (a fogalmi hozzáférés módja) szerint tartja egybetartozónak. A szófajiság ebben a tekintetben a jelentések fogalmi megalkotásával, a konstruálással van összefüggésben, ugyanazon fogalmi tartalom különböző szemantikai szerkezetekben dolgozható föl a szófaji jelentésétől (is) függően. Így például a *fut* és a *futás* nyelvi szimbólumokkal a beszélők ugyanarra a referenciális jelenetre, de eltérő módon irányíthatják a beszélőtársak figyelmét, és ez az eltérő mód az, ami miatt különböző szófajú szavaknak tarthatjuk őket. A kognitív nyelvtanban a mondat egy létezőként megkonstruált, főnévvel jelölt dologgal kapcsolatos időbeli eseményt fejez ki, általában egy másik, ugyancsak főnévvel jelölt dologgal viszonyban (TOLCSVAI NAGY 2017: 391–466). A főnévi jelentésben a fogalom dologszerűen konstruálódik meg, a főnév jelentése atemporális és fogalmilag autonóm (TOLCSVAI NAGY 2017: 353–361); az igei jelentés ezzel szemben temporális és fogalmilag függő, hiszen egy folyamat szereplőket és körülményeket is feltételezhet (TOLCSVAI NAGY 2017: 310–352). Ezzel összefüggésben a magyarban az ige önmagában képes kifejezni a mondat szereplő- és időviszonyait, vagyis tulajdonképpen (az önhasonlóság elvének megfelelően) mondat a mondatban (IMRÉNYI 2017: 664–715).

Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb teret nyerő használatalapú nyelvtanok a szófajiság fogalmához képest sokkal inkább előtérbe helyezték a konstrukció fogalmát. A konstrukciós nyelvtanokban (CROFT 2001; GOLDBERG 1995) a nyelv primitívumai a konstrukcióknak nevezett, önálló formával és jelentéssel bíró szerkezetek. Nem csupán a szavak és az idiómák tartoznak a konstrukciók körébe, hanem a szavaknál sematikusabb (mind jelentésükben, mind formájukban kevésbé részletezett), de azokhoz hasonlóan tárolt reprezentációk is. Konstrukciós sémát valósít meg például a következő szerkezet, amelyben egy ágens (*Peti*) és egy beneficiens (*Pisti*) között egy páciensre vonatkozó transzfer megy végbe: *Peti Pistinek passzolta/ütötte/dobta/ajándékozta/vette* stb. *a labdát*. A konstrukciós nyelvtani elméletek szerint lexikon és grammatika szerves egységet képez, és

a jelentés szerves része a grammatikának. Ezek a nyelvi modellek azt feltételezik, hogy a konstrukciók hálózata (az ún. konstruktikon) nyelvenként különbözik, ezért a szófajok is nyelvspecifikusak (bár tipológiai értelemben generalizálhatóak, és a nyelvspecifikus kategóriák közötti hasonlóságoknak lehet funkcionális, kognitív és szemantikai magyarázatuk). Konstrukciós nyelvtani szempontból tehát nincs szükség annak a feltételezésére, hogy egy adott nyelvben bizonyos szófajoknak és szófajok közötti viszonyoknak biztosan meg kell jelenniük, a szófajok nem grammatikai kategóriák, hanem funkcionális prototípusok (CROFT 2001: 103), amelyeknek a(z esetleges) konkrét megvalósulása a konstrukciók nyelvspecifikus hálózata felől (egy adott nyelv nyelvtana felől) értelmezhető. A konstrukció fogalma azon a meglátáson alapszik, hogy a nyelvi szerkezetek mind az idiomatikusság egy bizonyos fokán állnak, vagyis ahhoz, hogy egy szó megjelenhessen egy szintaktikai szerkezetben, a szófajiságnál általában sokkal specifikusabb (elsősorban szemantikai) kritériumoknak kell eleget tennie (FILLMORE et al. 1988). Így például a (*passzol, ad, dob, vesz, ajándékoz* igékhez hasonlóan) tranzitív *biztat, tanul* és *ölel* igék nem kompatibilisek a fentebb említett ditranzitív konstrukcióval, mivel nem tartalmazzák a konstrukció kidolgozásához elengedhetetlen 'transzfer' jelentéskomponenst: **Peti Pistinek biztatta/tanulta/ölelte a labdát.*

Konstrukciós nyelvtani szempontból kiemelendő, hogy az igék a vonzatszerkezetüknek köszönhetően a magyarban nagy mértékben meghatározzák a mondat struktúráját, vagyis erőteljesen asszociálnak bizonyos konstrukciókat. Minthogy a használatukban nem kapcsolódó igék különböző konstrukciós tudást feltételeznek, elképzelhető, hogy ezen igék a főneveknél kevésbé kapcsolódnak egymáshoz a lexikonban, amelyek konstrukciós szempontból alulspecifikáltabbak, vagyis többféle konstrukcióban is megjelenhetnek. A főnév és az ige grammatikai (a konkrét megvalósulásoktól fogalmilag elvonatkoztatott) jelentésének különbségéből fakadhat, hogy korábbi kísérletek szerint a főnévi és az igei jelentés a magyarban eltérően dolgozódik föl (THUMA–PLÉH 1995). Egy olyan kísérletben, amelyben a kísérleti személyeknek kétértelmű szavakra végződő mondatok elolvasása után kellett minél gyorsabban szemantikailag és/vagy szófajilag kapcsolódó szavakat kiolvasniuk, az igei jelentést előfeszítő mondatkontextust követően (lásd *Te is tudod, hogy János mindig nagyot dob*) a személyek a célszavakat (pl. a *hangszer* szót) (átlagosan 42 ms-mal) gyorsabban olvasták ki, mint a főnévi jelentést követően (lásd *Az ütősök között János kedvence a dob*). Továbbá csak a főnévi olvasat esetében volt megfigyelhető lexikai előfeszítő hatás. Ez azt jelenti, hogy a kísérleti személyek például *Az ütősök között János kedvence a dob* mondat után gyorsabban olvasták ki a szemantikailag és szófajilag is kapcsolódó *hangszer* szót a szemantikailag kapcsolódó, de eltérő szófajú *hajít* és a kontroll szóként használt *labda* szóhoz képest. Ugyanakkor a *Te is tudod, hogy János mindig nagyot dob* mondat után a *hajít* szót nem olvasták ki gyorsabban a résztvevők, mint a szemantikailag kapcsolódó *hangszer*, valamint a kontroll *labda* szavakat (THUMA–PLÉH 2001). Ennek akár az is oka lehet, hogy két szinonim, hasonló konstrukcióvonzással rendelkező ige között (pl. *dob, hajít*) nagyobb a távolság a mentális lexikonban, mint két szinonim szereplőket kódoló főnév (pl. *dob, hangszer*) között.

A konstrukciós nyelvtanok szerint a szójelentésről való tudásunk összefüggésben van a szavak használatára vonatkozó tudásunkkal, és egy szó ismerete magába foglalja azoknak a konstrukcióknak (és a konstrukciókban előforduló más szavaknak) az ismeretét, amelyekben a szó használatos (CROFT–SUTTON 2017). Megkülönböztethetjük ugyanakkor a konstrukciófüggő, grammatikalizáció útján létrejövő lexikai elemek (névelők, névutók stb.) és a fogalmilag részletező, nagyon különböző konstrukciókat is kidolgozni képes szavak (igék, főnevek stb.) csoportjait. GOODMAN és munkatársai (1981) azt találták, hogy létezik egy ún. szintaktikai előfeszítő hatás, amely szerint a szintaktikai viszonyokat jelölő nyelvi elemek (pl. névelő, birtokos névmás) előfeszítik az őket a mondatban potenciálisan követő főneveket (pl. *my* 'enyém' – *turkey* 'pulyka', *our* 'miénk' – *night* 'éjszaka'). Ez a hatás azonban csak akkor volt kimutatható a kísérletben, ha a kérdéses szópárok a szemantikailag asszociálódó szavakkal (pl. *door* 'ajtó' – *window* 'ablak', *cut* 'vág' – *knife* 'kés') nem vegyesen, egymással keveredve jelentek meg, hanem egy olyan külön blokkban, ahol más típusú előfeszítő hatás nem jelentkezett. A vegyes blokkokban ugyanis a szintaktikai előfeszítés hatása nem mutatkozott, csak a szemantikaié, tehát ez utóbbi „elnyomta” az előzőt. Ennek a felismerésnek a jelen kísérlet szempontjából azért is van jelentősége, mert befolyásolta a vizsgálatunk módszertanának kialakítását: az idézett eredmények tanulságai alapján az alább bemutatandó kísérletben a két vizsgált előfeszítési hatást, a kollokációs és szófaji előfeszítést mi is két külön blokkban teszteltük (l. 3.2.).

2.2. Kollokáció. Mint az előző részben már szó volt róla, konstrukciós nyelvészeti megközelítés szerint a(z absztrakt) szófaji azonosságnál fontosabbnak látszanak a használattal összefüggő, végső soron szemantikai háttérű (specifikus, a világról való tudásunkhoz közvetlenül kapcsolódó) kapcsolatok. A szavak használatában az utóbbi évtizedekben ebben a vonatkozásban a kollokáció vizsgálata bír alapvető jelentőséggel. A kollokálódás számszerűsítése és mérése annak a megragadására szolgál, hogy különböző szavak milyen valószínűséggel jelennek meg egymás közelében. Természetesen pusztán az a tény, hogy egy adott korpuszban két szó gyakran megjelenik egymás mellett, még nem jelenti azt, hogy az együttes előfordulásuk valóban magas lenne az adott nyelvben. A legtöbb magyar szó például előfordul valamely nagyon gyakori szó, például egy kötőszó környezetében, ez azonban önmagában még nem bizonyíték a gyakori kollokálódásra, hiszen könnyen előfordulhat, hogy a kötőszó a saját gyakoriságához képest szemlélve alig fordul elő a másik szó környezetében. A kollokálódás (azaz az együttjárás valószínűsége) mérésének több eszköze is van (HUNSTON 2002). A kölcsönös információ (MI) mérése az együttes előfordulás véletlenszerűségét kívánja kiküszöbölni, és a szavak gyakorisága alapján várható (jósolt) és megvalósult előfordulási szám összevetésére épül. A T-Score érték pedig azt mutatja meg, hogy egy-egy szó csomópontként (node) milyen szavakat vonz (háttérbe szorítva azt az információt, hogy az illető szót mely más szavak hívják elő). A logDice (RYCHLÝ 2008) mérőszám a csomópont (azaz a célszó) és a kollokált szó gyakoriságán, illetve a két szó együttes előfordulásának gyakoriságán alapszik. A jelen tanulmányban ez utóbbi, nagy korpuszok esetében preferált mérőszámot alkalmaztuk a vizsgált szavak kollokációs összefüggéseinek számszerűsítésére,

amely szerint erős és gyenge kollokálódást állapítottunk meg úgy, hogy az utóbbi csoportba azok a szópárok tartoztak, ahol lényegében a kollokációs kapcsolat hiányát mutatta a mérőszám (l. 3.1.).

Ami a kollokáció pszicholingvisztikai vonatkozásait illeti, számos modell a nyelvi képesség lényegi elemeként hivatkozik rá. Eszerint a nyelvhasználók tömbösödött egységeket tárolnak a hosszútávú memóriájukban, vagyis elsajátítják annak a tapasztalatát, hogy két szó milyen valószínűséggel jelenik meg együtt, amiben fontos szerepe van az egymás közelségében előforduló szavak közötti asszociatív kapcsolatoknak (ELLIS 2001). A kollokáció fontosságát hangsúlyozó, de az elemektől független szabályszerűségek szerepét is elfogadó nézetek szerint a nyelvhasználók szükség esetén képesek felbontani a több szóból álló tömböket, de alapvetően egységként (szabályok alkalmazása nélkül) hívják őket elő (ELLIS 2001). A kollokációnak ennél központibb szerepet tulajdonítanak azok a modellek, amelyek szerint minden szó előfeszíti a magas valószínűséggel kollokált (gyakori) szókörnyezetét, és a grammatika nem más, mint szókombinációk újra és újra visszatérő mintázata (HOEY 2005). A vegyes modellek a nyelvben egy szabályelvű és egy kollokáció elvű mechanizmust is feltételeznek. A produkcióban a szavakra vonatkozóan például megkülönböztethető az ún. nyitott választás elve (open-choice principle) és az idióma elve (SINCLAIR 1991). A nyitott választás elve szerint a beszélő egyéni döntése, hogy egy grammatikai szerkezetben milyen szavakat használ, például az ún. *okozott mozgás* konstrukció (GOLDBERG 1995) kidolgozásakor (l. *leverte a poharakat az asztalról, lefújta a szél a virágokat a teraszról*) a beszélő dönthet új, elsőre akár szokatlannak tűnő szavak használata mellett (KALIVODA 2021; PALÁGYI 2022), például: *letáncolná a fákról a virágot, leimádkozzák a bugyit a nőkről* (forrás: MNSz2, ORAVECZ et al. 2014). Az idióma elve szerint azonban a szavakat a beszélők általában a szokásos konstrukciós és lexikai környezetükben használják, és elsődlegesen nem is szavaknak, hanem a szavak társulásainak van jelentésük (melyekből a szójelentéseket utólag lehet elvonatkoztatni). A két elv elkülönítése történhet modularista alapon, a grammatikai szabályok és a memória szerepének éles megkülönböztetésével (vö. PAWLEY–SYDER 1983; SKEHAN 1998). Bizonyos modularista elképzelések szerint alapbeállításnak az idióma elvű, kollokációra építő működés tekinthető (WRAY 2002). Az előző részben említett konstrukciós nyelvtani megközelítések a két elv érvényességét a nyelvi működésben nem tagadják, azonban egységben szemlélik azokat (vö. SINCLAIR 1996: 81), minthogy az újszerű, szabályos, kreatív nyelvi produktumokat is a szavaknál magasabb általánossági szinten lévő, de a memóriában tárolt konstrukciós sémák megvalósításaként (esetleg kiterjesztéseként) értelmezik.

A jelen tanulmányban bemutatott kísérletben vizsgált kollokációs kapcsolatot az idióma elv, a szófajiság pedig a nyitott választás elvének érvényességével hozható összefüggésbe (minthogy léteznek olyan konstrukciók, amelyeknek sematikus részeit az adott szófajhoz tartozó lexikai elemek többsége kitöltheti), így – legalábbis látszólag – alapvetően eltérő viszonyokról van szó a két esetben. Ugyanakkor konstrukciós szempontból a két elv ugyanazon kontinuumon helyezhető el, így ez az eltérés vélhetően ugyancsak nem alapjaiban eltérő nyelvi működéseket, illetve összefüggéseket feltételez a szavak egyes (kollokációs

vagy szófaji alapú) csoportjai között: bár a nyelvi szerkezetek esetében fennáll a szabad választás lehetősége, azaz egy adott szintaktikai szerkezetben különböző szavak is előfordulhatnak, ehhez a szavaknak a szófajiságnál általában specifikusabb (elsősorban szemantikai) kritériumoknak kell megfelelniük (vö. FILLMORE et al. 1988).

A szavak közötti szemantikai előfeszítés meglétét már több kutatásnak sikerült kimutatnia (FISCHLER–GOODMAN 1978, MEYER et al. 1975), amit hagyományosan az aktivációterjedés elméletével magyaráznak (ANDERSON 1996/2013). Az aktivációterjedés elmélete szerint a szótaláláskor számos másik szó aktiválódik az adott beszédeseményben a később kimondott szó mellett (AITCHISON 2003: 84–101). Bizonyos mértékig a hasonló vagy éppen ellentétes jelentésű szavak, az alá- vagy fölérendelt kategóriákat szimbolizáló szavak, a vele gyakran együtt előforduló más szavak és kifejezések, a tudáskeret, a forгатókönyv elemei, tehát egy egész fogalmi hálózat aktiválódik, amelyből a végül kimondott szó hozzáférhetővé válik, és egyúttal természetesen hozzáférhetővé teszi magát az aktiválódó hálózatot is. (A *desszert* szó például az ÉTTEREM és/vagy az ÉTKEZÉS forгатókönyvéhez biztosít csomópontként referenciapontot, tehát az ezzel összefüggő szavakat is aktiválja.) Módszertani szempontból kiemelendő, hogy a pszicholingvisztikai kutatások alapját képező nyelvi anyagokban a szavak közötti szemantikai összefüggéseket általában és hagyományosan introspekcióval, a saját nyelvi produkció megfigyelésével (szerencsésebb esetben szinonímiára vonatkozó szótári hivatkozással) állapítják meg.

A disztribúciós szemantikai megközelítés szerint a szavak tartalma nagyrészt jellemezhető a szó kontextuális reprezentációjával, amely azon nyelvi kontextusok absztrakciójaként határozható meg, amelyekben a szóval találkozunk (MILLER–CHARLES 1991). A szemantikai viszony (az azonos szemantikai mezőbe való tartozás) a disztribúciós szemantika elvei szerint az azonos szófajú szavak esetében lényegében azonos a kollokáció alapú összefüggéssel. Disztribúciós szemantikai alapvetés ugyanis, hogy azok a szavak, amelyek hasonló kontextusban jelennek meg, hasonlóak a jelentésükben (erre a belátásra épülnek például a napjainkban népszerű nagy nyelvmodellek). A kollokáció szempontjából ez azt jelenti, hogy a hasonló kollokáltakkal rendelkező szavaknak hasonló a jelentésük. Ez a szemantikai összefüggés azonban nézetünk szerint nem azonos a szinonimitással vagy felcserélhetőséggel.¹ A szavak grammatikai viselkedésének és kollokációjának feltérképezésére szolgáló NoSketchEngine korpuszlekérdező platformon a Magyar Webkorpuszt vizsgálva például kimutatható a *kutya* és a *gyerek* szó kváziszinonimitása. Ennek az az oka, hogy tárgyi viszonyban mindkét szó erősen kollokálódik az *etet* igével, alanyi viszonyban az *eszik* és a *felne* igével, predikatív melléknévként pedig gyakran járnak együtt a *kíváncsi*, *okos*, *egészséges*, *boldog*, *beteg* melléknévvel. Mindkét főnévnek gyakori jelzői bővítményei továbbá az *éves*, *korú*, *kicsi* melléknévek, a *szomszéd* és az *ismerős* szavak birtokos jelzőként jelennek meg előttük, ők maguk pedig a *viselkedés*, *élet* és *nevelés* főnevek birtokos

¹ Az emberi lexikális memória pszicholingvisztikai elméletei által ihletett WordNet (FELLBAUM 1998) lexikai referenciarendszerben például a hiperonímia játszik meghatározó szerepet.

jelzői. A szó kollokációs jellemzőit és jelentését ugyanakkor nem azonosítjuk egymással, ezért a továbbiakban is kollokáció alapú összefüggésről beszélünk a használatukban megegyező szavak kapcsán, nem pedig szemantikai összefüggésről (amely nézetünk szerint „csupán” motiválja a kollokáció alapú összefüggést, például azt, hogy a *kutya* és a *gyerek* szó hasonló környezetekben jelenik meg).²

2.3. Hipotézisek. A jelen tanulmányban ismertetett kísérletünkben a szófajiságot és a kollokációt mentális tényezőként közelítettük meg. Azt vizsgáltuk, hogy a kollokációs alapon és szófajilag is összefüggő szavak jobban előfeszítik-e egymást, mint a kollokációs alapon nem összefüggő és szófajilag is különböző szavak, illetve azt is, hogy a két hatás egymáshoz képest hogyan alakul. Az előfeszítést egy olyan lexikai döntési feladattal vizsgáltuk, amelyben az előfeszítés erejét a célszavak létező vagy álszavakként történő felismerésének gyorsaságával számszerűsítettük. A döntési helyzetben (valódi szó vagy álszó) mért reakcióidő alapján vizsgáltuk a különböző valószínűséggel kollokálódó szavak előfeszítő erejét három szinten (erős, gyenge, nincs kollokálódás), a szófajiság előfeszítő erejét (azonos vagy eltérő szófajú szavak), illetve ezek lehetséges kombinációit. Az elméleti háttérfeltevésekből és a korábbi kutatási eredményekből következően az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg a jelen vizsgálatra vonatkozóan:

1. A kollokációs alapon erősen összefüggő szavak (pl. *zöltség-eszik*, *termel-gazda*), az azonos szófajú szavak (pl. *siker-jármű*, *cserél-eszik*), illetve a kollokációs alapon erősen összefüggő és azonos szófajú szavak (pl. *szoba-asztal*, *beszél-hallgat*) erőteljesebben előfeszítik egymást (így alacsonyabb reakcióidő-értékeket találunk ezeknek a szópároknak ez esetében), mint a kollokációs alapon gyengén és szófajilag nem összefüggő szavak (pl. *szerel-erdő*, *sodrás-olvas*). Ezen belül az erősebb kollokációs és szófaji kapcsolattal rendelkező szavak (pl. *szoba-asztal*, *beszél-hallgat*) erőteljesebben elő is feszítik egymást, mint a csak erősebb kollokációs kapcsolattal rendelkezők (pl. *zöltség-eszik*, *termel-gazda*), amelyek viszont erőteljesebben előfeszítik egymást a csak szófaji kapcsolattal rendelkező szavakhoz képest (pl. *siker-jármű*, *cserél-eszik*). Az álszavak (*föröl*, *kölész*) feldolgozása és elutasítása pedig lassabb, mint a valódi szavaké (lásd JANSEN et al. 2017).
2. A főnevek és az igék előfeszítő hatása eltér úgy, hogy
 - a) a kollokációs alapú előfeszítés a főnevek (pl. *szoba-asztal*) esetében erősebb, mint az igék (pl. *beszél-hallgat*) esetében, tehát gyorsabb reakcióidőkhöz vezet a lexikális döntési feladatban, továbbá
 - b) a kollokáció szempontjából gyengén kapcsolódó főneveknek (pl. *siker-jármű*) nagyobb az előfeszítő hatása egymásra (szófaji alapon), mint a kollokáció szempontjából gyengén kapcsolódó igéké (pl. *cserél-eszik*).

² A kollokáció alapú összefüggések háttérben ráadásul különböző szemantikai összefüggések is állhatnak. A mintában például az azonos szófajú szavak esetében a kollokálódást az azonos fogalmi kerethez való tartozás (*művész*, *színház*), a hiperonímia (*kocsi*, *jármű*) és a szinonímia (*eszik*, *fogyaszt*) egyaránt motiválhatja.

3. Anyag, módszer, kísérleti személyek

3.1. Anyag. A kutatás hipotéziseinek vizsgálatára egy ún. lexikai döntési kísérletet terveztünk. A résztvevők feladata az volt, hogy a képernyőn megjelenő szavakról döntsék el, létező magyar szavakat látnak-e. A kísérlet anyagát képező szavak listáját korpuszalapú elemzés segítségével alakítottuk ki. A vizsgálatban résztvevők a lexikai döntést a célszóhoz (target) kapcsolódóan hozták meg, amelyet minden esetben megelőzött egy előfeszítő szó (prime). A kutatás céljának megfelelően olyan prime-target szópárok összeállítására volt szükség, amelyek a) kollokáció szempontjából erősebben kapcsolódnak egymáshoz (tehát nagyobb valószínűséggel kollokálódnak), b) gyengébben kapcsolódnak egymáshoz (tehát alacsony valószínűséggel kollokálódnak), illetve c) nem kapcsolódnak egymáshoz (az együjtjárásnak nincs valószínűsége, mert a célszó nem valódi szó, hanem ún. álszó, melynek gyakorisága ugyancsak nulla). Az álszók a magyar hangsor-építési szabályszerűségeknek megfelelő hangalakú és a valódi szavakkal azonos szótagszámú (két szótagú) szavak voltak. A szópárokat aszerint is variáltuk, hogy annak tagjai egyeztek-e szófajukban. Vizsgáltunk főnévi és igei célszavakat azonos vagy eltérő szófajú (ugyancsak főnévi vagy igei) prime szavakkal. Az álszavak egyértelműen beazonosíthatóan szintén főnévi vagy igei szófajúak voltak, ugyanis gyakori és/vagy produktív főnév-, illetve igeképzőket tartalmaztak (pl. *pátság, hülget, szüvény*). A kísérletben tehát az 1. táblázatban bemutatott feltételeket vizsgáltuk. A továbbiakban a kísérleti feltételek kialakítását, illetve a szópárok összeállításának menetét ismertetjük.

1. táblázat

Példák a kísérletben használt anyagra (zárójelben a kondícióknak az adatok ábrázolása során használt kódjával) a kísérleti feltételek szerint

		Az előfeszítő szó (prime)	
Célszó (target)	A kollokálódás erőssége	Főnév (n)	Ige (v)
Főnév (n)	erős (a)	(a_nn) pl. <i>kocsi-jármű</i>	(a_vn) pl. <i>idéz-emlék</i>
	gyenge (b)	(b_nn) pl. <i>csillag-gazda</i>	(b_vn) pl. <i>nevel-asztal</i>
	nincs (c) (a target álszó)	(c_nn) pl. <i>holttest-kölész</i>	(c_vn) pl. <i>fogyaszt-szüvény</i>
Ige (v)	erős (a)	(a_nv) pl. <i>tempó-halad</i>	(a_vv) pl. <i>fogyaszt-eszik</i>
	gyenge (b)	(b_nv) pl. <i>csuklya-hallgat</i>	(b_vv) pl. <i>romlik-figyel</i>
	nincs (c) (a target álszó)	(c_nv) pl. <i>hála-tepel</i>	(c_vv) pl. <i>vádol-mörcög</i>

Mint a 2.2. pontban már utaltunk rá, a kollokáció alapú összefüggés mást jelent az azonos és a különböző szófajú szavak esetében. Különböző szófajú szavak esetében a kollokálódás erőssége a használati összefüggést (tehát az együttes előfordulást) mutatja – ez a kollokálódás a gyakori együttes előfordulásra épül. Azonos szófajú szavak esetében viszont nem az a kérdés, hogy két szó gyakran használatos-e együtt, hanem az, hogy ugyanazon lexikai és szintaktikai környezetben használatos-e (akár úgy, hogy együtt valójában ritkán fordulnak elő) – ez a kollokálódás a hasonló lexikogrammatikai környezetben való előfordulásra épül.

Az azonos szófajú szavak esetében a használati összefüggést a Sketch Engine (KILGARRIFF et al. 2014) korpuszelemző Thesaurus funkciójának segítségével alapítottuk meg. A Thesaurus funkció egy szó (szóalakjainak) használatbeli hasonlóságának meghatározásához az azonos szófajú szavak szómintázatait hasonlítja össze, és a szavakat aszerint rangsorolja, hogy milyen magas a közös kollokáltak aránya. Két azonos szófajú szót akkor tekintettünk hasonló kollokációs mintázatúnak, gyakran kollokálódónak, ha a Magyar Webkorpusz 2.0 alapján az elemző szerint hasonló (szintaktikai és lexikai) környezetben fordulnak elő. A hasonlóság kritériuma az volt, hogy Y szó (a célszó) X szó (a prime) Thesaurus listájának első tíz helyének valamelyikén foglaljon helyet, például: *kocsi* → *jármű*, *fogyaszt* → *eszik* (vö. 1. táblázat).

Két azonos szófajú szót akkor tekintettük kollokáció alapján gyengén kollokálódóaknak, ha nem jelentek meg egymás Thesaurus listájában, továbbá az MNSz2-ben³ is mínusz értékben volt a kollokációjuk logDice értéke, vagyis nem találtunk bizonyítékot a kollokálódásukra, például: *siker* → *jármű*, *cserél* → *eszik*.

A nem azonos szófajú szavak esetében az összefüggést ugyancsak a NoSketch Engine platformba integrált Magyar Webkorpusz 2.0-ban és az MNSz2-ben végzett vizsgálatra alapoztuk. A nem azonos szófajú szavak esetében a magas használati összefüggés megállapításának két feltétele volt. Egyfelől az, hogy a NoSketch Engine felületen kimutatható legyen, hogy a két szó jellemzően előfordul együtt valamilyen szintaktikai viszonyban. A hasonlóság kritériuma egyfelől az volt, hogy Y szó (célszó) X szó (a prime) Word Sketch listájában igék esetében az alanyi vagy tárgyi listájának, főnevek esetében pedig az igei listájának első tíz helye egyikén foglaljon helyet. Másfelől az, hogy az MNSz2-ben 5,0 és 6,5 közötti logDice értéket mutassanak a kérdéses szavak megfelelő (vagyis a lexikai döntés feladatban kialakított) irányban 3 token távolságon belül, például: *parkol* → *jármű*, *zöldség* → *eszik*. A kollokáció-jelöltek küszöbértékének (alsó határértékének) tehát az 5,0 logDice értéket határoztuk meg (FRANKENBERG-GARCIA et al. 2019 alapján), felső határértékének pedig a 6,5-öt. Az 5,0 és 6,5 közötti érték gyenge közepes kollokálódásnak tekinthető (KIM-OH 2020 alapján). A relative alacsony felső határértékkel az idioma elv esetlegesen túl erős hatását szeretnénk volna kiküszöbölni (l. 2.2.). Nézetünk szerint ugyanis például a *rész* lemmával jobbra kollokált *vesz* ige erős 10,867 logDice értéke (3 token távolságban) éppen

³ A számos duplumot tartalmazó személyes alkorpusz *személyes-közösségi* és *személyes-fórum* részét az MNSz ajánlásának megfelelően kizártuk a vizsgálatból. Az MNSz2-ben történő vizsgálatok így a *beszélmyelvi*, *hivatalos*, *sajtó*, *tudományos*, *hivatalos* és *szépirodalmi* alkorpuszokra korlátozódtak.

arra utal, hogy a két szó tömbösödött egységként hívódik elő (*részt vesz*), így nem valószínű, hogy ezek a szavak önmagukban előfeszítenék egymást.

Két nem azonos szófajú szót akkor tekintettünk ritkán kollokálódóaknak, ha a Sketch Engine segítségével a Magyar Webkorpusz 2.0-ban nem volt kimutatható, hogy a két szó jellemzően előfordulna együtt bármilyen szintaktikai viszonyban, egyúttal az MNSz2-ben mínusz logDice kollokációs értéket mutattak a megfelelő irányban 3 token távolságon belül. Ez ugyanis azt jelenti, hogy nem találtunk bizonyítékot a kollokálódásukra, például: *roppan – jármű, módszer – eszik*.

(Folytatjuk.)

PALÁGYI LÁSZLÓ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

DEME ANDREA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

MTA–HUN-REN NYTK „Lendület” Neurofonetikai Kutatócsoport

„A régi, paradigmába szerveződött struktúrák ereje” a magyar igeragozásban

1. Bevezetés. A Magyar Nyelv egy korábbi számában közölt (PUSZTAY 2020) nyelvtörténeti megfigyelésekből és az azok alapján megfogalmazott általános kérdésekből, felvetésekből kiindulva, azokra reflektálva szeretnénk bemutatni az *avatar-elméletünket*, amely a magyar nyelv szinkrón grammatikai rendszerének néhány rejtélyes jelenségéről kíván elsődlegesen számot adni, amit oly módon képes megtenni, hogy egy ősi egyeztetési rendszert rekonstruál.¹

Szó szerint idézzük PUSZTAY (2020: 208) általánosító gondolatait, amelyeknek a szövegből ritkított betűtípussal általunk kiemelt részeit fogjuk elsődlegesen górcső alá venni, ahogy azt a tanulmányunk címe is sugallja: „A tárgy határozottságától (ill. határozatlanságától) függő két igeragozás megkülönböztetése attól kezdve, hogy a magyarban egyetlen finnugor nyelvként kialakult a névelő, melynek segítségével különbséget lehet tenni alany és tárgy határozatlan és határozott volta között, elveszítette értelmét. Ezzel az innovációval a magyar nyelv átlépett az »európai« rendszerbe, amelyben valóban a határozatlanság–határozottság megkülönböztetése a mérvadó. A régi, paradigmába szerveződött struktúrák erejét jelzi, hogy a magyar nyelvben ma a határozatlanság–határozottság ellentétét egyszerre két eszközzel, tehát a nyelv egyik alapszabályának, a gazdaságosságnak ellentmondva fejezi ki, ti. a névelővel és a megfelelő igeragozási típus megválasztásával. Ezt a »luxus« nevezik *redundanciának*. Ilyen jelenség – tapasztalatom szerint – akkor fordul elő, ha két szemlélet ütközik, a régi és az új, s még nem dőlt el, hogy ebből az összeütközésből melyik kerül ki győztesen. Hogy mi lehetett az eredeti helyzet, annak megállapítására az obi-ugor, a szamojéd és a paleoszibériai nyelvek adhatnak támpontot.”

Az avatar-elmélet aprólékos bemutatása és formális eszköztárának a definiálása szétfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit, nem is ez a célunk. Ami miatt kapcsolódni kívánunk az idézett passzushoz ezen a fórumon:

1. az a rejtett állítás, hogy egykoron – „az eredeti helyzetben” – olyan markáns rendszerbe álltak össze bizonyos grammatikai tényezők, hogy az akkor működő kohéziós erők – noha a háttérben álló kognitív szemlélet már elenyészett – a magyarban mind a mai napig összetartják a rendszert;

2. az a felvetődő kérdéscsoport, hogy

A) vajon milyen is volt ez a rendszer,

¹ Az *avatar* (vagy *avatár*) a hindu mitológiában egy istenség földi megtestesülése; ez alapján virtuális világokban vagy online platformokon is elkezdtek használni olyan digitális képviselőre, amely ott egy adott személyt vagy felhasználót jelenít meg. Arra a 3.4. pontban derül fény, hogy miért vált ez a fogalom elméletünk névadójává.

B) mi volt az a szemlélet, amely „értelmet” (kognitív háttérret és pragmatikai stratégiát) adott neki, és

C) hogy miért élte túl az idézetben említett redundancia „luxusát”.

Ehelyütt arról kívánjuk meggyőzni az olvasót, hogy az avatar-elmélet megerősíti a „rejtett állítást” (ahogy az pedig motivált minket az elmélet kidolgozására), illetve a kérdésekre (ha nem is végleges, de) továbbgondolásra, megfontolásra méltó egységes választ ad, és ezért érdemes megismernedni az elmélet teljes(ebb) leírásaival (ALBERTI–FELTIZI–VERESS–FARKAS 2025; FARKAS–FELTIZI–VERESS–ALBERTI 2025). Nyilván e teljes(ebb) leírásokra hárul az a feladat, hogy az avatar-elméletet beágyazza olyan magyar grammatikai megközelítések körébe, mint a formális szintakták *inverz (egyeztetési)* elmélete (É. KISS 2005, 2013, 2017; BÁRÁNY 2017: 55–103; illetve ABONDOLO 1988: 88–92; l. 2.2.), annak nem inverz alapú szemantikai alternatívája (COPPOCK–WECHSLER 2010, 2012; COPPOCK 2022; 2.1., 3.7.), a diakrón/uralisztikai *reflexív-elmélet* (É. KISS – MUS 2022; 2.3., 4.1.), háttérükben a *személyhierarchia-érzékenység* (person-hierarchy sensitivity, pl. BÉJAR–RESAC 2009; 2.2., 3.2., 3.4., 3.7.), az *elkülönítő tárgyjelölés* (differential object marking, pl. DALRYMPLE–NIKOLAEVA 2011; É. KISS 2013, 2017; 2.1.), illetve a *horgonyzás* (anchoring, pl. DONER 2019; 3.3., 3.7.) univerzális elméleteivel. Ezeket az elméleteket majd nyelvi példákon szemléltetve vázoljuk fel. A jelentőségüket illetően azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a magyar nyelv általános/elméleti nyelvészeti kutatásának különféle területeire a kétezres években olyan gondolatok kerültek be, amelyek elvezethetnek az idézett passzus által felvetett nyelvtörténeti/uralisztikai kérdések koherens, szisztematikus megválaszolásához. A nyelvtörténeti/uralisztikai kutatást tehát „kívülről érkező” eszmékkel szeretnénk segíteni, amiben mintaként az É. KISS és MUS (2022) által javasolt grammatikalizációs ösvény szolgált számunkra, RÁKOSI (2025) megfigyelései mellett.

A tanulmányt a fenti A–C) kérdéscsoport köré szervezzük. A 2. szakaszban ismertetjük az A) kérdésre adott válasz gyanánt azt a grammatikai részrendszert, amit a jelenlegi magyar grammatika egyes igeragozási és névmás-morfológiai rejtélei alapján kísérlelhetünk meg rekonstruálni mint azokat együttesen, egymással összefüggésben magyarázó „eredeti helyzetet”. A 3. szakaszban a felépített avatar grammatikának „értelmet adó” kognitív háttérret és pragmatikai stratégiát ismertetjük, ezzel reflektálva a B) kérdésre. A C) kérdésben megfogalmazott redundancia-problémára pedig a 4. szakaszban ismertetünk egy magyarspecifikus megoldási javaslatot, ami továbbfejlesztése/adaptálása a reflexív elméletben javasolt megközelítésnek; ennek az uráli nyelvekre való általánosítását már mint jövőbeli kutatási kérdéskört vetjük fel a szakasz második felében. Az 5. szakaszban foglaljuk össze a tanulmányt.

2. A paradigmába szerveződött egykori struktúra

2.1. A negyedik személy. Az 1. szakaszban idézett passzusban említett határozottsági probléma az avatar-elmélet megalapozásában is kiemelkedő jelentőséggel bír. Ahogy PUSZTAY (2020: 206) is utal rá, a témakör a magyar szinkrón nyelvészetben gyakran terminológiai problémaként kerül elő: hogyan is nevezzük

meg azt a kétféle igeragozást, amit a *hozok/hozom, hozol/hozod, hoz/hozza* minimálpárokkal szemléltethetünk.² PUSZTAY (2020: 196) javaslata: „Célszerűbb volna a semleges 1. ragozás és 2. ragozás megjelölést használni, s hozzájuk rendelni a használati szabályokat.” E felfogás általánosításának tekinthető az, hogy az avatar-elméletben, alapvetően BÁRÁNY (2017: 38) javaslatát követve, a kétféle harmadik személyt nem úgy nevezzük meg, hogy „1. ragozást kiváltó harmadik személy”, illetve „2. ragozást kiváltó harmadik személy”, hanem az első és a második személyt is bevonva a paradigmába, négy személy hierarchikus rendszeréről beszélünk. Vagyis első (*én, mi*), második (*te, ti*), harmadik (pl. *ő[k]*, *az[ok]*) és negyedik (pl. *[vala]ki[k]*) személyről.

Mindez szervesen beleillik az elkülönítő tárgyjelölés elméletkörébe, aminek az a megfigyelés a kiindulópontja, hogy egyes nyelvekben a tárgyak egy bizonyos osztálya valamilyen elkülönítő grammatikai jelölést kap³; beleértve ebbe azt is, hogy az igén jelenik meg elkülönítő jelölés a tárgy függvényében. Releváns a (pragma)szemantikai háttér: az elkülönítő tárgyjelölés azzal áll összefüggésben, hogy „prominensebbnek” minősülnek egyes tárgyak másoknál, a beszédhelyzet viszonyrendszerében és/vagy valamilyen élőségi/határozottsági/specifikussági/familiaritási/diskurzuskötöttségi/topikalitási prominencia fokozatai alapján (COPPOCK 2022: 121).

Mint a fentiek sugallják, a négy személy közötti absztrakt hierarchia a releváns. Hogy pontosan milyen kognitív/pragmatikai/szemantikai tartalom társul az egyes prominenciafokokhoz – vagyis hogyan kell „hozzájuk rendelni a használati szabályokat” –, az nyelvenként eltérő, illetve egy nyelven belül korszakonként, dialektusonként is változhat (PUSZTAY 2020: 207; COPPOCK 2022).

A négyelemű személyhierarchián alapuló ragozási rendszer a magyarban úgy jellemezhető, hogy másképpen működik az alannal való egyeztetésben, mint a tárggyal való egyeztetésben. A hierarchia legalsó fokán álló negyedik személy ugyanis alanyként ugyanolyan egyeztetést vált ki, mint a harmadik személy: pl. *ő/ki hoz téged haza?* Amikor a harmadik személyre való utalásban megjelenik az *-n*, ez akkor is fennáll: *ő/ki hozzon téged haza?* Tárgyként viszont eltérő a harmadik személy hatása – pl. *őt hívod meg?* – a negyedik személyétől: *kit hívsz meg?* A negyedik személyű tárgy olyan, mintha „nem is lenne”; az iménti *-sz* az igeragozásban a (nem *ik*-es) intranszitiv igék megfeleltethető toldaléka, pl. *vacogsz*. Ezt az összefüggést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a négyelemű személyhierarchia alján álló negyedik személy nem vált ki tárgyas ragozást, vagyis az igeragozás ilyenkor csak az alany személyén múlik.

² PUSZTAY (2020: 206) tanulmányában így vetődik fel: „Mindenekelőtt röviden szólni kell egy terminológiai kérdésről. Az igeragozási típusok közül az alany–tárgy viszony kifejezésére alkalmas konjugációkat hagyományosan az ún. alanyi (szubjektív) és a tárgyas (objektív) ragozásnak nevezzük. (Egyéb, a szakirodalomban helyenként használt szinonim terminusok például: intranszitiv–transzitiv, indeterminált–determinált [azaz ’határozatlan’–’határozott’] [...]) A kétféle igeragozást megkülönböztető uráli (szamojéd, ugor, mordvin) és paleoszibériai nyelvek tanúsága alapján megállapítható, hogy valamennyi elnevezés félrevezető.”

³ A keleti manysiban például csak a topik szerepű tárgy kap tárgyesetet, a kontextuálisan újnak minősülő tárgy esetjelölés nélkül jelenik meg (É. KISS – MUS 2022: 54).

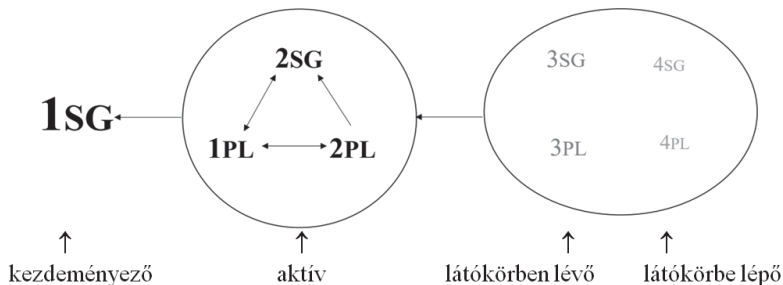
2.2. Inverz kontextusok. Olyan esetek szemléltetésével folytatjuk a tárgyalást az alábbi (1a) és a (2a) példák kapcsán, ahol nem várt módon egy első vagy második személyű tárgy ugyanolyan ragozást vált ki, mint egy negyedik személyű, vagyis nem vált ki tárgyas ragozást. A b) példák szemléltetik a tárgyas ragozást háromféle alanyi személyérték mellett, ahol a (3) példásorban a c)-ben nincsen tárgyas ragozás, az a)-ban viszont olyan tárgyas ragozás van, ahol még a tárgy második személye is megmutatásra kerül az *-l-* révén (PUSZTAY 2020: 209). A legutóbbi példát – ami az 1SG>2SG kontextusban mutatja meg a ragozást (vagyis ahol az 'én' alany a 'te' tárggyal kerül párba) – érdemes összevetni a fordított kontextussal: a 2SG>1SG párosítás esetén a ragozás nem mutatja meg az első személyű tárgyat, mintha csak negyedik személyű lenne a tárgy (1a). A tárgy személyének megmutatása tekintetében tehát az igeragozás erősen hiányosnak hat.

- (1) a) *Te₂ engem₁/kit₄ hívsz?*
 b) *Te₂ őt₃ hívod?*
 (2) a) *Ili₃ engem₁/téged₂/kit₄ hív?*
 b) *Ili₃ őt₃ hívja?*
 (3) a) *Én₁ téged₂ hívlak.*
 b) *Én₁ őt₃ hívom.*
 c) *Én₁ kit₄ hívok (tűz esetén)?*

Vajon milyen struktúra szerveződött itt paradigmába? – tehetjük fel a kérdést a tanulmány címébe is beillesztett PUSZTAY-idézettel szólva, illetve utalva az 1. szakaszban megfogalmazott A) kérdésre. A választ pedig a *s z e m é l y h i e r a r c h i a - é r z é k e n y s é g* általános elméletére alapozott relációs hálózat adja meg; amit egyből úgy mutatunk be, hogy a személy jegyén kívül a szám jegyét is tekintjük:

1. ábra

Inverz kontextusok az inverz-elmélet alapján (É. KISS 2013: 8),
 kiterjesztve az avatar-elméletben a beszédcselekvésbeli nyolc pozícióra

Mielőtt a részletekbe merülnénk, felvázoljuk a globális képet. A tárgyi egyeztetés nem hiányos vagy részleges a négy személy megkülönböztetése tekintetében, hanem *s z e m é l y h i e r a r c h i a - é r z é k e n y*: a grammatikai rendszerben valamiféle anomáliaként jelentkezik az, ha egy tárgyas ige alanya – az aktív, hatást

gyakorló szereplő – alacsonyabban áll az adott nyelvre jellemző hierarchiában, mint a – hatást elszenvedő – tárgy. Az ábrán ez úgy jelenik meg, hogy a nyilak a hierarchiával szembemenő alany–tárgy párosításokat jelzik mint „anomáliát”, amelyeket *inverz kontextusként* nevezünk meg; tárgyi egyeztetés pedig csak a nem inverz, azaz *direkt kontextusokban* lép fel (BÁRÁNY 2017: 107, 139). Ebbe a struktúrába szerveződött tehát a személytoldalékolás gazdag rendszere.

Az ábrát úgy kell értelmezni, hogy a személy–szám párok nyolcelemű halmazán bemutatott háromelemű partícióból indulunk ki, amelynek osztályai: egy egyelemű halmaz az ’én’ elemmel, egy háromelemű a ’mi’, ’te’ és ’ti’ elemekkel, valamint egy négyelemű a harmadik és negyedik személyű beszédcselekvési pozíciókkal. Az ’én’ tárgyként a másik hét pozícióval inverz kontextust alkot, a négyelemű halmaz elemei pedig alanyként alkotnak inverz kontextust a többi pozícióval, de egymással direkt kontextusokat alkotnak; ezt a (4a–b) azzal szemlélteti, hogy az ige megmutatja a tárgy személyét. A háromelemű csoporton belül viszont inverz kontextusok alakulnak: mint látható az (5a–b)-ben, az igeragozás nem mutatja meg a tárgy első vagy második személyét, hanem negyedik személyt jelez.⁴ Vagyis az {1,2} párosítás esetében csak az egyes számban van olyan aszimmetria, hogy az inverz kontextus (3a) megfordításával direkt kontextust kapunk (1a), többes számban mindkét kontextus inverz (5a–b).⁵

- (4) a) *Ki₄ hívja őt₃/őket₃?*
 b) *Ili₃ kit₄/kiket₄ hív?*
 (5) a) *Mi₁ titeket₂/téged₂/kit₄ hívunk?*
 b) *Ti₂ minket₂/engem₂/kit₄ hívtok?*
 (6) a) *Te₂ engem₂/minket₂/kit₄ hívsz?*
 b) *Ti₂ engem₂/minket₂/kit₄ hívtok?*

A (4–6) példákkal azt is szemléltetjük, hogy a tárgy számértéke nem mutatkozik meg az igeragozáson. Az alany számértéke viszont megmutatkozik; a fenti utolsó minimálpárt ennek kiemelt szemléltetésére szánjuk (6a–b).

Még nem vizsgáltuk meg azokat az alany–tárgy párosításokat, amelyekben a két vonzat személyjegye megegyezik. Annyit kívánunk e pontban leszögezni, hogy a (6a) példának mintájára megalkotott változatok akkor is elfogadhatatlannak, ha a *hív*sz ige helyett olyan konstrukciót választunk, amelyik értelmet adna az ilyen párosításoknak: például **Te téged/titeket akarsz javasolni?* A kérdést a 3.4. pontban tárgyaljuk.

⁴ A tárgyi helyen visszaható névmást megkövetelő kontextusok tárgyalásába (pl. *én magamat/magunkat jelöl-ném erre a próbára*) e tanulmányban nem kívánunk belebocsátkozni.

⁵ Az alapnak tekinthető [1>2>3>4] személyhierarchia tehát nem triviálisan terjed ki a magyarban a számjegy bevonásával ily módon: [1SG > 1PL > 2SG > 2PL > 3SG > 3PL > 4SG > 4PL] (vö. COMRIE 1980, idézi É. KISS–MUS 2022: 55), hanem az 1. ábrán bemutatott szövevényesebb relációs hálózatot alkotja – összhangban azzal a nézettel (BÉJAR–REZAC 2009), miszerint a személyhierarchia-érzékenységet mutató nyelvekben más-más lehet nyelvenként az a hierarchia, ami az igeragozást meghatározza (l. még SILVERSTEIN 1976).

2.3. Tárgyi egyeztetést ki nem váltó birtokos szerkesztésű névmások.

Az alábbi példabokorban összegyűjtöttük azokat a tárgyi névmásokat, amelyek első vagy második személyre utalnak – ezt jelölik a felső indexek a névmás elé illesztve –, de a negyedik személyű névmásokkal megegyező módon működnek: nem váltanak ki tárgyi egyeztetést, amire pedig az alsó indexekkel utalunk. Hat ilyen névmás van, amelyek közös morfológiai tulajdonsága, hogy olyan személytoldalékolást tartalmaz a hangalakjuk, ami a főnevek birtokostoldalékolásával egyezik meg (vö. *hegem*, *heged*, *zselénk/hegünk*, *zselétek/hegetek*). Megjegyezzük, hogy e megegyezés alapján pusztán formai szempontból beszélünk az alábbiakban „birtokos szerkesztésről/szerkezetről” (a bevett terminológia talaján maradvá), és a pont végén univerzális grammatikai kontextusba illesztve fogalmazzuk meg az állításunkat a szerkezet jelentéstartalmáról, illetve besorolásáról.

- (7) a) Te_2 ¹*engem*₄ / ⁴*kit*₄ űzől?
 b) Te_2 ³*őt*₃ űződ?
 (8) a) Ili_3 ¹*engem*₄ / ²*téged*₄ / ⁴*kit*₄ űz?
 b) Ili_3 ³*őt*₃ űzi?
 (9) a) Mi_1 ²*titeket*₄ / ²*téged*₄ / ⁴*kit*₄ űzünk?
 b) Ti_2 ¹*minket*₄ / ¹*engem*₄ / ⁴*kit*₄ űztök?
 (10) a) Mi_1 ²*benneteket*₄ / ⁴*kit*₄ űzünk?
 b) Ti_2 ¹*bennünket*₄ / ⁴*kit*₄ űztök?

Az avatar-elmélet a reflexív-elmélet diakrón módszertanát követve egy grammatikalizációs ösvény hipotetikus kiindulópontján a szinkrón nyelvéllapotban kognitív/pragmatikai/szemantikai interpretációval (már) nem társítható grammatikai jelenségcsoporthoz illeszkedő rendszert keres: az egykor „paradigmába szerveződött struktúrát”. Nehézséget jelent az, hogy a grammatikalizációs ösvényeken nemcsak a jelentésoldalon enyésznek el tartalmak, hanem a forma oldalán is folyamatosan –egyszerűsödésnek tekinthető – kopás zajlik (É. KISS – MUS 2022: 43).

A szakasz első bekezdésében leírt rendszer két meghatározó vonása: a hat vizsgált névmás negyedik személyűként funkcionál, és birtokos szerkezettel rendelkezik. Az avatar-elmélet abban különbözik vetélytársaitól (l. 1. szakasz), hogy e két tény egy közös okra vezeti vissza.⁶ A birtokos szerkezet azért rejtélyes, mert egy [x által birtokolt y] séma például a (9b) és (10b) példákban azt az állítást nyújtáná, hogy nem ’minket’/’bennünket’ űznek, hanem valamilyen általunk birtokolt entitásokat. A rejtély kulcsa e birtok feltárásában, a birtokviszony értelmezésében rejlik.

A formális szempontból birtokoltnak nevezett y természetéről a *benn*-névmások árulnak el többet a szinkrón nyelvéllapotban (10a–b): y *benn* van az x személyben (aki a ’mi’ vagy a ’ti’ csoport tagjait jelenti), *bensője*, *bele*. A birtokviszony sokféle értelmezési lehetősége között számon tartott alternatívák közül tehát a rész–egész viszony áll fenn. A ’bél’ alapjelentésű töről tehát azt állítjuk,

⁶ Egy olyan szószinten zárványosodott alak, mint például alább a *helyszűke* kifejezés, a birtokos szerkesztés ellenére (vö. BARTOS 2001; COPOCK 2022) nem vált (tárgyként) ki tárgyas ragozást: *Ügyelj arra is, hogy a kiválasztott kád elférjen és ne okozzon helyszűkét.* (<https://www.mozaik-keramia.hu/blog/blogok/5-tipp-kadvasarlas-elott.html>; 2025. 03. 03.).

hogy nem valamiféle elvont lokatív jelentésen keresztül (PUSZTAY 2020: 212) értelmezendő, hanem közvetlenül a beszédrésztvevők testi valójára, „esendő porhüvelyére” utal, ami összhangban áll az igeragozás által jelzett 4. személlyel, a személyhierarchia legalacsonyabb pozíciójával (l. 2.2., ill. 1. ábra).

Vajon ráillik-e a feltárt [x-nek egy y része] séma a nem lokatív tárgyi személyes névmásokra (7–9)? Amit É. KISS és MUS (2022: 50–51) az *en-g-em* és a *té-g-ed* egyes számú alakokban megőrződött -g- komponensről ír, az tökéletesen beleillik a sémába. Egy ’alak/forma/lélek’ jelentésű proto-uráli morfémára vezetik vissza ezt a -g- komponens, HELIMSZKIJ (1982) kutatásaira támaszkodva. A diakrón levezetésükben kimondják, hogy a jelentéstartalom elhalványult, majd kiveszett. A szemantikai erózióval párhuzamosan az elem hangtani eróziója is zajlott, ami a *mi-Ø-nk-et/ti-Ø-tek-et* többes számú alakok esetében a teljes megszűnésig jutott el. A jelentés kiveszését elősegíthette az, hogy az y „birtok” számára feltételezett ’rész’ funkció szempontjából érdektelen a grammatikai rendszeren belül, hogy az x beszédrésztvevőnek pontosan milyen jellegű y részét jeleníti meg a nyelv.⁷

Hogy a személyjelöléssel kifejezett rész–egész viszony jelenti a döntő mozzanatot az e pontban tárgyalt névmástípus rejtélyének a feltárásában, azt megerősíti az a nemzetközi kutatás, amelynek a témáját így nevezik meg: *camouflage constructions* ’álcázó szerkezetek’. Ezek jellemzője, hogy úgy történik utalás egy szereplőre – gyakran a beszélgetésben a címzettre –, hogy annak egy testrészét jelenítik meg egy birtokos szerkezetben birtokszóként. A témakörben alapvetőnek számító egyik tanulmánynak (COLLINS–MOODY–POSTAL 2008) a középpontjában az amerikai fekete lakosság angoljában produktívan használt *ass camouflage construction* áll, amit a magyarban is tudunk érzékeltetni bizonyos kontextusokban: pl. *érthető, hogy mented a seggedet*. A szerzők emellett érvelnek (COLLINS–MOODY–POSTAL 2008: 62–65), hogy az álcázó konstrukciók előfordulása univerzális, amit úgy szemléltetnek, hogy a világ legkülönbözőbb nyelveiből hoznak példákat a *fej, arc, csont, bőr* birtokszói használatára egy személyre való utalás (egyes esetekben egyenesen kötelező) alternatívájaképpen. A magyarban a fenti kifejezés következő változatát hozhatjuk fel példaként: *mented az irhádát*.

A következő szakaszban bemutatjuk az 1. szakasz B) kérdésére adott választ az avatar-elméletnek: hogy mi is lehetett az a szemlélet, amely egy ilyen grammatikai részrendszernek „értelmet” adhatott: vagyis kognitív háttérrel képezhetett és racionális pragmatikai stratégiát nyújthatott.

3. Az értelmet adó szemlélet

3.1. A beszédcselekvés aktivitási relációs hálózata mint kognitív háttér. Kezdjük annak bemutatásával, hogy a negyedik személy bevezetésével (2.1.) mi-

⁷ Az [x-nek egy y része] sémánkkal a DEN DIKKEN (2004: 15–16) által felvetett hipotézis is nyilvánvalóan tökéletesen kompatibilis (l. még RÁKOSI 2025), miszerint a rejtélyes -g- ugyanúgy a *mag* szóra vezethető vissza, mint a visszaható névmások esetében (pl. *mag-am*). A 3.4. pontban rámutatunk, hogy az avatar-elméletben az 1. ábrán bemutatott rendszerbe illeszkednek a tárgyi funkciójú visszaható névmások is, hiszen azok is más személyű egyeztetést válthatnak ki, mint amilyen személyre utalnak (pl. *látod ²magad(at)₃ / ³Ilit₃?*).

ilyen modellt kapunk a beszédhelyzetről, pontosabban a beszédcselekvésről, aminek a környezetétől szolgál.

Induljunk ki egy olyan beszédhelyzetből, ahol legalább három ember van jelen. Egyikük éppen kimond egy mondatot, ezzel ő a cselekvő fél, az 'első személy', aki együttműködést kezd m é n y e z (AUSTIN 1975) valamelyik hallgatójával (l. 2.2., ill. 1. ábra). A kiválasztott hallgatót (tipikusan a szemkontaktus felvételével) arra a cselekvésre kívánja rábíni, hogy vállaljon a k í v szerepet: vállalja el a címzetti szerepet a feladott üzenethez (OISHI 2016). Ő a '2. személy'. Az első és a második személy tehát a beszédcselekvés aktív résztvevői.

A többi jelenlévő, ha egyáltalán hall(gat)ja a beszélőt, nem játszik aktív szerepet a tekintett nézőpontból (irreleváns a feladó szempontjából, hogy hogyan döntenek arról, hogy megkísérlik-e egyáltalán értelmezni a hozzájuk érkező hanghullámokat). Övük a '3. személy' szerepe a két beszédrésztvevő l á t ó k ö r é b e n, akikre így a beszélő határozott kifejezéssel utalhat, közben tipikusan rájuk is mutatva vagy legalábbis odapillantva, alapozva a közvetlen közös referenciális hozzáférésre a címzettel.

A 3. személy szerepét a látókörben lévő nem humán entitások is játszhatják. További absztrakciós lépést jelent az emberi kommunikációban, hogy határozott kifejezéssel jelen nem lévő személyekre és dolgokra is utalhatunk. Tipikusan határozatlan kifejezésekkel – tehát '4. személyűekkel' – bevezetve őket a diskurzusba, a beszéd világteremtő erejének köszönhetően utána már éppúgy jelen lesznek – immár '3. személyként' – a diskurzusreferenseik révén (KAMP-REYLE 1993; KLEIBER 2005; ALBERTI-KLEIBER 2024), mint a ténylegesen a látókörbe már korábban bekerült szereplők. A siketek jelnyelvi társalgásában például a diskurzusreferensek ténylegesen oda is vannak rendelve egy-egy térponthoz, és a társalgók úgy mutogatnak a térpontokra, mintha ténylegesen jelen lennének a megidézett szereplők (ALBERTI-SZABÓ 2002). A '4. személy' tehát a társalgásban éppen akkor megjelenő, a beszédrésztvevők látókörében még sem ténylegesen, sem elvont értelemben korábban jelen nem lévő szereplők beszédhelyzeti pozíciója, viszont a későbbiekben már 3. személyű kifejezésekkel lehet rájuk utalni.

3.2. A személyhierarchia-érzékenység mint pragmatikai maxima alapja.

A bemutatott beszédcselekvés-modellben a személyhierarchia-érzékenységet (2.2.) a világ történései konceptualizálásának egy potenciális rendezőelvéként határozhatjuk meg kognitív aspektusból, ami pragmatikai szempontból tekintve kijelöli a beszédcselekvésnek egy hatékony stratégiáját.

A felmerülő stratégiát GRICE (1975) mód/modor (*manner*) maximacsoportjába sorolhatjuk a k t í v i t á s i a l m a x i m a néven, a rendezettség maximája (*Be orderly*) társaságába helyezve. A *Be orderly* almaxima azt írja elő, hogy a mondatok egymásutániségának az időrendje tükrözze az azok által elbeszélte történet időrendjét – a hallgató számára egyszerűbbé téve a szöveg megértését.

Ezzel feltételezhető analógnak a személyhierarchia-érzékenységet motiváló pozitív korrelációs preferencia a beszédcselekvési aktivitás és az éppen kimondott tárgyias igével kifejezett aktivitási reláció között. Egyszerűbben megfogalmazva: aki a beszédhelyzetben aktívabb, kezdeményezőbb, arról feltételezendő alapesetként, hogy az elbeszélte esetben is aktívabb, kezdeményezőbb (volt).

Manner-almaximaként így fogalmazhatjuk meg: A beszédcselekvés hatásiránya, aktivitási relációstruktúrája essen egybe az elbeszéli eseménybeli hatásiránnyal! Az inverz beszédcselekvési kontextusok éppen a maximasértő helyzetekkel esnek egybe, amit például a baszkban (BÉJAR–RESAC 2009: 37) és számos indián nyelvben (VOLCHOK 2019) inverzhelyzet-jelölő toldalékkal jelölnek meg az igén.⁸

3.3. Horgonyzás. A formális mondattani elméletekben a mondat ágrajzszerűen elképzelt szintaktikai szerkezetében egy olyan középső szerkezeti tartományt feltételeznek, amelyik – a nyelvi forma oldalát tekintve – a toldalékolási részletek megragadásáért felelős. Ami pedig a tartalmi oldalt illeti, az Inflexiók Tartománya a horgonyzást szolgálja, állítja.⁹ A szintaktikai reprezentációban [$\pm$ COINCIDENCE] jegyek fejezik ki, hogy a beszédcselekvés ideje, helye és szereplői egybeesnek-e a mondatban megjelenített esemény idejével, helyével és szereplőivel.

Az avatar-elméletben az a tézis teljesíti ki ezt a horgonyzás-elméletet, hogy a személyhierarchia-érzékeny nyelvekben nemcsak azt jelzi a grammatika, hogy a beszédcselekvés kontextusában értelmezett négyféle szereplő milyen mondatbeli prominens szerepekben jelenik meg, hanem hogy a köztük fennálló aktivitási relációs hálózat másolódik-e rá a mondatbelire: például ¹én ²űzlek ³téged / ^{űzöm} ³őt (a szemléltetett kontextusok: 1>2, 1>3), vagy éppen fordított a viszony: ³ő ^{űz} ¹engem/²téged (3>1, 3>2; ebben a furcsa algebrában ezek a rendszerbeli „anomáliaként” megjelenő esetek, ahol leáll a tárgyi egyeztetés). A [$\pm$ COINCIDENCE] jegy tehát nem pusztán annyit jelez, hogy a mondat alanya egybeesik-e mondjuk az 1. személlyel, hanem azt is, hogy a tranzitív igével 1>2 hatásirány társul-e, vagy éppen egy 2>1 inverz hatásirány.

3.4. Avatarok. A formai tényezők tárgyalása során a 2.3. pontban arra jutottunk, hogy a tárgyjelölő *benn*-névmások közvetlenül a beszédrésztvevők testi valójára, esendő „porhüvelyére” utalnak, ami összhangban áll az igeragozás által jelzett 4. személlyel, a személyhierarchia legalacsonyabb pozíciójával. A másik négy birtokos szerkezetű tárgyi névmás is hasonlóan alakra, lélekre vagy magra utalt egy korábbi nyelvallapotban, tehát az adott beszédrésztvevő valamely részére vagy egészének egy sajátos bemutatására. Az avatar-elmélet kulcsa az imént bemutatott kognitív interpretációja a személyhierarchia-érzékenységeknek: a beszédcselekvésben aktív szereplők számára (*én/te/mi/ti*) egy mondatban (az „aktív” alanyi szerep helyett) a tárgyi szerep – ami elsődlegesen a behatott páciensi szereplőé – előnytelen, nem kompatibilis, ezért csak közvetve osztható ki nekik.

⁸ Szemléltetésképpen tekintsük az idézett szerzőpáros egyik minimálpárját a baszkból: *ikusi n-u-en* ’én láttam őt’ – *ikusi n-ind-u-en* ’ő látott engem’. Az *ikusi* személyre való utalás nélkül a ’látott/látva’ jelentéstartalmat nyújtja, a személytoldalékot az utána álló (az angol *have*-nek megfeleltethető) *u* alakban megjelenő segédige hordozza: a prefixumként álló *n-* utal az első személyre. Az *-en* szuffixum a múlt idő jele. Az *-ind-* a különbség a minimálpárban, ami azt jelzi, hogy a megjelölt első személy éppen inverz kontextusban szerepel; jelesül a 3>1 kontextusban, szemben a direkt 1>3 kontextussal, amelynek esetében nincs jelen az inverzkontextus-jelölő morféma).

⁹ „The Inflectional Domain is for anchoring [which] encodes a [$\pm$ coincidence] feature that indicates whether the utterance time, location, or participants coincide with the event time, location, or participants” (DONER 2019: 108).

Az [x által birtokolt y rész] séma tökéletes közvetítő ebben a felfogásban: *referenciális* szempontból az y azonosnak tekinthető az x-szel, miközben *funkcionálisan* eltérőek: a beszédhelyzetben éppen aktív x az elbeszélő történet adott tagmondatában éppen behatást elszenvető y részével vesz részt (amikor például megharapja a medve vagy megsebesíti egy lezuhanó szikla). Az x beszéd-résztvevővel referenciálisan azonos y szereplő x-nek az elbeszélésbeli képviselője, mintegy a valóságban beszélő/hallgató szereplő *avatarjaként* funkcionál az elbeszélés világában. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nem teljes személyiséggel, hanem csak fizikai valójával vesz részt az eseményben.

Egy személyhierarchia-érzékenységen alapuló grammatikai rendszerben avatarként definiálja az avatar-elmélet azokat a különleges névmásokat, amelyek kettős személyjeggyel rendelkeznek: a *referenciális* személyjegyükől eltér a *funkcionális* személyjegyük. A *titeket* és a *benneteket* például (egyaránt) avatarok: referenciálisan 2., funkcionálisan viszont 4. személyűek; ahogyan ezt a 2.3. pontból megismételt példák szemléltetjük, az alsó és a felső indexeket immár definiált módon használva (a nem avatar kifejezéseket pedig érdemes úgy tekinteni, mint amelyek szintén kettős személyjegyűek, csak éppen egybeeső jegyekkel).

(11) a) $Mi_1 \text{ } ^2titeket_4 / ^2téged_4 / ^4kit_4 \text{ } \underline{üzünk?}$

b) $Ti_2 \text{ } ^1minket_4 / ^1engem_4 / ^4kit_4 \text{ } \underline{üztek?}$

(12) a) $Mi_1 \text{ } ^2benneteket_4 / ^4kit_4 \text{ } \underline{üzünk?}$

b) $Ti_2 \text{ } ^1bennünket_4 / ^4kit_4 \text{ } \underline{üztek?}$

A fenti definíció alapján az első és a második személyű visszaható névmások is avatarnak minősülnek, mivel az igeragozás 3. személyű tárgyra utal, miközben maguk a névmások első vagy második személyre referálnak:

(13) $\acute{E}n_1 \text{ } ^1magamat_3 / ^1magunkat_3 / ^3\acute{o}t_3 \text{ } \underline{akarom javasolni.}$

(14) $Te_2 \text{ } ^2magadat_3 / ^2magatokat_3 / ^3\acute{o}t_3 \text{ } \underline{akarod javasolni?}$

A beszédcselekvésbeli nyolc pozíciónak a 2.2. pontban ismertetett rendszere tehát olyan kontextusokkal egészül ki, amelyekben a tárgy nem 'látókörbe lépő' (4. személyű) szereplővé minősül le funkcionálisan, hanem csupán elidegenítésre kerül a beszéd-résztvevőktől. Ez a visszaható névmási karakter ideális pragmatikai jellemzésének ítéltető. A tükörben önmaguk képét figyelő beszéd-résztvevőkről plauzibilis úgy gondolkodni, hogy a tükörképek ott vannak a beszéd-résztvevők látókörében, referenciálisan azonosak velük, de a tükörkép más funkcióban jeleníti meg őket, mint ahogyan eredeti önmaguk funkcionál a beszédhelyzetben: a tükörképek az eredetijüktől független, önálló cselekvésre nem képesek. A (13–14) példapár azt szemlélteti még, hogy a referenciális azonosságot az alanyi kifejezés D_s jelölétének a tárgyi kifejezés D_o jelölétével való halmazelméleti azonosságaként megfogalmazva a visszaható tárgyi névmások megjelenésének a kontextusai általánosabban határozandóak meg, így: $D_s \subseteq D_o$.

3.5. Rések a rendszerben. Olyan elméleti-módszertani problémát vetünk fel ebben a pontban, amit csak a mélyebben érdeklődő olvasóknak szánunk. A 3.2.

pontban említettük, hogy számos személyhierarchia-érzékeny nyelv inverzhelyzet-jelölő toldalékkal jelzi az inverz kontextusokat a tekintett grammatikai részrendszerben, így téve lehetővé, hogy olyan alany–tárgy párt is lehessen választani egy mondat megalkotása során, amely inverz kontextust alkot. Ilyen igei toldalék viszont nincsen a magyar nyelvben; e helyett leállni látszik a tárgyi egyeztetés az inverz kontextusokban (BÁRÁNY 2017).

Az avatar-elmélet viszont ebből a megfigyelésből arra a különös metaelméleti következtetésre jut, hogy a magyar olyan személyhierarchia-érzékeny nyelv, amelyben nincsenek olyan jól formált mondatok, amelyek inverz kontextusban jelenítenék meg az alanyt és a tárgyat. A látszólag inverz kontextusok valójában nem inverzek! A morfológia számára olyan rendszerbeli rések (gap) az inverz kontextusok, mint például egyes igék egyes szám harmadik személyű kötőmódja (pl. *ⁱⁱ akadályozd meg, hogy kisik(o)ljon a vonat*; REBRUS 2000: 848). A morfológiai rendszerben tehát rések vannak bizonyos $q > x$ inverz kontextusok helyén, a pragmaszemantikai rendszerben viszont még sincsen kifejezhetetlen kontextus, mert olyan x avatar $_y$ -okat alkalmazhatunk a mondatalkotás során, amelyek a $q > y$ direkt (!) kontextusban jogosultan jelennek meg.¹⁰

3.6. Avatar direkt kontextusban? Bár az avatar-elmélet csak azt zárja ki, hogy inverz kontextusban nem avatar névmással éljünk, a fordított helyzet is nyilván magyarázatra szorul, amikor direkt helyzetben avatar jelenik meg; és dönthet versengő elméletek között, hogy a magyarázat mennyire koherensen illik az adott elméletekbe (COPPOCK 2022: 135). A (15b) példa mutatja az egyetlen ilyen esetet ($1SG > 2$), a megjósolt módon avattal megjelenő inverz kontextus ($2 > 1$; l. (13a/1)), illetve a nem avattal megjelenő direkt kontextusok ($2 > 4$, $1 > 4$; l. (13a/2, c)) mellett.

- (15) a) Te_2 1engem_4 / 4kit_4 vonzol?
 b) $Én_1$ 2téged_4 vonzalak.
 c) $Én_1$ 4kit_4 vonzok?

Az eset tárgyalásához először a 3.2. ponthoz kell visszatérnünk, ahol a személyhierarchia-érzékenység háttérben feltételezett kognitív interpretációból így eredeztettük az inverz kontextusok létét, pragmatikai maximaként megfogalmazva (ami a mondat szerkezet és a beszédcselekvési valóság közötti horgonyzási kapcsolatként is bekódolódhat a szintaxisba; l. 3.3.): A beszédcselekvés hatásiránya, aktivitási relációstruktúrája essen egybe az elbeszélte eseménybeli hatásiránnyal! Míg ez a szabály két szerep viszonyáról mond ki – relatív – megszorítást, addig a 3.4. pontban a tárgyi funkció betöltéséről önmagában tettünk – abszolút – megszorítást: a beszédcselekvésben

¹⁰ A fenti (11b) példacsoport [2ti 1engem_4 űztök] változatán szemléltetjük az általános megfogalmazást. A 2ti és az 1én nem választható ebben a sorrendben alanyi és tárgyi szerepre az $űz$ ige morfológiai paradigmájában úgy, hogy kifejezésre kerüljön az alany második és a tárgy első személye, mivel a $2 > 1$ inverz kontextusnak minősül. Ez rés a magyar morfológiában. A szándékolt jelentés mégis jól formált mondatba önthető, az $engem$ 1 avatar $_4$ névmás segítségével, ami behelyezhető a $2 > 4$ direkt kontextusba. A pragmaszemantikai rendszert tehát résmentessé teszik az avatarok.

aktív szereplők számára (*én/te/mi/ti*) egy mondatban (az „aktív” alanyi szerep helyett) a tárgyi szerep – ami elsődlegesen a behatott páciensi szereplőé – előnytelen, nem kompatibilis, ezért csak közvetve osztható ki nekik.

A beszédcselekvésbeli aktivitás mint kognitív/pragmatikai háttér (fenti értelemben vett) relatív és abszolút leképeződése a megszerkesztendő mondatra az 1SG>2 kontextusról helyesen jósolja meg, hogy köztesnek, hibridnek nevezhető esetet képez az inverz és a direkt kontextusok között, hiszen a relatív kritérium alapján nem tekintendő inverznek, viszont a szigorúbb abszolút kritériumot megszegi. A hibrid karakter megnyilvánulásának tekinthetjük, hogy a szóban forgó kontextusban fellép a tárgyas ragozás: az *-(A)lak* összetett toldalék megmutatja a tárgy személynéliségét az *-l-* révén, ugyanakkor a tárgy szerepében avatar névmást kell használni.¹¹

4. A redundancia „luxusa”

4.1. Kopás helyett új pragmaszemantikai feladat. Az 1. szakaszban megfogalmazott (C) kérdés a 2.3. pontban „elindított” grammatikalizációs ösvény záró fázisát érinti, ha elfogadjuk a reflexív-elmélet gondolatmenetét: a magyarban kialakuló névelő mellett vajon miért „maradt meg” (az avatar-elmélet nézőpontjából megfogalmazva) a határozottsági értéket jelző, immár redundánsnak tekinthető tárgyi egyeztetés?

A válasz az avatar-elmélet számára sem lehet alapvetően más, mint a reflexív-elmélet keretében megkonstruált grammatikalizációs ösvény záró fázisa (É. KISS – MUS 2022: 53–58), amit a jelen tárgyalásban a következőképpen foglathatunk össze: ahelyett, hogy az igeragozás egyszerűsödött volna a redundancia csökkentése végett, inkább új szórendi lehetőségek nyíltak meg. Ha nincsen már az a szigorú szórend, amelyben a tárgyat a szórendi helyéről is biztonságosan be lehet azonosítani, akkor a biztonságos (és a korábbinál nem lassúbb) azonosítást – ami felfogható evolúciós előnyként – az teszi lehetővé, ha megmarad a tárgyról két helyen nyújtott információ. A cizellált igeragozásnak megvan az az előnye is, hogy az alanyi mellett a tárgyi névmásnak sem kell feltétlenül hangalakot öltenie (*pro-drop*), anélkül is sikeres a horgonyzás, köszönhetően a konzerválódó avatar-szemléletnek (3.3.): pl. *Hívsz [te engem]? Hívlak [én téged]!*

¹¹ Maga az *-(A)lak* alak is tekinthető úgy, mint a hibrid karakter indikátora. A *vonzol* alak a (13a)-ban azt mutatja, hogy a második személyre utaló *-l-* előtt, ha nincsen kiváltva a tárgyi egyeztetés, akkor nem az *-A-* a potenciálisan megjelenő magánhangzó (l. még *körözöl* [*valahol*], *élvezet*); ezek szerint viszont a *vonzalak* alak (15b) a tárgyi egyeztetés kiváltott voltát jelzi, ami a direkt kontextusokban lehetséges (l. *vonzotta/élvezte azt*, szemben a *vonzott/élvezett valamit* változatokkal). Maga az *-l-* és a *-k-* viszont olyan kontextusokban fordul elő, amelyekben nincsen tárgyi egyeztetés (vö. *vonzol/vonzok valamit*, de *vonzod/vonzom azt*). Visszatérve arra az *-A-* morféma, pontosabban általános változatában *-JA-* morféma, amelynek imént a tárgyi egyeztetés lehetővé tételét tulajdonítottuk (l. még *edz-e-lek*), és ami egy új vonzattal (egy birtokossal) való egyeztetési viszonyt teremt meg a főnevek esetében is (pl. [*ez méz*] / [*ez az ő méze*]; [*ő cár*] / [*ő az oroszok cárja*]; l. MELCSUK 1965), jövőbeli célunk egy olyan hipotézisnek a vizsgálata, miszerint ez a morféma rokonságban áll a PUSZTAY (2020: 207) által említett mari *koð-a* 'hagy' tranzitív ige végződésével, amit az intranszitiv *koð-eš* 'marad' igével állít minimálpárba. A hipotézist olyan finn minimálpárokkal támogatjuk meg ehelyütt, mint a *jatk-u-* 'folytatódik' / *jatk-a-* 'folytat', illetve *päätt-y-* 'végződik' / *päätt-ä-* 'befejez'.

A szórendi szabadság növekedésének a háttérében a Topik–Komment szerkesztés megnövekvő szabadsága állhatott – azaz gazdagodó interpretáció, az információ „csomagolásának” (KRIFKA 2008: 243–246) új lehetőségei; ezt szemlélteti a (16a–b) minimálpár. Az avatar-elmélet keretében úgy szemléltethetjük a feltételezett nyelvtörténeti változást, hogy a (16a) egy olyan korábbi nyelvállapotot idéz fel, amikor az ¹avatar₄ – összhangban a funkcionális negyedik személyiségével – még csak az új információt nyújtó Komment szakaszban állhatott. A (16b)-ben bemutatott Topik–Komment szerkesztés egy olyan későbbi korszakban válhatott lehetségessé (a feltételezett evolúciós úton járó nyelvekben), amikor az avatar összetett személyjegyének már elenyészett a funkcionális oldalához kapcsolódó interpretációja (4. személy), és maradt a referenciális személyjegyéhez kapcsolódó interpretáció (1. személy), miszerint határozott referencia irányul valakire, így az adott kifejezés a Topik szakaszban is megjelenhet (amivel párhuzamosan a határozott alany számára viszont megnyílhatott a Komment).

- (16) a) [_{Topik} ³A dán lány₃] [_{Komment} ¹engem₄ hívott].
 b) [_{Topik} ¹Engem₄] [_{Komment} ³a dán lány₃ hívott].

4.2. Hogyan azonosítható a tárgy az alannyal szemben az uráli nyelvekben? Ez a pont a „redundancia luxusának” kérdését terjeszti ki a teljes nyelvcsaládra, a 4.1. szakaszban felvázolt hipotézis kiterjesztéseképpen.

(17)	<i>me-m-na-m</i>	<i>te -n- da-m</i>	mari
	<i>mi-Ø-nk-et</i>	<i>ti-Ø-tek-et</i>	magyar

Az, hogy a birtokos szerkesztésű tárgyi névmások egymással távoli rokonságban álló uráli nyelvekben is felbukkannak, ahogyan azt a (17) szemlélteti (l. még É. KISS – MUS 2022), érv amellett, hogy a felvázolt avatar-grammatika a közös ősök sajátja. A *redundancia-kérdés* pedig akkor úgy vetődik fel, hogy az alany és a tárgy elkülönítésének az aktivitási almaximára (3.2.) való feltételezett alapozása hogyan adja át a helyét (más) szórendi tényezőkre alapuló stratégiáknak, részleges vagy minden tárgyra kiterjedő tárgyesetragozásnak, illetve hogyan hat a névelők kialakulása az érintett grammatikai rendszerekre. A mariban például a meglehetősen szigorú SOV szórend és a szinte teljeskörűen kötelező tárgyrágalkalmazás párhuzamosan a tárgyi egyeztetés hiányával azt az általánosítást nyújtja, hogy – szemben a magyarral, ahol a szóban forgó redundancia csökkentése helyett új funkciók jelentek meg a nyelvben (4.1.) – a mariban az igeragozás egyszerűsítő kopása következett be, és továbbra is nélkülözni tudják a névelőt.

A szakasz zárásaképpen megosztunk egy érdekes adalékot arról, hogy a magyar grammatika háttérében viszont micsoda erővel jelen van a tárgy prominenciáját kifejező egyeztetés (ALBERTI 2016), az elkülönítő tárgyjelölés: egy nyelvelsajátító gyermek néhány adatát mutatjuk be a két- és négyéves kora közötti időszakból, a 2010-es évekből. A tekintendő igék mind egyes szám első személyűnek vannak szánva – ez a kontextusból egyértelmű volt, illetve egyes példákban meg is jelenik a névmási alany (18d, f) – és múlt időben állnak, a tárgy pedig a (18g)

példában második személyű, a (18a–b)-ben harmadik személyű, a többiben pedig a gyermek szándéka szerint negyedik személyű (vagyis határozatlan).

- (18) a) [2;0 *Nyuszi. Kaptam a doktornénitől.*]
- b) [3;4 *Le próbáltam szedni, és leszedtem.*]
- c) [2;6 *Jól aludtak.*]
- d) [2;10 *Én találtak egy morzsát.*]
- e) [3;4 *(Képzeld el, hogy) az oviban aludtak az ágyamban.*]
- f) [3;4 *Én voltak a mumus. Hörögtek.*]
- g) [3;6 *Megint leköpködték.*]

Azt figyelhetjük meg, hogy a gyermek „kijavítja” a magyar morfológiát, ahol múlt időben az 1SG alany mellett egybeesik a harmadik és a negyedik személyű tárgyhoz tartozó egyeztetés. *Aludtam, találtam, voltam, hörögtem* – így kellene használni a megfelelő igét a (18c–f) példákban. A gyermek azonban a jelen időben használatos *-Vk* morfémát alkalmazza, ignorálva azt a tényt, hogy így 3PL igelakokat állít elő, érzékennyé téve viszont az igealakot a tárgy határozottági értékére. A tekintett időszakban egyébként egyetlen 3PL igelakot sem sikerült feljegyeznie az adatgyűjtő szülőknek.

5. Összefoglalás. A Magyar Nyelv egy korábbi számában közölt nyelvtörténeti megfigyelésekből és az azok alapján megfogalmazott általános kérdésekből, felvetésekből indultunk ki az 1. szakaszban, és folyamatosan azokra reflektálva mutattuk be az avatar-elméletünket a 2–4. szakaszban – mint gondosan kidolgozott általános választ e kérdésekre. Itt is idézzük a kiindulópontnak tekintett passzust (PUSZTAY 2020: 208): „A régi, paradigmába szerveződött struktúrák erejét jelzi, hogy a magyar nyelvben ma a határozatlanság–határozottság ellentétét egyszerre két eszközzel, tehát a nyelv egyik alapszabályának, a gazdaságosságnak ellentmondva fejezi ki, ti. a névelővel és a megfelelő igeragozási típus megválasztásával.”

Az avatar-elmélet számára kulcsfontosságú az a rejtett állítás az idézetben, hogy egykoron – „az eredeti helyzetben” – olyan markáns rendszerbe álltak össze bizonyos grammatikai tényezők, hogy az akkor működő kohéziós erők – noha a háttérben álló kognitív szemlélet már elenyészett – a magyarban mind a mai napig összetartják a rendszert, amelynek feltárását az segítette, hogy a magyar nyelv általános/elméleti nyelvészeti kutatásának különféle területeire a kétezres években releváns új gondolatok áramlottak be. A nyelvtörténeti/uralisztikai kutatást tehát „kívülről érkező” eszmékkel termékenyítettük meg.

A 2. szakaszban felvázoltuk az avatar-elmélet formális rendszerét. Az elkülönítő tárgyjelölés elméletkörében született gondolatok közül a negyedik személy bevezetését vettük át (2.1.), a személyhierarchia-érzékenységi elméletkörből pedig az inverz beszédhelyzeti kontextusok fogalmát (2.2.). Az új fogalmakra alapozva kimondtuk, hogy az inverz kontextusokban megjelenő kifejezések negyedik személyű névmásokként funkcionálnak, és a szinkrón nyelvéllapotban indokolatlan módon birtokos szerkezettel rendelkeznek (2.3.).

A 3. szakaszban e rendszer kognitív hátterére adtunk hipotézist, ami lényegében a beszédcselekvés aktivitási relációs hálózata (3.1.). A bemutatott beszéd-cselekvés-modellben tehát a személyhierarchia-érzékenységet a világ történései konceptualizálásának egy potenciális rendezőelveként határoztuk meg kognitív aspektusból, ami pragmatikai szempontból tekintve kijelöli a beszédcselekvésnek egy hatékony stratégiáját, amit grice-i maximaként is értelmezhetünk (3.2.). Az avatar-elmélet a horgonyzási elméletkörbe is bevonható; azt állítjuk, hogy a személyhierarchia-érzékeny nyelvekben nemcsak azt jelzi a grammatika, hogy a beszédcselekvés kontextusában értelmezett négyféle szereplő milyen mondatbeli prominens szerepekben jelenik meg, hanem hogy a köztük fennálló aktivitási relációs hálózat másolódik-e rá a mondatbelire, vagy annak ellentéte (3.3.). A beszédcselekvésben aktív szereplők számára (*én/te/mi/ti*) egy mondatban (az „aktív” alanyi szerep helyett) a tárgyi szerep – ami elsődlegesen a behatott páciensi szereplő – előnytelen, nem kompatibilis, ezért csak közvetve osztható ki nekik. Az *engem* és a *bennünket* névmástípusra alkalmazható [x-nek az y része] séma tökéletes közvetítő ebben a felfogásban: referenciális szempontból az y azonosnak tekinthető az x-szel, miközben funkcionálisan eltérőek: a beszédhelyzetben éppen aktív x az elbeszért történet adott tagmondatában éppen behatást elszenvedő y részével vesz részt (amikor például megharapja a medve vagy megsebesíti egy lezuhanó szikla). Az x beszédrésztvevővel referenciálisan azonos y szereplő x-nek az elbeszélésbeli képviselője, mintegy a valóságban beszélő/hallgató szereplő avatarjaként funkcionál az elbeszélés világában (3.4.). Ezt az intuíciót úgy ragadhatjuk meg, hogy megfogalmazzuk: egy személyhierarchia-érzékenységen alapuló grammatikai rendszerben avatarként definiáljuk azokat a különleges névmásokat, amelyek kettős személyjeggyel rendelkeznek: a referenciális személyjeggyektől eltér a funkcionális személyjegyük. Az, hogy ez a definíció a visszaható névmásokat is avatarnak minősíti, koherens kiterjesztését nyújtja a rendszernek (3.4.). Az avatar-elmélet legfőbb tézise az, hogy ezzel a megközelítéssel számot tudunk adni az 1. szakaszban bemutatott szakirodalomban ismertetett rejtélyes igeragozási és névmás-morfológiai jelenségekorről (3.5.), összpontosítva az inverz kontextusokban megjelenő avatar karakterű névmásokra. Van azonban egy direkt kontextus is, az 1SG>2, amelyben avatar jelenik meg: például *hívlak téged/titeket*. Rámutatunk, hogy ez a kontextus köztesnek, hibridnek nevezhető esetet képez az inverz és a direkt kontextusok között, amiből le is vezethetők a kapcsolódó grammatikai jelenségek (3.6.).

A 4. szakaszban az 1. szakaszban redundancia-problémaként megfogalmazott PUSZTAY-féle felvetést vettük górcső alá. A magyarra vonatkozóan azt a tézist fogalmaztuk meg, hogy ahelyett, hogy az igeragozás egyszerűsödött volna a redundancia csökkentése végett, inkább új szórendi lehetőségek nyíltak meg, amelyek a Topik–Komment szerkesztés megnövekvő szabadságát nyújtják a mai magyar grammatikában (4.1.). A redundancia-problémakör vizsgálatát más uráli nyelvekben is tervezzük elvégezni az avatar-elmélet talaján – ezzel a jövőbeli kutatási irányt kijelölő gondolattal zártuk a szakaszt (4.2.).

A címre utalva úgy összegezhetjük a tanulmányt, hogy a bemutatott avatar-rendszerben jelöljük meg azt a – koherens kognitív hátterének köszönhetően stabil,

kifinomult paradigmába szerveződött – struktúrát, amely máig ható erővel őrzi a formai jegyeit, az „európai” névelőnek a magyarban való megjelenéséből adódó redundanciát úgy élve túl, hogy a Topik–Komment szerkesztés megnövekvő szabadságának elősegítőjévé minősült át.

Kulcsszók: személyhierarchia-érzékenység, elkülönítő tárgyjelölés, horgonyzás, grammatikalizációs ösvény, társalgási együttműködési maximák.

Hivatkozott irodalom

- ABONDOLO, DANIEL MARIO 1988. *Hungarian inflectional morphology*. Bibliotheca Uralica 9. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ALBERTI GÁBOR 2016. Az egyszeri paraméteres gyerek esete a magyar alanyi és tárgyas ragozással. In: SZIGETVÁRI, PÉTER ed., *70 snippets to mark Ádám Nádasdy's 70th birthday*. Eötvös Loránd University Department of English Linguistics, Budapest. <http://seas3.elte.hu/nadasdy70/alberti.html> (2017. 10. 30.)
- ALBERTI GÁBOR – FELTIZI-VERESS SAYPASHEVA ANASTASIA – FARKAS JUDIT megj. e., *Avatarok a magyar igei és nem igei személytoldalékolás személyhierarchia-érzékeny rendszerében és grammatikalizációs ösvényeken*. Kézirat.
- ALBERTI, GÁBOR – KLEIBER, JUDIT 2024. Lifelong (Mind) Representationalism in Dynamic Semantics. *Acta Linguistica Academica* 71: 87–116. <https://doi.org/10.1556/2062.2024.00671>
- ALBERTI, GÁBOR – SZABÓ, MÁRIA HELGA 2002. Discourse-Semantic Analysis of Hungarian Sign Language. In: SOJKA, PETR – KOPEČEK, IVAN – PALA, KAREL eds., *Text, Speech and Dialogue. 5th International Conference. Proceedings*. LNAI 2448. Springer, Berlin–Heidelberg. 73–80. <https://doi.org/10.1007/3-540-46154-X>
- AUSTIN, JOHN L. 1975. *How to do things with words*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198245537.001.0001>
- BÁRÁNY, ANDRÁS 2017. *Person, Case, and Agreement. The Morphosyntax of Inverse Agreement and Global Case Splits*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198804185.001.0001>
- BARTOS, HUBA 2001. Object agreement in Hungarian. A case for Minimalism. In: ALEXANDROVA, GALINA M. – ARNAUDOVA, OLGA eds., *The Minimalist Parameter: Selected papers from the Open Linguistics Forum, Ottawa, 21–23 March 1997*. John Benjamins, Amsterdam. 311–324. <https://doi.org/10.1075/cilt.192.25bar>
- BÉJAR, SUSANA – REZAC, MILAN 2009. Cyclic agree. *Linguistic Inquiry* 40: 35–73. <https://doi.org/10.1162/ling.2009.40.1>
- COLLINS, CHRIS – MOODY, SIMANIQUE – POSTAL, PAUL M. 2008. An AAE Camouflage Construction. *Language* 84: 29–68. <https://doi.org/10.1353/lan.2008.0059>
- COPPOCK, ELIZABETH 2022. Object agreement in Hungarian. In defense of a semantic solution. *Journal of Uralic Linguistics* 1: 121–148. <https://doi.org/10.1075/jul.00005.cop>
- COPPOCK, ELIZABETH – WECHSLER, STEPHEN 2010. Less-travelled paths from pronoun to agreement. The case of the Uralic objective conjugations. In: BUTT, MIRIAM – KING, TRACY HOLLOWAY ed., *The proceedings of the LFG '10 conference*. CSLI Publications, Stanford. 165–185.

- COPPOCK, ELIZABETH – WECHSLER, STEPHEN 2012. The objective conjugation in Hungarian. Agreement without phi-features. *Natural Language and Linguistic Theory* 30: 699–740. <https://doi.org/10.1007/s11049-012-9165-5>
- DALRYMPLE, MARY – NIKOLAEVA, IRINA 2011. Objects and information structure. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511993473>
- DEN DIKKEN, MARCEL 2004. Agreement and ‘clause union’. In: É. KISS, KATALIN – VAN RIEMSDIJK, HENK, *Verb clusters. A study of Hungarian, German and Dutch*. (Written in 1999; published in its original form in 2004.) John Benjamins, Amsterdam. 445–498.
- DONER, JULIANNE 2019. *The EPP across Languages*. PhD dissertation. University of Toronto, Toronto. Kézirat.
- É. KISS, KATALIN 2005. The inverse agreement constraint in Hungarian. A relic of a Uralic–Siberian sprachbund? In: BROEKHUIS, HANS – CORVER, NORBERT – KOSTER, JAN – HUIJBREGTS, RINY – KLEINHENZ, URSULA eds., *Organizing grammar. Linguistic studies in honor of Henk van Riemsdijk*. De Gruyter, Berlin. 108–116. <https://doi.org/10.1515/9783110892994.108>
- É. KISS, KATALIN 2013. The inverse agreement constraint in Uralic languages. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 2/3: 2–21.
- É. KISS, KATALIN 2017. The Person-Case Constraint and the Inverse Agreement Constraint are manifestations of the same Inverse Topicality Constraint. *The Linguistic Review* 34: 365–395. <https://doi.org/10.1515/tlr-2017-0004>
- É. KISS, KATALIN – MUS, NIKOLETT 2022. The Reflexive Cycle. *Journal of Uralic Linguistics* 1: 43–66. <https://doi.org/10.1075/jul.00003.kis>
- FARKAS, JUDIT – FELTIZI-VERESS SAYPASHEVA, ANASTASIA – ALBERTI, GÁBOR megj. e. Accusative Personal Pronouns in Hungarian Functioning as *Avatars*. Kézirat.
- GRICE, PAUL 1975. Logic and conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. eds., *Syntax and Semantics* 3. Academic Press, New York. 41–58.
- HELIMSZKIJ, JEVGENYIJ 1982. *Drevnejšie vengersko-samodijskie jazykovye paralleli. Lingvističeskaja i etnogenetičeskaja interpretacija*. Nauka, Moskva.
- KAMP, HANS – REYLE, UWE 1993. *From discourse to logic*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-1616-1>
- KLEIBER, JUDIT 2005. Across world(let)s in a representationalist dynamic semantics. In: GERVAIN, JUDIT ed., *10th ESSLLI Student Session. Proceedings*. ESSLLI, Edinburgh. 112–121.
- KRIFKA, MANFRED 2008. Basic Notions of Information Structure. *Acta Linguistica Hungarica* 55: 243–276.
- MELCSUK IGOR 1965. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 264–275.
- OISHI, ETSUKO 2016. Austin’s Speech Acts and Mey’s Pragmemes. In: ALLAN, KEITH – CAPONE, ALESSANDRO – KECSKES, ISTVAN eds., *Pragmemes and Theories of Language Use. Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology* 9. Springer International Publishing, Switzerland.
- PUSZTAY JÁNOS 2020. A magyar nyelv néhány jegyének eredetéről. *Magyar Nyelv* 116: 206–214. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.2.196>

- RÁKOSI, GYÖRGY 2025. Accusative case, possessive structure and grammaticalization. Reflexives and object pronouns in Hungarian. *Journal of Uralic Linguistics* 4: 80–115. <https://doi.org/10.1075/jul.00036.rak>
- REBRUS PÉTER 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: KIEFER FERENC, *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 763–947.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 1976. Hierarchy of Features and Ergativity. In: DIXON, ROBERT M. W. eds., *Grammatical Categories in Australian Languages*. Australian Institute of Aboriginal Studies, Canberra. 112–171.
- VOLCHOK, IRINA 2019. *A Synthesis of Obviation in Algonquian Languages*. MA Thesis. University of Manitoba, Winnipeg. Kézirat.

“The power of old structures organized in paradigms” in the system of Hungarian conjugation

We intend to present our ‘avatar theory’ as an approach that can be based on, and reflect to, the observations, general questions and hypotheses on Uralic language history in a paper published in *Magyar Nyelv* (PUSZTAY 2020). The avatar theory is primarily devoted to the explanation of two puzzling phenomena in the synchronic grammatical system of present-day Hungarian, the key to which, however, is claimed to be the reconstruction of an ancient system of agreement through a combination of the diachronic methodology elaborated by É. KISS and MUS (2022) and the synchronic methodologies currently applied in such hot areas of theoretical linguistics research as those of person hierarchy sensitivity, differential object marking, anchoring and camouflage constructions. We claim that the powerful “old structures organized in paradigms”, referred to in the title, can exactly be the components of the avatar grammar sketched in the paper, which, due to its strong cognitive basis, could preserve the features that have defined the highly complex system of Hungarian conjugation unto this day.

Keywords: person-hierarchy sensitivity, differential object marking, grammaticalization paths, anchoring, maxims of conversation.

ALBERTI GÁBOR – FELTIZI-VERESS SAYPASHEVA ANASTASIA – FARKAS JUDIT
Pécsi Tudományegyetem
Generatív Nyelvészet a Szinkrón és Diakrón Nyelvelírásban Kutatócsoport

Kutatói szerepek egy kollaboratív nyelvészeti etnográfiai kutatásban*

1. Bevezetés. A kortárs szociolingvisztikában kiemelt érdeklődés övezi a kutatás demokratizálásának lehetőségeit. A vonatkozó diskurzusok fókuszában az a kérdés áll, hogy kit illet a szociolingvisztikai elméletalkotás és tudástermelés joga. Jellemzők a neoliberális szemléletű, versenyalapú publikációs ipart és egyetemi rendszert érő kritikák (MARTÍN ROJO – DEL PERCIO eds. 2019). A kérdések egy másik rétege a nemzetállamok (a nemzeti nyelvek) és a globalizációs folyamatok (és az angol nyelv) közötti ellentétekre koncentrálnak (PUJOLAR 2007; FLUBACHER – DEL PERCIO eds. 2017; SALÖ 2017). A demokratizálás szándéka kiterjed továbbá a globális észak és a globális dél és/vagy más periférikus régiók közötti egyenlőtlenségek csökkentésére (MAKONI–PENNYCOOK eds. 2019). Ez összefügg a dekolonizációs diskurzusok megerősödésével. A globális délen nemcsak a gyarmatosítás (colonialism) politikai örökségével, de a gyarmatiság (coloniality), a gyarmati lét társadalmi örökségével is meg kell küzdeni, mert ez utóbbi máig meghatározza az alávetettek társas viselkedését, pszichéjét (ANTIA–MAKONI 2023). A déli kontextusok vizsgálata emellett az olyan északi episztemológiák kritikájával jár együtt, amelyek az európai nyelvi ideológiák mentén írták le az Európán kívüli nyelvi valóságot is (HEUGH et al. eds. 2022; MAKONI et al. eds. 2023; ANTIA–MAKONI eds. 2023). Például HEUGH és munkatársai (2022: 6–10) felhívják a figyelmet arra, hogy a déli soknyelvűség bizonyos jellemzőiben eltér az északitól. Míg az északi soknyelvűek két-három, egymástól jól elkülöníthető, jellemzően sztenderdizált és széles körben elfogadott írásbeliséggel rendelkező nyelvet beszélnek, a déliek gyakran nem sztenderdizált nyelvek sokféleségében, egy komplexebb nyelvi térben élnek, és soknyelvűségük inkább e nyelvek egymásba szövődésében ragadható meg. De a globális délen alakuló új episztemológiáknak nem csak ott van jelentőségük. Egyrészt érdemes a délre nem földrajzi helyként, hanem bizonyos, akár a globális északon is előforduló társas elrendeződések együttállásaként tekinteni. Másrészt a déli elméletek sok érvényes szempontot kínálnak a globális észak nyelvi elrendeződéseinek vizsgálatában is (ANTIA–MAKONI 2023: 7; a déli elméletekhez magyarul l. még HELTAI 2025: 41–45).

A kutatáshoz való hozzáféréssel kapcsolatos kérdések nemcsak globális vagy nemzetállami viszonylatokban, hanem az egyének tekintetében is megjelennek. Fontos téma, hogy a kutatási tevékenységekhez és eredményekhez miként férnek hozzá a tudománnyal hivatásszerűen nem foglalkozó állampolgárok, azokból mit profitálnak. Ezt a kérdést állítják középpontba a civil tudomány kérdéseivel foglalkozó kortárs megközelítések (SCHÄFER–KIESLINGER 2016; RYMES 2020),

* A cikk megjelenését a Károli Gáspár Református Egyetem Transzlingválás és konvivialitás: részvételi megközelítések című, 20724B800 számú pályázata támogatta.

amelyek sok tekintetben a 70-es évekre visszanyúló, de sokáig figyelmen kívül hagyott inkluzív hagyományokra és kutatási módszerekre támaszkodnak (pl. FREIRE 1970, magyarul 2024; FALS BORDA 1979). Az ilyen kutatásokban a civilek részvételének mértéke változó. Vannak olyan esetek, hogy a civilek részvétele rendszeres figyelmet igénylő adatszolgáltatásra korlátozódik. Máskor a civilek részt vesznek akár a publikációs folyamatban is. Az olyan civil kutatásokat, amelyek esetében a civileket a kutatás több fázisába is bevonják, az „extrém” jelzővel illetik (CHIARAVALLI et al. 2021). A civilek szociolingvisztikai-dialektológiai kutatásokba való bevonásának különféle lehetőségeit magyarul részletesen áttekintik KOCSIS és munkatársai (2022: 104–107). Az antropológiában a civilek bevonásával járó kutatásokat *részvételi* (REASON 1998) vagy *kollaboratív* (LAMPHERE 2004) jellegűnek nevezik (LAJOS 2016). A szociolingvisztikában is találkozhatunk mind a *kollaboratív* (BUCHHOLTZ 2021), mind a *részvételi* (BODÓ et al. 2022) *kutatás* megnevezésekkel. Ezeket ebben a dolgozatban szinonimaként kezeljük.

Írásunkban egy olyan kollaboráción alapuló nyelvészeti etnográfiai kutatást mutatunk be, amelyik a transzlingválásra (GARCÍA-LI 2014), illetve az állampolgári nyelvi részvétel (linguistic citizenship; STROUD 2001; WILLIAMS–STROUD 2015; WILLIAMS–DEUMERT–MILANI eds. 2022) globális délhez kapcsolható koncepciójára épít. A kollaboratív kutatás során ideális esetben a résztvevők közösen jelölnek ki kutatási célt, és közösen alakítják ki a tevékenység kereteit. A hivatásos résztvevők tudományometriai kényszerek közepette terveznek, és a tudós diskurzusokhoz és módszertanokhoz való kapcsolódást szorgalmazzák. A civil résztvevőket ilyen szempontok nem kötik. Számukra tapasztalataink szerint elsődlegesen a saját mindennapjaik különféle aspektusainak az elemzése. Ezt a két hozzáállást úgy összeilleszteni, hogy mindenki igazinak és értékesnek lássa a saját tevékenységét, kompromisszumokat igénylő feladat. Dolgozatunkban megvizsgáljuk, hogyan tekintenek egy ilyen kutatás résztvevői a kutatói szerepre: hogyan érzik magukat kutatóként, milyen tudást éreznek magukénak, milyen nem, és mindez hogyan van összefüggésben azzal, hogy a projekt déli episztemológiákra is épít.

A 2022 júliusában megkezdett részvételi kutatási projektünk egynyelvű (nem roma) és kétnyelvű (roma) polgárokkal közös workshopokra épül. A workshopokon civil résztvevők, illetve egyetemi hallgatók és oktatók vesznek részt. A workshopok célja, hogy a nyelvészeti etnográfia eszközeivel hozzájáruljunk a helyi romák és nem romák együttélésének javításához. A következő, elméleti fejezetben bemutatjuk, hogyan egészítik ki egymást a transzlingválás és az állampolgári nyelvi részvétel koncepciói, és milyen lehetőségekkel jár, ha ezek kollaboratív kutatások alapjává válnak. Ezután bemutatjuk a workshopok megszervezéséhez vezető utat, a workshopokat és a résztvevőket. Az elemző fejezetben a résztvevők által megfogalmazott nyilatkozatokon keresztül a hivatásos és a civil résztvevők kollaboratív kutatással kapcsolatos dilemmáit, tapasztalatait tekintjük át. Bemutatjuk azt is, hogy a civil résztvevők saját meglátásaik szerint mit profitáltak a kutatásból. Az elemzés során amellet érvelünk, hogy a részvételi kutatásban létrejövő tudás (és a többlet, ami a kollaborációból fakad) a különböző szereplők egymáshoz való viszonyulásaiban alakul ki. Az összefoglaló fejezetben áttekintjük, hogy a kollaboratív módszertanok és a déli elméletek hogyan egészítik

ki egymást, és kutatásunk milyen tanulságokkal járul hozzá a kollaboratív tudományos projektekkel, illetve a civil aktivizmussal kapcsolatos diskurzusokhoz.

2. Az állampolgári nyelvi részvétel, transzlingváló beszédmódok és a helyi tudás a kollaboratív kutatásokban. Az állampolgári nyelvi részvétel (linguistic citizenship) koncepciója (vö. pl. STROUD 2001; WILLIAMS–STROUD 2015; WILLIAMS–DEUMERT–MILANI eds. 2022) a beszélők társadalmi érvényesülését a nyelvi sokféleség megélésével és a stigmatizált megszólalási módok támogatásával segíti elő. Kiindulópontja, hogy mindenkinek úgy legyen lehetősége a társadalom aktív tagjává válnia, hogy saját otthoni beszédmódjaira támaszkodhasson. Akkor se kelljen azokról lemondania, ha azok nem sztenderdközeliek, ha azok nem a helyben elismert hivatalos vagy nemzeti nyelvhez rendelhetők hozzá, de akkor se, ha „kevert” nyelvként, „nem igazi” nyelvként tartják őket számon. (Az európai államok beszélői történelmi okokból igazinak a sztenderdizált, kiterjedt írásbeliséggel rendelkező nyelveket tartják, és a nem ilyen nyelveket, illetve a több nyelvhez egyszerre kapcsolható megszólalási módokat gyakran kevertnek, nem igazinak gondolják.)

Az állampolgári nyelvi részvétel koncepciója a globális délen született meg, ahol bár vannak domináns, jobbára a volt gyarmattartó által bevezetett hivatalos nyelvek, a lakosok nyelvi sokfélesége nagyobb, a sokféleség jellege pedig más, mint Európában. A helyiek a kontextus, a szituáció és a beszédpartnereik függvényében gyakran több nyelvhez vagy változathoz rendelhető módon kommunikálnak egymással. A gyarmatosítók saját nyelvi ideológiáik mentén, az európai egyes nyelv fogalmából kiindulva kívántak rendet vágni ebben a sokféleségben (MAKONI–PENNYCOOK 2006). A déli kontextusokban végzett vizsgálatok azonban rendre arra hívják fel a figyelmet, hogy a beszédnek azok a megvalósulási módjai, amelyeket Európában hagyományosan *nyelv*-nek, *nyelvjárás*-nak, *társadalmi nyelvváltozat*-nak neveznek, a nyelv, az etnicitás és az államiság Európában jellemző, körülbelüli megfeleltethetőségének hiányában nehezen és csak ellentmondásosan szárazhatók szét egymástól (LÜPKE–STORCH 2013; GORSKI SEVERO – MAKONI 2020; DEUMERT–STORCH–SHEPHERD eds. 2021). Ez rendszerint az egyes nyelvek és a rájuk épülő metanyelvi fogalmak (pl. anyanyelv, első nyelv, idegen nyelv) felülvizsgálatához vezet. De a metanyelvi fogalmak dekonstrukcióját mellőző MOJANTI (2022) is amellett érvel, hogy sokszor érdemes egyik vagy másik néven nevezett nyelv helyett a többnyelvűséget anyanyelvnek tekinteni.

Ilyen kontextusok nem csak a globális délen léteznek. A globális észak országaiban is sok olyan közösség van, amelyeknek tagjai nem egy államnyelv sztenderdközelie változatát beszélik, többnyelvűek, beszédmódjaik nem kizárólag egy (széles írásbeliséggel rendelkező sztenderdizált) nyelvhez kapcsolódnak, az általuk beszélt nyelvek határait pedig az egynyelvűségi és sztenderd ideológiák mentén gondolkodó beszélőktől eltérő módon érzékelik. Ugyanakkor az ilyen közösségek beszédmódjai egyrészt soha nem függetlenek az északi ideológiáktól, másrészt maguk is nagyon sokszínűek. Minden kontextus eltérő. Korábbi eredményeink szerint például a tiszavasvári kétnyelvű románok gyakran mondják, hogy nem az „igazi” romanit beszélik (ez az északisággal kapcsolatba hozható, sztenderd

ideológia eredménye). Ugyanakkor nem feltétlenül olyan módon választják szét egymástól a magyart és a romanit, vagy nem feltétlenül úgy reflektálnak saját nyelvi gyakorlataikra, mint a magyar egynyelvűként számon tartott beszélők (vö. HELTAI 2020a, 2020b, 2020c). Az ott beszélt romaniban a magyarul értők sok magyarnak vagy magyar eredetűnek tartott szót fedezhetnek fel. A helyi kétnyelvű beszélők azt mondják, ezek romani szavak, de olyanok, mint a magyar szavak (vö. HELTAI 2020c: 94). Más közösségekhez tartozó, különösen is értelmiségi romák viszont úgy vélekednek, hogy ezek magyar szavak, amelyek sokszor a „régí” cigány szavak helyett jelennek meg, és ez a nyelv már „korcs”, „nem igazi”. A romaniul nem beszélők gyakran szintén valamilyen egésznek a megfoghatóságát konstatálják.

A beszéd ilyen egyes nyelvekhez csak ellentmondásosan kapcsolható módjainak alternatív megközelítését kínálja a transzlingválás koncepciója (GARCÍA-LI 2014, magyarul l. HELTAI 2020c), ami a beszélők repertoárját helyezi középpontba. Azt teszi vizsgálat tárgyává, hogy egy beszélő milyen nyelvi erőforrásokat vesz igénybe a megszólaláshoz. Másodlagossá válik az, hogy ezek a megszólalási módok hogyan regisztrálódnak, azaz kik (melyik gyakorlóközösség tagjai) milyen nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz rendelik hozzá őket. Így szemlélve ezek a beszédmódok nem „korcsok”, hanem transzlingválisak; túlmutatnak az egyes nyelvek határain. A transzlingválás elméleti lehetőséget kínál e beszédmódok megragadására, és olyan pedagógiát épít rá, amely az így beszélő tanulókat sikeresebbé teszi az iskolában (vö. HELTAI–TARSOLY eds. 2023).

Az állampolgári nyelvi részvétel koncepciójának képviselői annak lehetőségeit keresik, hogy a nem sztenderd, nem egynyelvű, például transzlingvális vagy egyéb okokból alacsony presztízsű beszédmódok hogyan válhatnak a (nemzeti) nyelvként elismert megszólalási módokhoz hasonlóan alapjává a tudatos és teljes értékű állampolgári részvételnek (innen válik érthetővé az angol *linguistic citizenship* terminus). A koncepció STROUD szerint egy olyan konceptuális teret kínál, „amelyben lehetségessé válik a szokásostól eltérő módon gondolkodni a nyelvről és magunkról”, és ami segítségünkre van annak kialakításában, „hogy a nyelv segítségével hogyan viszonyulhatunk etikusabban másokhoz” (2015: 21, HELTAI fordítása). A koncepció tehát transzformatív, a hatalmi viszonyokat átalakító gyakorlatokat feltételez. A nem sztenderd, nem egynyelvű vagy nem az északi értelemben kétnyelvű (tehát kettős egynyelvű) beszélők társadalmi részvétele a tapasztalatok szerint leginkább (szub)kulturális területeken, színjátszásban, zenében jelenik meg először (STROUD 2015: 26). RAMPTON és munkatársai (2022) úgy érvelnek, hogy az alulról jövő kezdeményezések a globális észak struktúráiban csak akkor érhetnek el hatást, ha valamilyen fokú intézményesülést vállalnak. Ez dilemmát jelent, hiszen az intézményesülés kikezdheti az alulról jövő kezdeményezések transzformatív erejét, és abba az irányba vezethet, hogy ezek belesimulnak a fennálló hatalmi elrendeződések kínálta keretekbe.

A kollaboratív kutatás intézményhez is kapcsolódik, de az alulról jövő kezdeményezéseket is képes lehet integrálni. Ezért ebben annak a lehetőségét látjuk, hogy az oktatásbeli és a szubkulturális megjelenéseken túl is támogassuk a transzlingvális beszédmódokat követő polgárok nyelvi részvételét. A kollaboráció során a civil és az egyetemi résztvevők dialógusa új felismerésekhez vezethet. Ahhoz,

hogy a civil résztvevők a kutatást életkörülményeik megváltoztatását célzó legitím kísérletnek tartásák, magukra kutatóként és munkájukra tudományos értékű tevékenységként tekintsenek, egyértelművé kell válnia számukra is, hogy mit tesznek hozzá a kutatáshoz. APPADURAI (2001: 6–7) azt, amit a civil résztvevők a részvételi kutatásba hozhatnak, *helyi tudás*-nak nevezi. Szerinte nem azt kell helyi tudásnak tekinteni, ami szemben áll más tudásfajtákkal, hanem ami alapján megszervezhető és fenntartható a szomszédság, azaz az emberek közti sajátos viszonyrendszerek és diskurzusok hálózata. CANAGARAJAH (2002: 243–244) viszont az északi tudásformákkal állítja szembe a helyi tudást, ami az antropológiai értelmezés szerint egy közösség gyakorlataiból és hiedelmeiből tevődik össze, és olyan elvek összességét jelenti, amelyek szabályozzák az emberek életét, előírásokat, tilalmakat tartalmaznak. Kiemeli, hogy a helyi tudás szemben áll a bevett tudományos paradigmákkal, a kanonizált szakmai tudásformákkal és a politikai intézmények által követett hivatalos eljárásmódokkal és tudással is. A két szerző munkájában közös, hogy a helyi tudásra úgy tekintenek, mint ami nem feltétlenül jól körülhatárolható ismeretekből áll össze, hanem a mindennapi gyakorlatokban, készségekben és képességekben jelenik meg.

Ebben a dolgozatban a helyi tudásra komplex, a lokalitásra és az azon túlmutató keretekre egyaránt vonatkozó ismeret- és tapasztalategyüttesként tekintünk. Ennek aktiválása mind a roma és nem roma civil kutatók közötti, mind a civil és egyetemi kutatók közötti diskurzusnak előfeltétele. Bár a roma és nem roma résztvevők egy városban élnek, az úgynevezett helyi tudásnak mégis más-más aspektusait hozzák magukkal a közös munkába. Ezek a különböző aspektusok a workshopok terében kerülnek interakcióba egymással és az akadémiai tudással, illetve az akadémiai módszertani gyakorlatokkal. A részvételi kutatásban az akadémiai tudástermelés és a publikáció gyakorlatai is átalakulnak. Céljaink közé tartozik a közös publikáció és/vagy a szélesebb rétegekhez szóló, de mégsem ismeretterjesztő, hanem tudományos igényű megszólalás, és ez megköveteli az akadémiai publikációs stílusnak megfelelő írásmódok újragondolását. A kutatócsoport tagjai számára ez egyelőre útkeresést jelent. Törekszünk arra, hogy az akadémiai munka két általunk legáltalánosabbnak és legfontosabbnak ítélt jellemzőjét, a rendszereséget és a reflexivitást a workshop terében érvényesítsük.

A következő fejezetben bemutatandó kutatásunkban mind a civil, mind a hivatalos kutatók sokat foglalkoztak a saját nyelvi gyakorlataikra és repertoárjukra, kutatói pozíciójukra és tudástartalmaikra való reflektálással, és hangsúlyos volt a többnyelvűségnek a tudományos megismerést segítő értéként való elismerése. A kutatás és a résztvevők bemutatása után kitérünk arra, hogy a workshopok milyen transzformációkat indítottak el a résztvevőkre, a környezetükre és a tudományos munka mivoltjára nézve.

3. Háttér és módszertan: részvételi workshopok Tiszavasváriban. A kutatás helyszíne Tiszavasvári, mely két faluból, Büdből és Szentmihályból jött létre a 20. század közepén. A mintegy 12 000 fős városban helyi becslések szerint mintegy 4000–4500 roma él, akiknek többsége, körülbelül 2500 fő a kétnyelvű közösség tagja. Romák és nem romák elkülönülve élnek: míg a nem romák in-

kább a belvárosban laknak, addig a romák a város két szélén, szegregátumokban. Az egyik ilyen szegregátum a bűdi részen található, ahol magyarul beszélő „magyar cigány” családok élnek. A szentmihályi részre eső szegregátumban élő oláh cigányok viszont a magyar mellett romaniul is beszélnek. A településen a magyarok és a romák együttélése nem feszültségmentes, bár nyílt konfliktusokra csak elvétve kerül sor (vö. HAIN–BALÁZS 2023).

Kutatócsoportunk 2016 óta jelen van Tiszavasváriban. Munkánk egy, a két-nyelvű beszédmódok megismerését célzó nyelvészeti etnográfiai kutatással kezdődött. A kutatás színterei között volt az az általános iskola is, ahová a két-nyelvű családok gyerekei járnak. Itt óralátogatásokon vettünk részt, interjúkat készítettünk, beszélgettünk tanárokkal, szülőkkel. Megállapítottuk, hogy a nyelvi szocializáció nem egynyelvűségi minták szerint folyik, és az iskolába kerüléskor a gyerekek romani kompetenciái rendszerint jobbak, mint a magyarhoz rendelhető kompetenciái (vö. HELTAI 2020c: 96–101; HELTAI–JANI–DEMETRIOU 2019). A munka folytatásaként az iskola vezetésével és egyes pedagógusokkal, szülőkkel együttműködve, a translíngválás koncepciójára építve kidolgoztunk egy olyan pedagógiai hozzáállást, illetve olyan tanulásszervezési módokat, amelyek lehetővé teszik a helyi romani beszédmódok tanulásba való bevonását. Tapasztalatainkat egy videótárban (elérhető a „romani translíngváló videók” kereséssel) és egy kötetben (HELTAI–TARSOLY eds. 2023) foglaltuk össze.

A program transzformatív jellegét oktatáson kívüli vonatkozásokra kiterjesztendő, illetve romák és nem romák békés együttélését támogatandó, 2022 nyarán egy részvételi etnográfiai kutatást kezdeményeztünk a településen. Részt vett a projektben hat (30 és 60 év közötti, nyolc vagy kevesebb osztállyal rendelkező) helyi roma asszony, akik korábban már közreműködtek egy romani mesekönyv írásában (Tiszavasvári Transzlíngváló Műhely szerk. 2020) és a translíngváló projektet összegző kötet (HELTAI–TARSOLY eds. 2023) elkészítésében is. Ezekben a munkákban számos, az írásbeliséghez és az etnográfiai munkához kapcsolódó tapasztalatra szert tettek. Részt vett továbbá hat (40 és 70 év közötti, felsőfokú végzettséggel rendelkező) helyi nem roma asszony. Ők személyes ismeretségen alapuló megkeresések után vállalták a részvételt. A megkeresés alapja az a feltételezés volt, hogy nyitottnak mutatkoznak a romák és magyarok közötti párbeszéd erősítésére. A helyi (civil) résztvevők azért nőek, mert a korábbi, két-nyelvű beszélőkkel közös projektjeinkbe a hosszas, aprólékos munkát igénylő együttműködést – többek között a roma közösségben jellemző nemi szerepek miatt – könnyebb volt nőkkel kialakítani és fenntartani. A nem roma résztvevők megkeresésénél már szempont volt, hogy szintén nőket keressünk meg. A nem civil résztvevők a Károli Gáspár Református Egyetem Nyelvi Sokféleség és Társadalmi Részvétel Kutatócsoportjának tagjai (oktatók és hallgatók). Egy-egy, a helyiekkel közös tevékenység során közülük jellemzően 4-7 fő volt jelen.

2022 júliusa és 2023 augusztusa között összesen 22, egyenként 120 perces workshopot szerveztünk a helyi művelődési házban vagy a város roma és nem roma gyerekek által egyaránt látogatott általános iskolájában. Az első néhány alkalommal a csoportdinamikára és a kutatási cél közös meghatározására koncentráltunk. A közös munka célját a nem civil résztvevők, teret hagyva a közös célok

kialakításának, nem konkretizálták: egyrészt a romák és nem romák együttélését körülvevő nyelvi gyakorlatok és ideológiák vizsgálatát jelölték meg, másrészt azt, hogy a workshopok hozzájáruljanak romák és nem romák békés együttéléséhez. Az első alkalmak során olyan témákat kerestünk, amelyek mindenki számára fontosak. Végül egyebek mellett foglalkoztunk a workshopokon a roma és nem roma családok közötti hasonlóságok és különbségek témájával, a generációk együttélésének kérdéseivel, a kétnyelvűséget, a romani nyelvet és annak írásbeliségét övező kérdésekkel, a beszédünket alakító és mások rólunk alkotott véleményét befolyásoló nyelvi jellegzetességekkel, a szegénység kérdéskörével, a szegregált oktatással vagy a férfi-női nemi szerepekkel. Ezek a témák a bevezetőben említett feszültségek mentén formálódtak: az egyetemi tagok saját érdeklődésük, ideológiáik, illetve a finanszírozással, a tudományos életútjukkal kapcsolatos szükségsszerűségek mentén elsősorban a nyelvi gyakorlatokkal és ideológiákkal kapcsolatos témákat fókuszították, míg a civil résztvevők érdeklődése némileg más hangsúllyal, általánosságban irányult minden emberek közötti viszonyra. A közös tevékenységek során az egyetemi résztvevők továbbá szorgalmazták a nyelvi vonatkozásokra való reflexiót, illetve bemutatták az etnográfiai kutatómunka olyan jellegzetességeit, mint a rendszeresség, többszempontúság és a reflexivitás. A résztvevők ezekre a kérdésekre többször vissza is tértek.

A kutatás eddig megjelent, a civil és az egyetemi résztvevők által közösen jegyzett termékei a következők: egy sokszerzős, beszédünk meghatározó jegyeiről, a szövegalkotásról szóló tanulmány (HELTAI et al. 2023), két, a helyi lapban megjelent újságcikk (Tiszavasvári Hírmondó 2022, 2023), egy (időközben támogatást nyert) OTKA-pályázat (K146393) keretében készülő, részvételiségre épülő nyelvészeti etnográfiai folyóirat (Duj Dzséne – Ketten) két száma, és egy, a részvételi kutatásról szóló digitális tananyagcsomag (Digitális Tananyagcsomag 2023). Eddig két további, a projekthez kapcsolódó tudományos publikáció jelent meg. Az egyik azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan jelennek meg a workshop résztvevőinek beszélgetéseiben az (in)szekuritizációs, függőségeket fenntartó diskurzusok mellett a konvivialitás irányába mutató gyakorlatok és ideológiák (HELTAI 2023), a másik pedig a workshop résztvevőinek változó ideológiáira, és ezzel kapcsolatban a workshopon nem részt vevő helyiekkel való, megváltozó kapcsolataira fókuszál (HELTAI–TARSOLY 2024). (A workshopok ezután is folytatódtak és jelenleg is szerveződnek, de a közös munka immár egy újonnan létrehozott, Duj Dzséne – Ketten címmel megjelenő részvételi szemléletű folyóiraatra koncentrálnak.)

E dolgozat középpontjában a 2022 novemberében két egymást követő nap délutánján rendezett workshopok állnak. A résztvevők ekkor már több alkalommal is találkoztak egymással, így a közös munka oldott légkörben zajlott. A munkáról, ahogy az első workshop kivételével mindig, videófelvételt készítettünk. Ez alkalommal egyrészt arra a közös térre koncentráltunk, amelyben a helyiek élnek, és amelyeknek a közös tevékenységeken keresztül a nem helyiek is részévé váltak. Másrészt arra reflektáltunk, hogy ebben a közös térben hogyan alakul a résztvevők (kutatói) szerepe. Előbb három vegyes, helyiekből és nem helyiekből álló csoportban három témát dolgoztunk fel: oktatás és oktatási intézmények a városban, nyelvi gyakorlatok a városban, valamint romák és nem romák találkozási

pontjai, terek a városban. Megállapításait minden csoport egy plakáton összesítette, majd az eredményt ismertette (magyar és/vagy romani nyelven) a többiekkel. Ezután – a kutatásvezető kezdeményezésére – arra reflektáltak egy páros munkában végzett, de írásos feladat során a résztvevők, hogy hogyan érzik magukat a workshopokon, hogyan kommunikálnak a közös munkáról másoknak, illetve hogyan fogalmaznak meg, mi is számukra a kutatói szerep. A második napot úgy kezdtük, hogy felolvastuk az egyetemi résztvevők korábban megírt ez irányú gondolatait. Ezt a helyiek előző napi írásainak szóbeli összegzése és kiegészítése, majd egy erről szóló reflexív beszélgetés követte. Ezután az egyik hallgató tartott egy előadást egyéni kutatásáról, amely egy korábbi projektünkben a roma résztvevőkkel közösen létrehozott mesekönyvek heterográf írásmódjaival foglalkozott. Ezt egy újabb reflexív beszélgetés követte, amelynek során a résztvevők áttekintették, hogy hogyan épül fel egy egyéni kutatás (téma meghatározása, kutatási kérdés, hipotézis, módszerek, adatgyűjtés, értelmezés), és milyen módon befolyásolja egy kutatás menetét, kérdésfeltevéseit és eredményeit, ha azt részvételi módon végzik.

4. Elemzés: mi teszi a nyelvészeti etnográfust, és mit kell tudnia? Az 1. példasorban olvasható, kutatói pozícióról szóló állásfoglalások a workshopot megelőző egyetemi kutatási szemináriumról készített jegyzőkönyvből származnak. Elöl a két szerzőnek, majd utána azoknak az egyetemi hallgatóknak a gondolatai olvashatók, akik a 2022. novemberi workshopon részt vettek.

1. példasor

- Márk Nem azt szokta meg, hogy ilyen [kutatói] szerepben tetszelegjen, ezért furcsa volt, és nem tudta, hogy kell viselkedni egy ilyen szerepben. Mi a szerepe mint kutatónak így, hogy ennyi kutató van körülötte. Mindenki kutató, mit tudok én hozzátenni, kérdezte magát. Arra jutott, hogy nem tudja. De mégis! A saját nézőpontja bevonásával tudja a legjobban ösztönözni a többi kutatót. Ezért fontos, hogy a saját nézőpontját ismeresse velünk a projekt folyamán.
- János Ezért kapom a fizetésem, és meg kell tudnom birkózni azzal a gondolattal, hogy a többiek viszont nem, és ebből sok minden következik. Például az, hogy felelősséget viselek, és meg kell mondanom mindenféle zavaros pillanatokban, hogy mit kell csinálni, mint például most. Ugyanakkor azért az innováció mindig izgalmas, mert új dolgokat csinálunk. Az innováció itt szerintem az, hogy olyan emberek is kutatással foglalkoznak, akik eddig nem tettek ilyet, akik meg tettek már ilyet, megtanulják, hogy nem csak az ő elképzeléseik vannak a világon, és nem csak ők tudnak részt venni tudományos diskurzusokban.
- Lili¹ Azon gondolkodom, hogy ha nem veszek részt a vasvári eseményeken aktívan, akkor is kutató vagyok-e attól, hogy elolvasok egy-két cikket a témában és erről filozofálgatok. Akkor ez most mi? Ez ugyanolyan,

¹ A University College London hallgatója, és online vesz részt a kutatói szemináriumon.

mint amit beszéltünk a cikkről, hogy beszéllek olyanokról, amikről nem tudok eleget?

- Kamilla Azon gondolkodom, hogy vannak, akik kevésbé érezhetik magukat jól ebben a helyzetben, mint egy konvencionális értelemben vett kutató. Nekik milyen megélni, hogy ők úgy kutatók, ahogy, és hogy ők vajon ugyanolyan értékesnek tekintik-e a helyi tudást? Biztos nehéz lehet nekik kompetensnek érezni magukat. Akkor az akadémiai tudás és a helyi tudás nem alá-fölérendeltségi viszonyban van, de szerintem a helyiek erre nem feltétlen így gondolnak.
- Vera Az jutott eszembe, és ez ellentmondásos, hogy attól érzem magam kutatónak, hogy nem éreztem, hogy a workshopon különb lennék a többieknél, meg egységesen gondolkodunk egy adott témáról, mindenki más-más irányból közelíti meg, de mindenki ugyanazt az ajtót keresi. Mindenkinek más-más irányból van bejárata a kérdés felé.
- Dávid² 1. Minden elolvasott cikkel, workshopkal bővül a látásmódom, mert megismerem más emberek gondolkodását. Ez nemcsak a személyiségemre van hatással, de kutatóként is új szempontok vetődnek fel bennem. Például: a szegregáció vagy a transzlingválás mennyire foglalkoztatja a csoport többi tagját (a kutatótársakat), ezeknek új rétegeit fedezem fel (vagy egy cikk esetén más megközelítéseket). 2. Szociológián nem ilyennek képzeltem el a kutatást, az alatt az egy év alatt, ameddig oda jártam, részvételiségről nem is hallottam. Ez egész más, mint a kérdőíves vagy akár a fókuszcsoportos interjúk, sokkal szabadabb és autentikus, mert a résztvevők direktbben beszélnek saját problémáikról (nem mi/részben mi találjuk ki a témákat/szempontokat, de ők is hozzátesznek sok gondolatot).

A hozzászólások egyik közös vonása a bizonytalanság érzésének megfogalmazása. Mindenki keresi a helyét a részvételiségben, illetve próbálja meghatározni, hogy mi az a tudás, ami az övé, és ami a többiek, a közös munka hasznára lehet. A helykeresésnek folyománya az is, hogy a hallgatók és oktatók a civil kutatókhoz képest is definiálják szerepeiket, lehetőségeiket. Eközben időnként felvagy újrarajzolják a dichotomikus viszonyokat az egyetemi oktatók és hallgatók (máskor saját maguk), illetve a civil résztvevők között („ők úgy kutatók, ahogy”, „nem mi/részben mi találjuk ki”. Ennek hátterében azonban épp e dichotómia meghaladásának szándéka, az ezzel kapcsolatos lehetőségek keresése áll. Márk azt mondja, hogy ő nem tud többet vagy mást, mint a többiek, de ha a magáét elmondja, az ösztönzőleg hat másokra. János is a relációt emeli ki: az egyetemi szereplők megtanulják, hogy „nem csak az ő elképzeléseik vannak a világon”. Kamilla is ezt emeli ki, amikor elmondja, hogy ráébredt arra, hogy az, amit a helyiek tudnak, és az, amit az egyetemiek tudnak, nem feltétlen alá-fölérendeltségi viszonyban vannak egymással. Vera szintén másokéhoz viszonyítja saját pozícióját: nem érzi magát különbnek senkinél, aki jelen van a kutatásban.

² Utólag, írásban küldte el hozzászólását, az előkészítő szemináriumon nem vett részt.

Szintén több hozzászólásban feltűnik az azzal kapcsolatos kétség, hogy a résztvevők meg tudnak-e felelni annak a szerepelvárásnak, ami érzésük, értelmezésük szerint rájuk vár a projektben. Márk nem tudja, hogyan kell viselkedni ebben a szerepben. János amiatt aggódik, hogy meg tud-e felelni vezetői szerepének, át tudja-e segíteni a csapatot a dilemmákon, új helyzeteken, képes-e koordinálni a közös munkát. Lili külföldi tanulmányait végezve kapcsolódott be, ez korlátozza részvételét és okoz számára dilemmákat. A harmadik pont, ami több hozzászólásban közös, az újdonságnak, azaz annak az érzékelése, hogy olyan új tudás jön létre, ami eddig nem volt az övék. Erről János is szót ejt, amikor innovációról, illetve arról beszél, hogy megtanulhatja, megtapasztalhatja, hogy a világ, például a nyelvi sokféleség tudományos értelmezése nem az egyetlen létező és legitim értelmezés. Dávid hozzászólásában is fontos elemként jelenik meg, hogy folyamatosan új szempontok vetődnek fel, ráadásul olyanok, amelyek őt magát is nagyban alakítják („a személyiségemre is hatással van”).

A 2. vignettán a civil kutatók hozzászólásai olvashatók. Ezek, ahogy fentebb kitértünk rá, két lépcsőben készültek: előbb négy páros pármunkában egy-egy rövid írásos feljegyzést készített az első nap végén, majd ezek felolvasásán alapult egy reflexív beszélgetés a második napon. A példásor szövegeit a hangfelvétel lejegyzésével és a lejegyzett szöveg szerkesztésével készítettük el. A [...] jellel jelölt részeknél tagmondatokat vagy mondatokat hagytunk ki, elhagytuk az érdemi hozzászólások közötti, munkaszervezéshez kapcsolódó részleteket, és néhány, a beszélt nyelvre jellemző ismétlés, megakadás elhagyásával rövidítettük a szöveget.

2. példásor

Kati (és Sára) Én az elején, mikor megérkeztünk, akkor engem egy kicsit félelem fogott el [...]. De feloldódtak szerintem bennünk [...] ezek a gátlások, és sokkal empatikusabbak lettünk szerintem egymással. [...] Hát nem igazán érezzük magunkat kutatóknak, inkább barátokként nézünk, azt hiszem, mindenkire. [...] Sok önismertetet tanultunk szerintem, sokat bővült a szókincsünk ebből a rengeteg sok idegen szóból, amit itt hallottunk, elolvastunk cikkekből [...]. Jó szívvel jöttek, mondja Sára, mert már dolgoztak veletek, és nem vagytok nekik idegenek, és hogy híresek lettek a könyv által, ezt mondta. Hát ennyit írtunk.

Sz. Erika (és Melinda) [...] Tehát akkor mi ketten egy dolgot, egyféleképpen fogalmaztuk meg, de megbeszéltük. Nagyon örültünk, hogy kiválasztottak bennünket erre a kutatómunkára, nem is tudom, hogy történhetett, [...] de így utólag visszagondolva az az érzésem, hogy a Jóisten előttem járt, mert nekem meg kellett valamit tanulni. Örülünk annak, hogy segíthetünk másoknak, hogy jobban megismerhessük a cigányok, romák életét. Amikor erről másoknak beszélünk, nemcsak a cigányok között, hanem a magyarok között is, úgy érezzük, ez a betekintés a kutatómunkába egy kis missziós munka. [...]

- Nekünk ez egy önismeret, meglátjuk a saját hibáinkat, felismerjük, a Jóisten rámutatott arra, hogy ne legyünk személyválogatók, ez rám vonatkozik [magára mutat] [...].
- Melinda Hát eleinte nagyon meg voltunk ijedve mind a hatan, hogy jaj, most magyarokkal, hogy lesz ez, mint lesz ez, hogy alig tudtunk beszélni. Most meg már feloldottunk.
- Izabella Mert féltünk, hogy össze fogunk veszni mindenben.
- Melinda Nagyon sokat félre kellett nekünk tenni, meg hogy feloldódjunk, és most meg már semmi gond.
- Andi [...] Először azzal kezdeném, hogy elmondom akkor, Mária mit (és Mária) mondott. Ő azt mondta, hogy nagyon jól érzi magát ebben a társaságban [...]. Azt mondta, hogy nagyon jó élmény, hogy vannak még olyan emberek, akik értékelik őket mint romákat, és hogy mások látnak bennük valamit, és összességében ugye, hogy miért jó ez neki, ő rendkívül büszke erre az egészre [...].
- Hát én, nagyon egy kíváncsi ember vagyok, nem gondolom magam kutatónak. Annak örülök, hogy itt lehettem, olyan érdekes volt ez, hogy én önként jelentkezés módon, egy Beával történt beszélgetés alapján kerülhettem ide, úgyhogy köszönöm szépen. Én [...] nagyon örülök, hogy ha megismerhetem más emberek nézőpontját, ez mindig számomra azt jelenti, hogy apró lépéseket teszek, hogy megismerem másokat, így tisztelet és az elfogadás felé lépések, tehát nekem, nekem ez egy ilyen személyiségfejlődési lehetőség akár, mint ahogy te mondtad, hogy önismeret is [Katira mutat]. Úgyhogy számomra, amit tegnap is írtam lélekemelő ezen kis közösség tagjának lenni. [...]
- K. Erika [...] Először Icának mondanám el akkor a gondolatait, bár itt ül (és Ica) mellettem, úgyhogy kiegészíti. Ő úgy mondta, új dolog, szerinte a cél az közös, de nem egyérfelkötődésű emberekkel vagyunk együtt, számára ez azért új. Tehát meg is magyarázta, hiszen ő helytörténeti kutatásokban volt benne [...], itt ugye pedig nem is tudtuk azt sem egyáltalán, kinek milyen a gondolata. [...] Büszke arra, hogy itt van, minden alkalommal törekszik arra is, hogy adjon. Sok új dologgal megismerkedik, így módszerekkel, eszközökkel, apró ismereteket kap, ami egy nagy értékű egész lesz ezáltal, és nagyon nagyra értékeli Ica itt az emberi kapcsolatok pozitív alakulását, tehát hogy jó együtt lenni, és jó barátságban lenni.
- Magam részéről én azt írtam, hogy én az alkalmak kapcsán nem érzem azt, hogy kutatásban vagyok benne, néha úgy érzem, hogy az egész életem egy részvételi kutatás. Közel 30 évet a bűdi romákkal és 15 évet pedig Széles úti romákkal éltem együtt szinte, és dolgoztam együtt. [...] És én úgy gondolom most, hogy maguk a módszerek nagyon közel állnak hozzám, mert mindig így kellett dolgoznom, tehát soha nem lehetett az, hogy nem kérdezem meg az ott élő embereket, vagy nem együtt gondolkodunk bizonyos

kérdésekben, és ezért ez számomra közeli, de nagyon tetszenek az új látásmódok, az új ismeretek, amik azért számomra is újak. Tehát igyekszem magamban tudatosítani, mert sokszor elfeledkezem itt róla, ami szerintem jó is, tehát nem az jár az eszemben, hogy kutató vagyok, hogy azért ez tényleg egy kutatócsoport. [...] Tegnap is olvastam a Facebook-bejegyzésedet [Icára tekint], hogy „elmentem a kutatócsoportba”, hú, mondom, tényleg, mi kutatócsoportban vagyunk, és tényleg, mi kutatók vagyunk, és hát természetesen engem is ez olyan büszkeséggel tölt el.

Ica Igen, mert én erre olyan büszke vagyok, és akkor mondom, igen, hogy kutatócsoport [...].

Réca Én mondjam? Hát én úgy érzem, hogy nem én vagyok a kutató, meg a többi öt asszony, hanem minket János kutatott föl, és nagyon szépen megköszönjük neki, így van, ő kutatott fel minket [...].

Elizabeth Én úgy érzem magam kutatóként..., az igazságot felfedezni, kutatóként, valójában milyenek az emberek.

A roma–nem roma vegyes párok (az első három pár) munkáját összefoglalandó a nem roma résztvevő beszélt hosszabban. A negyedik párost két nem roma résztvevő alkotta, a végén pedig két olyan roma résztvevő szólt röviden hozzá, akik előző nap nem voltak jelen. Közülük a második rövid hozzászólását előre, otthon leírta. A munka e szakaszát a nem roma résztvevők dominálták. Ez rámutat bizonyos, a projekt során sem teljes mértékben leküzdött egyenlőtlenségekre, amelyekre a roma résztvevők közül többen is utaltak („meg voltunk ijedve”, „féltünk”). A roma résztvevők óvatosak („sokat félre kellett nekünk tenni”), vagy például a maguk szerepét kisebbítő és a másikat felnagyító módon udvariasak („János kutatott föl, és nagyon szépen megköszönjük neki”). A rasszionyelvészeti megközelítések az ilyen gyakorlatokat a hallgatkozó többségi alak (a *white listening subject* [FLORES–ROSA 2015] koncepcióját fordítottuk így) letaglózó, a diskurzusokat meghatározó következményének tudják be. Eszerint a kevesebb hatalommal bíró beszélők diszkurzív gyakorlataikat akaratlanul is a többségi álláspontnak való megfelelés szándékával alakítják: magukat esetleges sérüléstől, jogtiprástól védve úgy beszélnek, ahogy megítélésük, érzésük szerint az a hatalommal bírók számára tetsző.

Abban, hogy a nem roma résztvevők dominálják ezt feladatot, annak egy nyelvű jellege is közrejátszik. A megelőzően készített multimodális termékek (plakátok és prezentációjuk) esetében például nemcsak a termék elkészítésénél, hanem annak prezentációja során is arra kértük a résztvevőket, hogy ne csak magyarul dolgozzanak. Ennek eredményeképpen a plakátokra kerültek romani erőforrások, ezekkel kapcsolatban az egy nyelvűek kérdéseket tettek fel a két nyelvűeknek, illetve a romani a prezentációkban is megjelent. Ez persze még mindig nem biztosítja a megszólalási módok egyenlőségét, hiszen az egy nyelvű résztvevőkre tekintettel a pármunka alapértelmezett nyelve a magyar volt. Jól mutatja ezt az egyenlőtlen helyzetet az a megjegyzés, amit János feljegyzett: „az egyik roma résztvevő azt mondta a pármunka alatt, hogy »de kár, hogy nem cigányul van, mert

akkor jobban érteném»”. A transzlingváló nyelvi gyakorlatok támogatása további erőfeszítéseket ír elő a workshop tagjai számára. Kíváncsú mind a műhelyen belüli kommunikáció, mind a publikációs gyakorlatok tekintetében a transzlingváló gyakorlatok támogatása és a romani nyelvi erőforrások fokozottabb megjelenítése.

A romani nyelvi gyakorlatok közös munkába való bevonása azonban könnyen álságossá is válhat. Esetenként sporadikus marad, egy-két szóra korlátozódik. Sok esetben az egynyelvűek spontán nyelvtanulását, nyelvi formákkal való ismerkedését szolgálja. Az is előfordulhat, hogy az egynyelvűek szórakoztatására vagy az egyetemi résztvevők nyomására valamiféle attrakcióként jelenik meg. Például az egyik roma résztvevőnk csoportja plakátjának bemutatásakor a piacot, a piacon jellemző (nyelvi) gyakorlatokat romani nyelven mutatta be. A nem roma résztvevők többsége egy ilyen romani prezentációt csak nagyon korlátozottan tudott követni. Jelenthetné ez akár a romani gyakorlatok karanténba zárását, termékként való mutogatását is, ami felvet etikai kérdéseket. Azonban egy romani nyelvű prezentáció a romaniul nem vagy nem jól értő résztvevőket figyelmezteti is arra, hogy a műhely többnyelvű, illetve értelmezhető az alávetett pozícióban lévők ellenállását megjelenítő gyakorlatként is. Mindenki megélheti a teljes hozzáférés hiányát. Továbbá a romani bevonása a munkába motiválóan hathat a roma résztvevőkre. A mi megítélésünk szerint a prezentáció során ez (is) történt. Ennek eredménye, hogy többet és szívesebben beszélnek, olyan adatokat is generálva, amelyek egynyelvű munkaszervezés mellett nem jöttek volna létre. Ilyen esetekben a felvétel segíti a későbbi elemzést, értelmezést, ami szintén közös munkát igényel, hiszen a lejegyzéshez, elemzéshez romani kompetenciákkal rendelkező civil résztvevő közreműködése szükséges.

A bizonytalanság sokkal kevésbé meghatározó érzület ezekben a hozzászólásokban, mint az egyetemi résztvevők hozzászólásaiban: a civil kutatók, romák és nem romák egyaránt, épp a bizonytalanság, a félelem és az ijedtség elmúlásáról számoltak be („feloldódtak szerintem bennünk ezek a gátlások”, „jó szívvel jöttünk”, „nagyon jó élmény” stb.). A workshop olyan teret nyitott, amiben mindenki jól érzi magát, és amiben lehetővé vált olyan párbeszéd, ami máshol nem jöhet létre. Ez sikernek is tekinthető, de értékelhető úgy is, hogy a részvételiség korlátozott maradt a tekintetben, hogy ki határozza meg a kutatás céljait és menetét, és a civil résztvevőkön nincs vagy kevésbé van ilyen jellegű teher. Ezzel kapcsolatos feszültség egyedül annál a nem roma résztvevőnél érzékelhető, akinek érzéseiről párja úgy számol be, hogy „a cél az közös, de nem egyérdeklődésű emberekkel vagyunk együtt, számára ez azért új”. A szóban forgó résztvevő, aki korábban több helytörténeti kutatásnak volt vezetője, az állandó egyeztetést igénylő kollaboratív etnográfiai munkát néha zavarba ejtően széttartónak érzi – hasonlóan egyébként Jánoshoz, aki szintén megfogalmazta, hogy sok dilemmával járó feladat megmondani „mindenféle zavaros pillanatokban, hogy mit kell csinálni”.

A kutatói szerep kérdése a többi hozzászólásban más vonatkozásban kerül elő. Többen emelték ki, hogy tanultak valamit: önismeretet, más emberek nézőpontjainak az észrevételét, de akár új szavakat is. Ez elsősorban a nem roma résztvevők hozzászólásaiban erős motívum. A romák inkább azt emelték ki, hogy „mások látnak bennük valamit”, vagy – félig viccesen – hogy (a korábbi munkák

eredménytermékein keresztül) „híresek lettünk”. A roma résztvevőkkel régebbre nyúlunk vissza a hivatásos kutatók együttműködése. Így számukra a szerep már megszokottabb. A tisztviselőként, gyakorló pedagógusként vagy családi vállalkozásokban dolgozó nem roma résztvevőknek van valamiféle elképzelése arról, hogy milyen egy „kutatás”. De a munkamódszerek és az a munkaszervezés, amivel itt szembesülnek, nem találkozik ezekkel az elképzelésekkel, tapasztalatokkal. Mivel a roma résztvevők más projektekben korábban is együttműködtek a hivatásos kutatókkal, számukra ennek újdonságértéke már kisebb.

Az utolsó páros munkáját ismertető nem roma résztvevő beszél arról is, hogy mi az a tudás, amit a projektbe hoz. Kiemeli, hogy a másik emberrel való kollaboráció egész pályafutásának alapvető jellemzője volt, és ezzel kapcsolatos tapasztalatait tudja a közös tudományos munkához hozzátenni. A többiek kevésbé arról beszélnek, hogy valamilyen tudással járulnak hozzá a munkához, hanem inkább arról, hogy valamit kaptak. A tanulás és az önreflexió lehetősége mellett azt emelik ki, hogy egy közösség tagjaivá váltak, ami „lélekemelő”, és ami azt az érzést adja, hogy „mások látnak bennünk valamit”. Az ilyen hozzászólások a relációra fókuszálnak: a workshopokon létrejött az azzal kapcsolatos tudás, hogy hogyan lehet párbeszédet kialakítani és fenntartani. Másrészt ez azt is mutatja, hogy az egyetemi résztvevők és a civil résztvevők között elérni kívánt egyenrangúság korlátozottan valósult meg, és bár előbbiek szeretnék átadni az innováció lehetőségét, utóbbiak ezt a hivatásos kutatók felelősségi körébe utalják, és azt hangsúlyozzák, hogy ők itt a személyes és közösségeként való fejlődésüket támogató tudást kapnak. Az egyik roma résztvevő, vállalva a „kutató” címkéjét, azt látja, itt lehetősége nyílik az „igazságot felfedezni”, megvizsgálni, „valójában milyenek az emberek”. Ez a hozzászólás nem a személyes fejlődésnek, hanem a világ megismerésének a lehetőségét hangsúlyozza. Talán ez vág leginkább egybe azzal, amit e sorok írói (és talán a tudománnyal hivatásszerűen foglalkozók általában) gondolnak arról, hogy mi egy nyelvészeti etnográfiai kutatás célja.

A workshopok gyakorlóközössége, (vö. WENGER 1998) összevetve a hagyományos etnográfiai munkaformák során jellemző interperszonális kapcsolatokkal (interjú, résztvevő megfigyelés), a tudás létrehozásának más lehetőségeit hordozza. Ahogy a cikk írása során egy reflexív beszélgetésben az egyik civil résztvevő megfogalmazta, itt nem a kutató összegez és szintetizál saját tapasztalatai alapján és saját szűrőjén keresztül. Ehelyett az interakció résztvevői közösen fogalmazzák meg a válaszokat az egyébként közösen feltett kérdésekre. E munka során kevésbé arról van szó, hogy összeadódik valamilyen (egymástól egyértelműen elválasztható) akadémiai és helyi tudás. A részvételi kutatás interperszonális viszonyaiban sokkal inkább új identitásfolyamatok indulnak be. Például egyes résztvevők önértékelése pozitív irányban változik. Mások új nézőpontok befogadására válnak képessé. Megint mások új szerepekkel tudnak azonosulni, és azokban a szerepekben tudják saját személyiségüket formálni. A workshop munkaformája nemcsak tudás létrehozására alkalmas (nemcsak információforrás), hanem a társadalmi viszonyok transzformációjára, új szinergiák kialakítására is. A résztvevők aztán a workshopon kívüli társas kapcsolataikban ezeket az új módon létrejövő tudásformákat, identitásokat tovább is adhatják (vö. HELTAI–TARSOLY

2024). A részvételi kutatás ebben több a hagyományos etnográfiai munkaformáknál (korábbi projektjeinkben szerzett ezzel kapcsolatos tapasztalatainkhoz vö. TARSOLY et al. 2023).

A résztvevők reflexív gondolatainak elemzése a következő megállapításokhoz vezetett el. A munkaszervezéssel, a tudás létrehozásának mikéntjével és a kutatási célok közös meghatározásának nehézségeivel kapcsolatos dilemmák inkább a hivatásos kutatókat foglalkoztatták. A civil résztvevők a közösségélményt, a kapcsolódás lehetőségét emelték ki. A komolyan vételt, a párbeszéd esélyét, a másik emberről való tanulást érzik olyan új lehetőségnek, amihez hozzáfértek a kutatáson keresztül. A részvételi kutatás tematikájának, céljainak alakításával kapcsolatos felelősséget azonban inkább az egyetemi résztvevők hatáskörébe utalták. A részvételi kutatás során a résztvevők kollaborációja transzformatív változásokhoz vezet. Az összefoglaló fejezetben egyrészt áttekintjük, hogy kutatásunkban hogyan kapcsolódik össze a kollaboráció mint kutatási mód és az állampolgári nyelvi részvétel mint szemlélet. Másrészt olyan szempontból tekintjük át az elemzés eredményeit, hogy mi lehet érdekes belőlük a tudományos kutatás módszertanait alakító diskurzus, illetve a civil tevékenységek hatékonyságát és sikerességét tárgyaló diskurzus számára.

5. Összefoglalás. Civil résztvevőink azt hangsúlyozták, hogy ők nem kutatják a valóságot, hanem a közös munkán keresztül épülnek. Azt, ami ebben a közös tevékenységben számukra építő, nem a hivatásos kutatók hozzák, és talán nem is a helyiek. Az abból adódik, hogy ennyi „nem egyérdeklődésű” ember közös pontokat keres. Az együttes munka, egymás kiindulópontjainak, megismerési gyakorlatainak az elismerése teremti meg mindenki számára a közös tevékenységhez való hozzáférés lehetőségét. Az állampolgári nyelvi részvétel lehetősége valóságossá válik: a résztvevők úgy élhetik meg aktív, a társas viszonyokat alakító nyelvi állampolgárságukat, hogy nem kell nélkülözniük otthoni beszédmódjaikat, szokásos társas gyakorlataikat. Azok a közös munkában helyet kapnak, a többiek elismerik fontosságukat. Ezek projektünknek azok a vonásai, amelyeket a déli elméletektől kölcsönöz. A nyelvi részvétel déli koncepciója és a kollaboratív jellegű kutatás egymást erősítik. Az együttműködés során olyan transzlingváló nyelvi gyakorlatokat, a többségitől eltérő megismerési módokat is tudományművelésre alkalmasként, egyenrangúként ismernek el a résztvevők, amelyek egy nem részvételi kutatásban legfeljebb feldolgozandó adatként vagy megidézett kiegészítő perspektívaként jelennek meg.

Az itt elemzett nyilatkozatok 2022. novemberiek. A rákövetkező, 2023. januári találkozásunk során készültek el az alapjai a sibbolethekről szóló publikációnak (HELTAI et al. 2023). Ezt a civil és az egyetemi résztvevők azért jegyzik közösen, mert abban mindegyikőjük gondolatai jelen vannak. Gondolataikat a résztvevők a workshop során vagy szóban, vagy írásban formázták meg, az egyetemi résztvevők egységes szöveggé gyúrták, majd a helyiekkel közösen még egyszer áttekintették, ellenőrizték az írottakat. Ebben a munkában is és a korábban a transzlingválásról szóló kötetünkben (HELTAI–TARSOLY eds. 2023) is kísérletet tettünk arra, hogy a résztvevők hangjait az akadémiai publikációs gyakorlat kere-

teihez illesszük. Ezek a kísérletek nem mentesek az ellentmondásoktól. Felmerül, hogy lehet-e, illetve kell-e ezeket a hangokat és beszédmódokat úgy prezentálni, hogy az megfeleljen a tudományos stílusréteg jellegzetességeinek, illetve, ha ettől eltekintünk, mi teszi a közölt megnyilatkozásokat tudományossá. E kérdésekre nincsenek végleges válaszaink, de mellett érvelünk, hogy az ezzel kapcsolatos kísérletezésnek van helye. Elvezet ugyanis a nyelvről, nyelvi gyakorlatokról szóló tudományos ideológiák kritikus szemléletéhez, és lehetővé teszi, hogy a tudományos diskurzusba új hangokat és nézőpontokat emeljünk be.

A kutatás a civil részvétellel kapcsolatos diskurzusok tekintetében is szolgál tanulságokkal. Projektünk abban különbözik más, a tudományosság igényével nem fellépő civil kezdeményezésektől, hogy hangsúlyos benne az interszubjektivitás, a munka során elvégzett társas gyakorlatokra való több szempontú és ismétlődő reflexió, az (ön)kritika és a résztvevői perspektívák sokféleségének elismerése. Ahogy HAIN és BALÁZS (2022) rámutatnak, a civil társadalmi tevékenységek gyakori csapdája, hogy a résztvevők úgy cselekszenek mások nevében, hogy közben saját ideológiáik, közéleti céljaik válnak elsődlegessé, és szem előtt tévesztik vagy nem kellő mértékben veszik figyelembe azok igényeit, akiknek eredeti szándékuk szerint segíteni akartak. A szerzőpáros bemutatja, hogy Tiszavasváriban számos, úgynevezett pro-roma civil szervezet tevékenykedik vagy tevékenykedett az elmúlt évtizedekben. Ezek tevékenységeinek helyi hatásai azonban elemzésük szerint nem feltétlen a társadalmi konszenzus irányába mutatnak: sok esetben kiéleztek, etnicizáltak már meglévő konfliktusokat. A reflexivitáson alapuló és az interszubjektivitás fontosságának szem előtt tartásával folyó etnografikus részvételi tevékenységek lehetővé teszik az egymásra való fokozott odafigyelést.

Elemzésünk eredményei arra is ösztönöznek bennünket, hogy kritikusan tekintünk a helyi tudás koncepciójára. A részvételiség hozadéka inkább a dialógus, mintsem valamiféle bármi mástól elhatárolható „helyi tudás” vagy „akadémiai tudás” szimbiózisa. Mivel a személyes kapcsolatok szorosabbak, mint résztvevő megfigyelés során vagy interjúhelyzetben, a hivatásos kutatók több új, a helyiek életét jellemző valóságdarabbal, társas gyakorlattal és hozzájuk kapcsolódó értelmezési kísérlettel szembesülhettek. A civil résztvevők is rendre kiemelték, hogy számukra ez egy tanulási folyamat. De ebben nem egymás tudáselemeinek a kölcsönös megismerése volt az igazán fontos a résztvevők számára, hanem egyrészt a transzformáció, amin együtt estek át, másrészt a közösen kialakított, új minőségű emberi viszony. Egy ilyen kutatásnak elsősorban nem a fokozott vagy újszerű tudástermelésben, az akadémiai és a helyi tudás összeadódásával létrejövő új tudástípusban van a fő hozadéka. Az igazán kecsegtető lehetőség az, hogy sokkal direkter a valóságra való visszacsatolás: a folyamat maga alakítja a résztvevők, és talán az őket körülvevő részt nem vevő polgárok gondolkodását, vélekedéseit és cselekedeteit. A workshopok során létrejövő dialógus egyrészt tudományos szövegekben, másrészt városi dialógusokban folytatódik (vö. HELTAI–TARSOLY 2024). Ezek összekapcsolására tesz kísérletet a 2024 januárjában induló OTKA-projekt keretében létrehozott Duj Dzséne – Ketten című, a helyieket is megszólító, de tudományos érdeklődésre is számot tartó, kollaboráción alapuló periodikánk.

Kulcsszók: kollaboratív kutatás, nyelvészeti etnográfia, állampolgári nyelvi részvétel, helyi tudás, kutatói szerepek.

Hivatkozott irodalom

- ANTIA, BASSEY E. – MAKONI, SINFREE 2023. Introduction. In: ANTIA, BASSEY E. – MAKONI, SINFREE eds. 2023. *Southernizing Sociolinguistics. Colonialism, Racism, and Patriarchy in Language in the Global South*. Routledge, London. 1–14. <https://doi.org/10.4324/9781003219590-1>
- ANTIA, BASSEY E. – MAKONI, SINFREE eds. 2023. *Southernizing Sociolinguistics. Colonialism, Racism, and Patriarchy in Language in the Global South*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9781003219590>
- APPADURAI, ARJUN 2001 1996. A lokalitás teremtése. *Regio* 3/12: 3–31.
- BODÓ, CSANÁD – BARABÁS, BLANKA – FAZAKAS, NOÉMI – GÁSPÁR, JUDIT – JANI-DEMETRIOU, BERNADETT – LAIHONEN, PETTERI – LAJOS, VERONIKA – SZABÓ, GERGELY 2022. Participation in sociolinguistics research. *Language and Linguistics Compass* 16: e12451 <https://doi.org/10.1111/lnc3.12451>
- BUCHOLTZ, MARY 2021. Community-centered collaboration in applied linguistics. *Applied Linguistics* 42: 1153–1161. <https://doi.org/10.1093/applin/amab064>
- CANAGARAJAH, SURESH 2002. Reconstructing Local Knowledge. *Journal of Language, Identity & Education* 1: 243–259. https://doi.org/10.1207/S15327701JLIE0104_1
- CHIARAVALLOTI, RAFAEL MORAIS – SKARLATIDOU, ARTEMIS – HOYTE, SIMON – MOREU BADIA, MARCOS – HAKLAY, MUKI – LEWIS, JEROME 2022. Extreme citizen science. Lessons learned from initiatives around the globe. *Conversation Science and Practice* 4: e577. <https://doi.org/10.1111/csp2.577>
- DEUMERT, ANA – STORCH, ANNE – SHEPHERD, NICK eds. 2021. *Colonial and Decolonial Linguistics. Knowledges and Epistemes*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198793205.001.0001>
- FALS BORDA, ORLANDO 1979. *Historia doble de la Costa. Tomo I. Mompox y Loba*. Carlos Valencia Editores, Bogota.
- FLORES, NELSON – ROSA, JONATHAN 2015. Undoing appropriateness. Raciolinguistic ideologies and language diversity in education. *Harvard Educational Review* 85: 149–171. <https://doi.org/10.17763/0017-8055.85.2.149>
- FLUBACHER, MI-CHA – DEL PERCIO, ALFONSO eds. 2017. *Language, Education and Neoliberalism: Critical Studies in Sociolinguistics*. Multilingual Matters, Bristol.
- FREIRE, PAOLO 1970. *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum, New York.
- FREIRE, PAOLO 2024. *Az elnyomottak pedagógiája*, Open books, Budapest.
- GARCÍA, OFELIA – LI WEI 2014. *Translanguaging. Language, Bilingualism and Education*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. <https://doi.org/10.1057/9781137385765>
- GORSKI SEVERO, CRISTINE – MAKONI, B. SINFREE 2020. African Languages, Race, and Colonialism. The case of Brazil and Angola. In: ALIM, SAMY H. – REYES, ANGELA – KROSKRITY, PAUL V. eds., *The Oxford Handbook of Language and Race*. Oxford University Press, Oxford. 153–166. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190845995.013.9>

- HAIN FERENC – BALÁZS ANNA 2023. A (település)történeti kontextus – A (társadalmi) helyzet, amiben a két esemény bekövetkezett. *Civil Szemle* 20: 31–70.
- HELTAI JÁNOS IMRE 2020a. Dinamika és komplexitás romák nyelvi és etnikai (ön)definícióiban. 1. rész. *Magyar Nyelv* 116. 49–54. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.1.49>
- HELTAI JÁNOS IMRE 2020b. Dinamika és komplexitás romák nyelvi és etnikai (ön)definícióiban. 2. rész. *Magyar Nyelv* 116. 166–179. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.2.166>
- HELTAI JÁNOS IMRE 2020c. *Transzlingválás. Elmélet és gyakorlat*. Gondolat, Budapest.
- HELTAI, JÁNOS IMRE 2023. From (in)securitisation to conviviality: the reconciliatory potential of participatory ethnography. *International Journal of the Sociology of Language* 283. 1–23. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2022-0111>
- HELTAI JÁNOS IMRE 2025. A déli elméletek és a romani nyelvpolitikák. In: BODÓ CSANÁD – SZABÓ GERGELY szerk., *A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 39–61. <https://doi.org/10.21862/Szociolingvisztika/2024/8122.39>
- HELTAI JÁNOS IMRE – JANI-DEMETRIOU BERNADETT 2019. A transzlingváló pedagógiai orientáció hatása az iskolai sikerességre. *Anyanyelv-pedagógia* 12/1: 5–8. <https://doi.org/10.21030/anyp.2019.1.1>
- HELTAI, JÁNOS IMRE – TARSOLY, ESZTER 2024. Local participants and uninvolved citizens. Life beyond participatory research. *Journal of Multicultural and Multilingual Development*. <https://doi.org/10.1080/01434632.2024.2311713>
- HELTAI JÁNOS IMRE – TARSOLY ESZTER – JENEI KAMILLA – TURÓ ZOLTÁN – ÁBRI IZABELLA – KERESKESNÉ LÉVAI ERIKA – LAKATOS ELISABETH – LAKATOS JÓZSEFNÉ BALOGH RÓZA – LAKATOS SÁRA ZSANU – LAKATOS MÁRIA – MAKULA ATTILÁNÉ ROSTÁS MELINDA – OPRE CSABÁNÉ ICA – TOKÁR ZOLTÁNNÁ KATALIN – SZABÓNÉ BALÁZS BEÁTA – SZÁNTÓNÉ ERIKA 2023. Sibbolethek: beszédünk társadalmi tétjei. Egy részvételi etnográfiai kutatás eredményeiből. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 187–213. <https://doi.org/10.15776/NyK.2023.119.7>
- HELTAI, JÁNOS IMRE – TARSOLY, ESZTER eds. 2023. *Translanguaging for Equal Opportunities. Speaking Romani at School*. De Gruyter, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110769609>
- HEUGH, KATHLEEN – STROUD, CHRISTOPHER – TAYLOR-LEECH, KERRY – DE COSTA, PETER I. 2022. A sociolinguistic of the South. In: HEUGH, KATHLEEN – STROUD, CHRISTOPHER – TAYLOR-LEECH, KERRY – DE COSTA, PETER I. eds., *A Sociolinguistic of the South*. Routledge, London – New York. 1–19. <https://doi.org/10.4324/9781315208916-1>
- HEUGH, KATHLEEN – STROUD, CHRISTOPHER – TAYLOR-LEECH, KERRY – DE COSTA, PETER I. eds. 2022. *A Sociolinguistics of the South*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9781315208916>
- KOCSIS ZSUZSANNA – KRIZSAI FRUZSINA – SZABÓ GERGELY – BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2022. Civilek a nyelv térbeli változatosságáról szóló tudás létrehozásában. In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA – MÁTÉ RÉKA szerk., *A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben. Tanulmányok a 21. Élőnyelvi Konferenciáról*. Termini Egyesület, Törökbálint. 101–118.

- LAJOS VERONIKA 2016. Részvétel és együttműködés. Fogalmak, dilemmák és értelmezések. *Replika* 100: 23–40.
- LAMPHERE, LOUISE 2004. The convergence of applied, practicing, and public anthropology in the 21st Century. *Human Organization* 63: 431–443. <https://doi.org/10.17730/humo.63.4.y14pe24v7ekyklyp>
- LÜPKE, FRIEDERIKE – STORCH, ANNE 2013. *Repertoires and Choices in African Languages*. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9781614511946>
- MAKONI, SINFREE – PENNYCOOK, ALASTAIR 2006. Disinventing and reconstituting languages. In: MAKONI, SINFREE – PENNYCOOK, ALASTAIR eds., *Disinventing and Reconstituting Languages*. Multilingual Matters, Clevedon. 1–41. <https://doi.org/10.2307/jj.27939678>
- MAKONI, SINFREE – SEVERO, CRISTINE – ABDELHAY, ASHRAF – KAIPER-MARQUEZ, ANNA – VIŠNJA MILOJIČIĆ eds. 2023. *Shades of Decolonial Voices in Linguistics*. Multilingual Matters, Bristol. <https://doi.org/10.21832/9781800418547>
- MARTÍN ROJO, LUISA – DEL PERCIO, ALFONSO eds. 2019. *Language and Neoliberal Governmentality*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9780429286711>
- MOHANTY, AJIT K. 2022. Multilingual socialization and development of multilingualism as a first language: Implications for multilingual education. In: ANTIA, BASSEY E. – MAKONI, SINFREE eds. 2023. *Southernizing Sociolinguistics. Colonialism, Racism, and Patriarchy in Language in the Global South*. Routledge, London. 47–66. <https://doi.org/10.4324/9781003219590>
- PENNYCOOK, ALASTAIR – MAKONI, SINFREE eds. 2019. *Innovations and Challenges in Applied Linguistics from the Global South*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9780429489396>
- PUJOLAR, JOAN 2007. Bilingualism and the nation-state in the post-national era. In: HELLER, MONICA eds., *Bilingualism. A Social Approach*. Palgrave Macmillan, London. 71–95. https://doi.org/10.1057/9780230596047_4
- RAMPTON, BEN – COOKE, MELANIE – HOLMES, SAM 2022. Linguistic citizenship and the questions of transformation and marginality. In: WILLIAMS, QUENTIN – DEUMERT, ANA – MILANI, TOMMASO M. eds., *Struggles for Multilingualism and Linguistic Citizenship*. Multilingual Matters, Bristol. 59–80. <https://doi.org/10.21832/9781800415324-006>
- REASON, PETER 1998. Political, epistemological, ecological and spiritual dimensions of participation. *Studies in Cultures. Organizations and Societies* 4: 147–167. <https://doi.org/10.1080/10245289808523509>
- RYMES, BETSY 2020. Watch your language! Students as citizen sociolinguists. *Phi Delta Kappan* 101/5: 8–13.
- SALÖ, LINUS 2017. *The Sociolinguistics of Academic Publishing. Language and the Practices of Homo Academicus*. Palgrave Macmillan, London. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-58940-4>
- SCHAEFER, TERESA – KIESLINGER, BARBARA 2016. Supporting emerging forms of citizen science. A plea for diversity, creativity and social innovation. *Journal of Science communication* 15: Y02. <https://doi.org/10.22323/2.15020402>
- STROUD, CHRISTOPHER 2001. African mother-tongue programs and the politics of language. Linguistic Citizenship versus Linguistic Human Rights. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 22: 339–355. <https://doi.org/10.1080/01434630108666440>

- STROUD, CHRISTOPHER 2015. Linguistic Citizenship as utopia. *Multilingual Margins* 2/2: 20–37. <https://doi.org/10.14426/mm.v2i2.70>
- TARSOLY, ESZTER – CSELLE, GABRIELLA – HOYT-NIKOLIĆ, EVA – LAKATOS-BALOGH, RÓZA R. – PUSKÁS, ERIKA – WESSELÉNYI, TAMÁS 2023. Community-based knowledge in culturally transformative pedagogies. In: HELTAI, JÁNOS IMRE – TARSOLY, ESZTER eds., *Translanguaging for Equal Opportunities. Speaking Romani at School*. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 221–244. <https://doi.org/10.1515/9783110769609-013>
- Tiszavasvári Hírmondó 2022. Kétháne: cigány-magyar közösség. Kik vagyunk és mit szeretnénk? Ko hámle ámen táj szo kámász? *Tiszavasvári Hírmondó* 2022. szeptember, 6. oldal.
- Tiszavasvári Hírmondó 2023. Peggy drom ketáne tartinen. Közös úton összetartani: roma–nem roma műhelymunka. *Tiszavasvári Hírmondó* 2023. június, 8. oldal.
- Tiszavasvári Transzlingváló Műhely szerk. 2020. *Hat romnya mesélinen* 1–4. Tiszavasvári Transzlingváló Műhely, Tiszavasvári.
- WENGER, ETIENNE 1998. *Communities of practice. Learning, Meaning and Identity*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1023/A:1023947624004>
- WILLIAMS, QUENTIN – DEUMERT, ANA – MILANI, TOMMASO M. eds. 2022. *Struggles for Multilingualism and Linguistic Citizenship*. Multilingual Matters, Bristol. <https://doi.org/10.21832/9781800415324>
- WILLIAMS, QUENTIN – STROUD, CHRISTOPHER 2015. Linguistic citizenship. Language and politics in postnational modernities. In: MILANI, TOMMASO ed., *Language and Citizenship. Broadening the Agenda*. Johns Benjamins, Amsterdam. 89–112. <https://doi.org/10.1075/bct.91.05wil>

Research roles in collaborative linguistic ethnographic research

In this paper we present collaborative linguistic ethnographic research. In collaborative research, participants work together to identify a research objective and develop a framework for working together. We explore how participants in such research view their roles as researchers: how they feel about themselves as researchers, what knowledge they believe they have, and how this relates to the fact that the research also draws on Southern epistemologies. Both non-academic and professional researchers put a lot of effort into reflecting on their own linguistic practices and repertoires, their position as researchers and their knowledge. During the joint work, there is a strong emphasis on the value of multilingualism. The analysis shows that the output of participatory research is dialogue itself rather than generating a kind of separation between ‘local knowledge’ and ‘academic knowledge’, and that the collaboration of citizen and professional researchers in participatory research leads to transformative processes.

Keywords: collaborative research, linguistic ethnography, linguistic citizenship, local knowledge, researchers’ positionalities.

HELTAI JÁNOS IMRE
Károli Gáspár Református Egyetem

SZÉKELY MÁRK ATTILA
BZSH Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

950 éves a Garamszentbenedeki alapítólevél*

1. A Garamszentbenedeki oklevelet 1075-ben adták ki, azaz idén 950 éves. Ez az irat egy egykori bencés apátság alapításáról szól felsorolva az alapításkori adományokat. Az apátságot I. Géza alapította a Garam folyó mellett a mai Szlovákia területén, Garamszentbenedek községben (az alapítás mondai hagyományaihoz vö. KNAUZ 1890: 1–2). A településnév patrocíniumi eredete jól mutatja, hogy az alapításkor még nem ez volt a hely neve, az csak később keletkezett a templom védőszentjének nevéből. A falu korábban a személynévi eredetű (ehhez vö. TÓTH V. 2001: 227, SZÖKE 2015: 84) *Petend* nevet viselte, amelyet az apátság javait összeíró bulla említ meg elsőként 1209-ben: *Peteñ* (Str. 1: 190). Az is lehetséges tehát, hogy az alapításkor még nem is volt lakott terület (vö. KNAUZ 1890: 208), mindenesetre a *Petend* nevet nem említi az alapítólevél.

A latin nyelvű adatok között (Gy. 1: 425; SZÖKE 2015: 170–171) a *Garamszentbenedek* településnév első említését keresve a templomcímétől nem könnyű elhatárolni a már tényleges helynévi szerepben feltűnő adatokat. A korábban mondottaknak megfelelően az alapítólevélben még biztosan nem a településnév szerepel, hanem a Szent Benedek tiszteletére szentelt monostort említik: *monasterio Sancti Benedicti*, *abbatis Sancti Benedicti* (DHA. 1: 218). A második példában feltételezhetően egy elliptikus említéssel van dolgunk, azaz metonimikusan csak a szent nevével említik az egyházi épületet. Ugyanakkor ezek mögött az elliptikus szerkezetek mögött azt a korabeli szemléletet is tetten érhetjük, hogy a monostor nem csak a védőszent oltalmára van bízva, hanem az égi patrónus annak tulajdonképpen a birtokosa is, vagyis az adományok és a szolgálonépek (*terre Sancti Benedicti*, *populos Sancti Benedicti*, DHA. 1: 217) is az ő (jelen esetben Szent Benedek) tulajdonában vannak (vö. SZENTGYÖRGYI 2013: 158). Magyarul elsőként 1366-ban *Zenthbenedek* formában tűnik fel a településnév. Ezt megelőzően azonban egy 1229. évi oklevél *Goron Sancti Benedicti* latin nyelvű lejegyzése is magyar szórendet mutat. A 15. századig ugyanakkor a patrocíniumi településnév mellett a hely elsődleges *Petend* neve is használatos (vö. ComBars. *Hronský Beňadik*, TÓTH V. 2001: 196–197).

2. A ma is álló gótikus templom csupán néhány részletében őrzi az egykori monostortemplom maradványait. Az apátsági épületnek több viszontagsággal kellett szembenéznie az évtizedek alatt. A tatárok az apátság közvetlen környezetét is feldúlták, amiből arra következtethetünk, hogy az apátság is megszenvedhette a tatárjárást, viszont az okmányai és a temploma is épségben átvészelte a támadást. A 14. század végén azonban a falak omladozni kezdtek, majd a templom és a monostor is összeomlott. Az eredeti épületegyüttesből tehát nem sok részlet maradt fenn. A 19. század végi restaurálás során feltárták a mainál egy mellékhajóval keskenyebb és egy szentéllyel rövidebb, román stílusú templom

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

alapjait. A feltárt épületrészlet mellett csupán két tárgy őrizte meg a 11. századi állapotokat: egy keresztkút és egy nagy fafeszület. Az oklevelek tanúsága szerint 1405-ben gótikus stílusban újjáépített templom a század során többször is leégett, illetve idegen kézbe került, majd a század végén ismételten újjáépítették. A templom mai belső szerkezete hű a 15. század végi állapotokhoz, külseje is csak annyiban változott meg, hogy a védelmi szempontokat szem előtt tartva a 16. században négy méterrel megemelték a hosszfalát, illetve az ablakokat részben beépítették. Az apátság alapításának eseményeit felidéző szentélyi ablakok a 19. századból valók. A középső ablakon hazánk védasszonya, azaz Szűz Mária és a templom védőszentje, azaz Szent Benedek szerepel. Jobbra az alapító Géza király, illetve az alapítólevelet 1217-ben megerősítő II. András tűnik fel. A bal oldalon pedig Géza király öccse, Szent László, aki jelen volt a monostor felszentelésén, illetve az alapítólevelet 1124-ben megerősítő II. István király képe látható (KNAUZ 1890: 33–57).

Egy-egy monostor felépítése és az alapítólevél kiállítása között különféle viszony állhat fenn. Legtöbbször azonban erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre biztos fogódzók, csak az adott oklevél szövegére támaszkodhatunk az időpontok meghatározásakor. A Garamszentbenedeki oklevél kiállítása és a monostor építése közti viszonyt a szakirodalom egyértelműen úgy értelmezi, hogy az oklevél kiállítását megelőzte az építkezés megindulása. Az alapítólevél múlt időben beszél a monostor építéséről („*Ecclesiam construere adoptavi*” – „egyházat óhajtottam építeni”; „*ibique favente Deo monasterium constitui*” – „és ott Isten kegyelméből monostort alapítottam”; „*ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi*” – „ahol Boldog Benedek egyházát is felépítettem”), ezért az is elképzelhető, hogy az építkezési munkálatok az alapítólevél keletkezésekor, azaz 1075-ben már be is fejeződtek. A garamszentbenedeki apátság történetét kutató szakemberek abban is egyetértenek, hogy az építkezés már Géza hercegsége idején (azaz az 1060-as években) elkezdődhetett (vö. KNAUZ 1890: 34–35; TAKÁCS 2001: 159; KEGLEVICH 2010: 48, 2012: 31–32). A kezdő időpont kijelölését segítheti az is, hogy a monostornak adományozott birtokok jelentős része a Géza hercegsége alatt álló területen feküdt, ami ugyancsak az alapítás 1074 előtti megindulását valószínűsíti (KOSZTA 2009: 289).

3. A Garamszentbenedeki oklevél több szempontból is fontos forrása a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak. Az oklevél egy jelentős, az ország sok részén birtokos bencés apátság alapításáról szól. Az oklevélben említett birtokok, illetőleg egyéb adományok 13 vármegye területén feküdtek, jelentős részük a Garam és a Nyitra folyók között, ebben a térségben a Duna mellett, ezen túl pedig a Tisza dél-alföldi szakaszánál és Biharban (vö. SZÖKE 2015: 31–36). A magyarországi latin nyelvű írásbeliség első évszázadában keletkezett, latin nyelven íródott alapítólevél emellett gazdag magyar nyelvű szörványanyaga miatt is figyelemre érdemes nyelvemlékünk. Jelentősége abban is megmutatkozik, hogy noha erre az oklevélre sokáig nem figyelt fel a nyelvészeti kutatás, monografikus feldolgozása további, státuszát tekintve hasonló oklevél feltáráshoz is hozzájárult (KOVÁCS É. 2018; PELCZÉDER 2022).

Ez az oklevél ugyanis éppen a sajátos nyelvi státusza miatt rekedt kívül a nyelvészeti érdeklődésen: a Garamszentbenedeki oklevél úgynevezett interpolált oklevél. Nyelvi, nyelvtörténeti szempontból az interpolált oklevelek a hiteles és a hamis oklevelek között elhelyezkedő, átíratban fennmaradt oklevelek. A diplomatika a hamisítás egy fajtájának tekinti az interpolált oklevelek keletkezési módját (SZENTPÉTERY 1930: 7; ÉRSZEGI

1986: 13; SOLYMOSI 2001: 156, 2006: 12), és tulajdonképpen nyelvészeti szempontból is a hamis oklevelek egy speciális típusának számítanak. Ezek az oklevelek ugyanis úgy keletkeztek, hogy az eredeti oklevelet később (sokszor évszázadokkal később) hosszabb-rövidebb részletek beszúráásával egészítették ki. Az újólag beszúrt, hamis részek az oklevél átírása során váltak egy egységgé létrehozva ezzel magát az interpolált oklevelet. Ebből az is következik, hogy az ilyen típusú oklevél nyelvi elemzése során a hamis oklevelek és az átiratok jellemzőit egyaránt szem előtt kell tartanunk (vö. SZÖKE 2015: 18–22).

A Garamszentbenedeki oklevelet három évszámmal datáljuk. Az 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 206) évszám azt sugallja, hogy az 1075. évi oklevelet két ízben is átírták: a 12. század eleje után a 13. század első felében is. Az igazság azonban az, hogy ezek hamis átiratok, azaz nem 1124-ben és nem 1217-ben keletkeztek, hanem csak a 13. század végén, miután több ízben is kiegészítették (azaz interpolálták) az eredeti 1075. évi oklevelet. Az I. Géza alapításáról és adományairól szóló oklevelet tehát csak a II. András korára hamisított átiratból ismerjük. Az eredeti 1075. évi oklevél a 16. század eleje után tűnt el, az 1506. év után már nem tudunk a létezéséről (SZÖKE 2015: 23–28).

4. Az oklevélben mintegy másfél száz helynek csaknem 250 adata szerepel. Az oklevél keletkezése és fennmaradása miatt azonban ezeknek a neveknek nyelvi szempontból nem egyforma a forrásértéke. A Garamszentbenedeki oklevél kronológiai szempontból meglehetősen rétegzett oklevél. Az alapítólevélben egyaránt jelen lehet az eredeti oklevél, az interpolációk, illetőleg az átirat(ok) nyelvi lenyomata. A nyelvi vizsgálat során azonban célszerű csupán két, a 11. századi és a 13. századi kronológiai sík között különbséget tenni (SZÖKE 2015: 24). A bizonytalan nyelvészeti státuszú oklevelek eredeti és interpolált részeinek az elhatárolása nem a nyelvészek, hanem a történészek, illetőleg a diplomatikusok illetékességi körébe tartozik. A Garamszentbenedeki oklevélről két, az oklevél különböző időszakokban keletkezett részeit elkülönítő oklevélközlés is készült. GYÖRFFY GYÖRGY (DHA. 1: 204–218) előtt a szlovák RICHARD MARSINA is megjelentette az alapítólevél kritikai kiadását (CDES. 1: 53–58).¹ A két réteg közötti különbségtételt segíthetik például a birtoklástörténeti vagy latin szóhasználati ismeretek. Az alapítólevélben számos olyan név található például, amelyeknek az ügyében az apátság a 11. és 13. század között perben állt, ezek a nevek tehát vélhetően nem szerepeltek az eredeti és hiteles 1075. évi oklevélben. A határpontokra pedig olykor a 11. században ismert *terminus*, máskor pedig a 13. században gyakori *meta* szóval utal az interpolált oklevél, ezzel is árulkodva az adott oklevélrész keletkezési idejéről (SZÖKE 2015: 40–41).

A kronológiai rétegzettséget a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek helyneveinek forrásértékét vizsgálva két szinten kell értelmeznünk: helynévtörténeti és nyelvtörténeti szinten. A nevek nyelvtörténeti forrásértéke csak a helynévtörténeti státuszuk feltárása után határozható meg. A kritikai kiadásokra támaszkodva azt kell tehát legelőször megvizsgálunk, hogy a nevek közül melyek szerepeltek az interpolált oklevél mögött lévő eredeti oklevélben: ezeknek a neveknek helynévtörténeti szempontból vélhetően 11. századi forrásértéke van. Az utólag beszúrt részek nem szerepeltek a 11. századi oklevélben,

¹ A két kiadás nem azonos módon jelölte ki az utólag beszúrt részeket (ehhez vö. SZÖKE 2015: 43–50). Munkáimban én magam alapvetően a GYÖRFFY GYÖRGY-féle elhatárolást tekintetem kiindulópontnak.

a 13. században egészítették ki ezekkel az egységekkel az oklevelet. Névtörténeti forrásértékük ettől függetlenül lehet 11. századi vagy legalábbis korábbi a 13. századnál. Erről a lehetőségről tanulmányom egy későbbi pontján részletesen is szólok.

A helynevek nyelvtörténeti forrásértékére a nevek hangalakjából és hangjelölési módjából következtethetünk. Korai nyelvtörténeti forrásértéke alapvetően csak a korai helynévtörténeti forrásértékű neveknek lehet. A 11. századnál későbbi névtörténeti forrásértékkel rendelkező nevek nyelvtörténeti jellegzetességei csak abban az esetben mutathatnak a 11. századra, ha az oklevélíró ezzel tudatosan el kívánja rejtteni az oklevél(rész) kései keletkezését. Az eredeti oklevélrészek helynevei között találkozhatunk tehát nagyobb mértékben 11. századi nyelvtörténeti forrásértékű helynevekkel. Abból következően azonban, hogy egy interpolált oklevél eredeti és utólag hozzáillesztett részei valójában egy átírás során váltak egyetlen egységgé, nem garantálható, hogy az interpolált oklevél eredeti részeiben az 1075. évi oklevéllel megegyezően vannak lejegyezve a nevek. Az átiratokra jellemző modernizáló lejegyzés következtetlensége miatt az eredeti részek neveit sem tudjuk nyelvtörténeti szempontból automatikusan értékelni. Ezzel ellentétes irányú folyamat is elképzelhető. Az utólag beillesztett részek helyneveinek a nyelvtörténeti forrásértékéről első körben azt gondolhatnánk, hogy ezeknek a részeknek a státusza egyértelműen meghatározható. Tekintettel arra, hogy az 1075. évi oklevélben még nem szerepeltek ezek a nevek, 13. századi nyelvtörténeti forrásértéket tulajdoníthatnánk nekik. Ha azonban ebben a részben olyan név kerül elő, amelyet az interpolált oklevél eredeti része is említ, vagy korábban más forrásban már feltűnt, akkor a korábbi lejegyzési formák hatással lehetnek az interpolált oklevél utólag beillesztett részének írásmódjára. Az is előfordulhat tehát, hogy egy utólag beszűrt név 11. századi nyelvtörténeti forrásértékkel szerepel az oklevélben. Mindez csak akkor tárható fel eredményesen, ha egymástól elkülönítve vizsgáljuk az oklevél helyneveinek névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékét, és a sorrendiségre is gondot fordítunk, azaz a nevek történetével foglalkozunk először és csak ezt követően a lejegyzésük módjával (mindehhez vö. SZÖKE 2015: 56–82).

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a Garamszentbenedeki oklevél eredeti és utólag beillesztett részeiben lehetnek 11. és 13. századi forrásértékű helynevek névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt.²

5. Az alapítólevél neveinek mintegy kétharmad része szerepel az oklevél eredeti részében: ezeknek a nagy része már biztosan létezett a 11. században, azaz névtörténeti szempontból a korai nevek közé tartoznak. Ezek a nevek – amennyiben a Garamszentbenedeki oklevélből adathatók legelőször, és a mai napig léteznek – az alapítólevéllel együtt idén 950 évesek. Természetesen lehetnek akár régebbiek is, de (hiteles) adatok híján ezt csak feltételezhetjük. Ilyen településnév például *Bihar* Bihar vármegyéből, *Doboz* Békés vármegyéből, *Csany* (a mai Csanytelek) Csongrád vármegyéből, *Szolnok* Külső-Szolnok vármegyéből vagy *Vác* Nógrád vármegyéből (további példákhoz vö. SZÖKE 2015: 155–208).

Noha az oklevél eredeti részében szereplő nevek a Garamszentbenedeki alapítólevél legbiztosabban meghatározható helynevei, azt is fontos szem előtt tartanunk, hogy a diplomatikai szempontok alapján kijelölt korai oklevélrészek említhetnek olyan he-

² Arra, hogy az eredeti részek helynevei helynévtörténeti szempontból hogyan lehetnek 13. századiak, a tanulmányom következő egységében adok magyarázatot.

lyeket, amelyeknek az eredeti oklevél keletkezése és az interpoláció között eltelt időben megváltozott a neve, talán éppen az apátsági birtoklás következményeként (vö. SZÖKE 2021). Az apátsági birtoklással összefüggő névváltozást jól mutatja a Tihanyi alapítólevél *Disznó* nevű birtokának a birtokosra utaló *Apáti* névvel való felcserélődése (HOFFMANN 2010: 99–100).

A Garamszentbenedeki oklevélben nem találunk kifejezetten az apátsági birtoklásra utaló helynevet, de esetleg ide tartozhat a Csongrád megyei Csany határában az *in monte presbyteri*-ként említett hely (DHA. 1: 216). A szövegrészről nem dönthető el ugyan egyértelműen, hogy valós használatú tulajdonnevet rejt-e, vagy csupán a hely körülírásaként szerepel, de amennyiben tulajdonnévi előfordulásnak tartjuk, magyar névként a hegynévi analógiák alapján kétrészes *Pap-hegy* vagy *Pap hegye* formában rekonstruálhatjuk. Egyházi névként esetleg kapcsolatba hozható az apátsági birtoklással, amiből az következhet, hogy annak ellenére, hogy az oklevél eredeti, azaz az 1075. évi oklevélből származó részében szerepel, a helynévtörténeti forrásértéke későbbi lehet a 11. századnál.

Ilyen esetekben természetesen nem az adott helyek 11. századi létezése, illetve említése kérdőjeleződik meg, azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a modernizálás egy átírás során a nevek lejegyzésének módosítása mellett olykor a nevek cseréjében is tetten érhető. Ennek szükségessége az oklevelek jogi természetéből adódik, amennyiben ugyanis a 11. században adományba kapott helynek a neve időközben megváltozott, a birtokos érdekeit az szolgálta a legjobban, ha később az adomány már az új névvel szerepelt az oklevélben (mindehhez vö. SZÖKE 2021: 45).

6. A fennmaradó egyharmad név az oklevél 13. században interpolált részében szerepel. Egy-egy utólag beillesztett szövegrészlet eltérő módon változtatta meg az eredeti oklevél szövegegységét. Az interpolált szöveghelyeknek nyelvi szempontból két fő típusa van: az irreleváns és a releváns interpolációk. Irreleváns interpolációknak azokat a szövegegységeket tekintjük, amelyek nem tartalmazzak (magyar nyelvű) helynevet, azaz nyelvi szempontból elemezhetetlenek. Ezzel szemben a releváns, azaz a helyneveket is tartalmazó interpolációknak 5 típusát különíthetjük el a Garamszentbenedeki oklevél alapján. 1. az alapítólevél hiteles részeiben is szereplő interpolált helyneveket, 2. a felsorolásszerűen egymást követő rövid mondatos interpolációkat, 3. a szórványok névtestében bekövetkezett interpolációkat, 4. a hiteles birtokadományok interpolált határleírását, 5. a hiteles birtokadományok hiteles határleírásainak egy részére kiterjedő interpolációkat. Tanulmányom további részében az egyes típusokon végighaladva azt nézzük meg, hogy megfogalmazhatók-e olyan általános érvényű megállapítások, amelyek a csoport neveinek névtörténeti forrásértékét meghatározzák (vö. SZÖKE 2015: 66–67).

6.1. Az első típusba tartozó neveknek, bár a 13. században kerültek bele az oklevélbe, 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk. Az oklevél eredeti részeiben való feltűnésük miatt a nevek névtörténeti forrásértéke interpoláltságuk ellenére is pontosan meghatározható.

Bars vármegyét, illetőleg Bars települést például több alkalommal említi az alapítólevél eredeti és interpolált része egyaránt. Az interpolált részben a *Bors* alak mellett a véghangzós *Borsu* forma is feltűnik, ezzel szemben az eredeti rész mindkétyszer *Borsu* névvel utal a helyre (vö. DHA. 1: 213, 214, 218, SZÖKE 2015: 157–158). Bár ez a tanulmány alapvetően a Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveinek névtörténeti

forrásértékének problematikájával foglalkozik, ezen a ponton érdemes néhány szót ejteni a nyelvtörténeti forrásértékekről is. Egy helynév különböző említéseit – legyenek akár azonos módon, akár különbözően lejegyezve – helynévtörténeti szempontból csak egyféleképpen tudjuk értékelni. A nyelvtörténeti elemzés a lejegyzésből indul ki, így a különböző formák ebből a szempontból különböző kronológiai rétegekhez is tartozhatnak. A hangváltozás kronológiai jellemzőit figyelembe véve (BÁRCZI 1958: 18–24, valamint E. ABAFFY 2003: 321–323, KATONA CS. 2020: 84–85) a Garamszentbenedeki oklevél véghangzós neveiről úgy vélekedhetünk, hogy az interpoláció, illetve az átírás ellenére nagyon nagy százalékban az eredeti lejegyzést őrzik. Az 1270-es évekre ugyanis, amikor a Garamszentbenedeki alapítólevelet interpolálták, a véghangzók szinte kivétel nélkül eltűnhettek. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelekben nem a tényleges használat, hanem a korábbi korokban keletkezett és forrásként felhasznált oklevelek mintája alapján maradhatott meg. A tövégi magánhangzó nélküli adatok pedig lehetnek 11. századiak, de az interpoláció korának hangtörténeti jellemzőit is mutathatják (vö. SZÖKE 2015: 40–41).

A helynév teljes Árpád-kori adatsorát megnézve (Gy. 1: 429–431) nem látszik ez a különbségtétel, de talán nem lényegtelen megjegyezni, hogy – bár az elkülönítés nem mindig könnyű – a *Borsu* formák a vármegyét, az oklevélben egyedüli *Bors* alak pedig a települést nevezi meg (vö. SZÖKE 2015: 157). A két hely elválasztásának az igénye is indokolhatja tehát a kétféle lejegyzési formát. Az interpolált szövegrész kétféle írásmódja mögött az is meghúzódhat továbbá, hogy az oklevelet lejegyző írnok egyszer az eredeti oklevélben szereplő véghangzós formát írta el, másszor pedig a saját korában tapasztalt véghangzó nélküli *Bors* nevet. A Tihanyi alapítólevél megmutatja, hogy a véghangzós nevek mellett a 11. században is gyakoriak voltak már a véghangzó nélküliek is (BÁRCZI 1951: 71). A Garamszentbenedeki oklevél *Bars* neve kapcsán azonban valószínűnek látszik, hogy a 11. századi eredeti oklevélben még csak véghangzós formában szerepelt a név, így tűnik fel ugyanis az interpolált oklevél eredeti részében.

6.2. A később beillesztett nevek között a 13. századnál korábbi névtörténeti forrásértékeket akkor is találhatunk, ha az interpolált oklevél keletkezését (azaz az 1270-es éveket) megelőzően valamely nevet már említik a források. A releváns interpolációk második típusaként említett rövid mondatos említések között számos ilyet találunk, így azoknak a 13. század végénél korábbi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk. Az ebbe a csoportba tartozó nyolc rövid mondatos interpolációk mindegyike egyetlen helynevet tartalmaz, és az oklevél nem mond semmit a hely elhelyezkedéséről: „In Sari terram unius aratra cum silva et fenetis” – „Sari-ban 1 ekealja földet erdővel és kaszálókkal” (DHA. 1: 214, SZÖKE 2015: 69). A nyolc név közül hat az interpoláció koránál korábban keletkezett forrásban is szerepel: Mikofalu, Sárófalu és Tajna településeknek a 13. század első feléből valók az első ismert adatai: 1247>1357: *Mykola* (Gy. 1: 462), 1245: *Sarow* (Gy. 1: 471), 1209 P.: *Tayna* (Gy. 1: 479), Belleg, Füss és Kakat települések pedig még korábban, az 1156. és 1157. évi oklevelekben tűnnek fel először: 1156: *Beleg*, *Fius* (Gy. 1: 434, 440), 1157: *Cokot* (Gy. 2: 293).

6.3. A releváns interpolációk harmadik típusát, a névtestben bekövetkező interpolációkat egy adat képviseli az alapítólevélben: a Bihar megyei *Rikachi*(*Artand*) forma. Mindkét kritikai kiadás szerzője úgy gondolja, hogy a 11. századi oklevélben a *Rikachi* név szerepelt, és ez a 13. században egészült ki az *Artand* névvel. A település ma az *Ár-*

tánd nevet viseli, az új név elterjedését egy 1334. évi oklevél le is írja, amikor azt mondja, hogy az egykor *Rikács*-nak nevezett falut, ma *Ártánd*-nak mondják: „quod quedam possessio oym *Rykalch* vocata, nunc vero *Arthand* nominata” (Str. 3: 253). Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bulla *Richaz* neve (Str. 1: 190) is alátámasztja az interpolációt, vagyis azt, hogy az eredeti oklevélben valószínűleg a *Rikács* név szerepelt. Az interpolálást követően ez a név eltűnik a használatból, az *Ártánd* pedig gazdagon adatolható (RÁCZ 2022: 34). Ebből az következik tehát, hogy az egyszeri előfordulása *Rikács*névű *Ártánd* név valószínűleg nem tükröz valós névhasználatot. Ez az előfordulás az oklevél eredeti részeinek helynévtörténeti forrásértékéről mondottakat támaszthatja alá. Azt tudniillik, hogy az ezekben a részekben szereplő nevek alapvetően korai névtörténeti értékűek, de ha időközben megváltozott a helynek a neve, akkor azt igyekeztek jelölni. *Rikács* esetében – egyelőre ismeretlen okból – nem kicserélték a régi nevet az újra, hanem mellé írták. A névváltoztatás mögött – ahogyan erre utaltam korábban – nagyon sokszor az apátsági birtoklás ténye áll. Ez a névváltoztatás is erre vezethető vissza. Az új név ugyanis az *ártány* ’herélt kandisznó’ szóból alakult a *-d* képzővel (FNESz.) tekintve, hogy a település lakossága disznóval adózott az apátságnak (vö. Str. 3: 253). Ez a szemantikai jegy fejeződik ki a település új és a mai napig létező *Ártánd* nevében.

6.4. Amellett, hogy az oklevelek interpolálásának kétségtelenül lehetett a célja a tulajdonjog meghamisítása, az interpolált oklevelek helynévtörténeti forrásértéke után kutatva nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a szóbeliség uralkodó helyzete sokáig háttérbe szoríthatta az oklevelek kiállítására irányuló igényt. Ez a körülmény – bár országos jelentőségű eseményekről van szó – nyilvánvalóan az apátságok alapító iratának a létrejöttét is befolyásolta. Nemcsak úgy, hogy egyáltalán nem állítottak ki oklevelet, hanem leginkább úgy, hogy (a nem megszilárdult szokás miatt) az alapításkori okirat nem tért ki minden fontos részletre, minden adományra, amelyet az írásbeli bizonyítás megerősödésének a korában pótolni kényszerültek. Ennek volt az egyik módja az, hogy a meglévő, de hiányos okleveleket utólag kiegészítették (vö. FÜGEDI 1991: 39–40; SZOVÁK 2001: 37). A nevek névtörténeti forrásértéke szempontjából ez nem kevesebbet jelenthet, mint azt, hogy az utólagosan beszúrt részek helynevei között akkor is szép számmal lehetnek olyanok, amelyek már a 11. században is léteztek, ha azokat az interpolált oklevelek eredeti részei, illetve egyéb források nem említik. Nyelvi szempontból ráadásul annak sincs jelentősége, hogy az utólag beszúrt részek (a 11. századra vonatkozóan) valótlant állítanak, ha a név létezett már a 11. században, a névtörténeti forrásértéke a hamis információk ellenére is 11. századi.

Az interpolált oklevelek keletkezésének ezek a körülményei jelentősen meghatározhatják a következő két típusba tartozó helynevek névtörténeti forrásértékét. Mind a hiteles birtokadományok interpolált határleírásai, mind a hiteles birtokadományok hiteles leírásának egy részét érintő interpolációk tartalmazhatnak olyan neveket, amelyek már léteztek a 11. században. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben azért nem szerepel a határleírás vagy a határleírás egy része az eredeti oklevélben, mert a kiállításakor ezt még nem tartották fontosnak. Ilyen esetben is lehet ugyanakkor az utólag beillesztett határleírások, határleírásrészek határpontjai között olyan, amelyet más névvel jegyeztek volna le a 11. században, vagy esetleg még nem is volt neve a helynek. Ezt az egyes nevek minden körülményre kitekintő vizsgálata tárhatja fel, de elképzelhető, hogy örökre homály fedi. Az is előfordulhatott természetesen, hogy a határleírásokra vonatkozó interpolációk egy

része a birtokolt terület nagyságát kívánta meghamisítani, vagy visszavetíteni azt a 11. századra. A hiteles határleírások egy részére kiterjedő interpolációkra – természetükből adódóan – ez még inkább igaz lehet. Ezek a birtoklástörténeti szempontból jelentős változások, hamisítások a nevek névtörténeti forrásértékét változatlanul hagyhatják, amennyiben egy-egy ilyen határleírásban szereplő névről be tudjuk bizonyítani, hogy már a 11. században is létezett.

Két Csongrád vármegyei település (Alpár és Sági) határleírásának végét érintő gigeszítésben is szerepel a *Kurth* (mai Tiszakürt) településnév (vö. SZÖKE 2015: 75–76). A törzsnévi eredetű helynevekről korábban vallott nézetek, miszerint a 11. század első fele után már nem keletkezhetek ilyen nevek, mára már elavultak (KRISTÓ 1976: 42). A *Kürt* név kronológiája kapcsán sem támaszkodhatunk pusztán a név törzsnévi eredetére. A környékről előkerült leletek alapján az azonban biztosnak tűnik, hogy a honfoglalás óta lakott a település (LASZLOVSZKY 1981: 18, Adatok 2: 485). Mindez nem igazolja természetesen, hogy a 13. századi lejegyzés előtt is már *Kürt* volt a hely neve, de ez erősen feltételezhető.

7. A tanulmányom elején jelentős nyelvemlékként utaltam a Garamszentbenedeki oklevélre. Annak ellenére ugyanis, hogy bizonytalan kronológiai státuszú oklevélről van szó, azaz szövegében alapvetően két kor (a 11. és a 13. század) hangjelölési és névhasználati szokásai keverednek, névtörténeti szempontból fontos forrásként vehetjük figyelembe a nyelvi adatokban, írott szövegekben nem bővelkedő 11. század vonatkozásában. Ezt a kijelentésünket egyrészt arra alapozhatjuk, hogy a nevek kétharmada az interpolált oklevél eredeti részeiben szerepel, másrészt pedig – reményeim szerint – e jeles évfordulóra írt tanulmányommal azt is sikerült igazolni, hogy az utólagos beszúrásnak tekintett részek helynevei között is szép számmal lehetnek korábbi keletkezésűek. Az interpoláció koránál korábbi létezés bizonyos esetekben az interpolált oklevél 1075. évi oklevélből származó részei vagy egyéb források egyértelműen igazolják. Más esetekben pedig az interpolált helynevek csoportok szerinti elemzése alapján következtethetünk korábbi névtörténeti forrásértékükre.

Kulcsszók: alapítólevél, helynevek, évforduló, helynévtörténeti forrásérték, bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Adatok 2. = *Adatok Szolnok megye történetéből* 2. Szerk. BOTKA JÁNOS. Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 1989.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CDES. = RICHARD MARSINA, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 1–2*. Academiae Scientiarum Slovaciae, Bratislavae, 1970–1987.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, Trofenik, 1975.

- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196.* Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986. Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk., *A történelem segédtudományai.* ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 12–28.
- FÜGEDI ERIK 1999. Sepelieurnt corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor. *Századok* 125: 35–67.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névérvárium Kiadványai 16. Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* A Magyar Névérvárium Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2010. A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-korban. In: NAGY BALÁZS szerk., *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest. 43–69.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2012. *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és Anjou-korban (1075–1403).* Capitulum 8. Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, Szeged.
- KNAUZ NÁNDOR 1890. *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság 1.* Budapest.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2009. A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. *Századok* 143: 257–318.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névérvárium Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponctok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 55. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF 1981. A Tiszazug középkori emlékeinek régészeti kutatása. In: SZABÓ LÁSZLÓ szerk., *10 éves a Tiszazug kutatása.* Damjanich János Múzeum, Szolnok. 17–29.
- PELCZÉDER KATALIN 2022. *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás.* A Magyar Névérvárium Kiadványai 56. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2022. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Partium Kiadó, Nagyvárad.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai.* Osiris Kiadó, Budapest. 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Str. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1–3.* Szerk. FERDINANDUS KNAUZ – LUDOVICUS CRESSENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Bencés Főapátság, Pannonhalma. 35–47.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névérvárium Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZŐKE MELINDA 2021. A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 43–54.

- TAKÁCS IMRE 2001. Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Bencés Főapátság, Pannonhalma. 159–226.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

The founding charter of Garamszentbenedek turns 950 years old

The Garamszentbenedek charter was issued in 1075, which makes it 950 years old this year. This document is an important source for Hungarian historical linguistics in several respects. It concerns the foundation of a significant Benedictine abbey that held estates in many parts of the country. As a product of the first century of Latin literacy in Hungary, the founding charter is also noteworthy because of its rich collection of Hungarian words, making it a valuable linguistic remnant. Its significance also lies in the fact that although linguistic research paid little attention to it for a long time, its monographic analysis has contributed to the discovery of other charters of similar status. In this study, written for this notable anniversary, I explore how the founding charter can be evaluated as a source for place-name history. The charter has not survived in its original form, only in a 13th-century expanded (i.e., interpolated) version. Because of its uncertain chronological status, its text essentially combines the spelling and naming conventions of two periods (the 11th and 13th centuries). Nevertheless, from the perspective of name history, it can be considered an important source for the 11th century, for which we otherwise have few data. This statement can be supported, first, by the fact that two-thirds of the names appear in the original parts of the interpolated charter, and second, that among the toponyms in the later additions there may also be a considerable number of an earlier origin. In some cases, the existence of names earlier than the interpolation is clearly proven by the parts of the interpolated charter derived from the 1075 charter or by other sources. In other cases, the earlier value of the interpolated toponyms as sources can be inferred from a grouped analysis of the names.

Keywords: founding charter, toponyms, anniversary, source value of place names for historical toponomastics, charters of uncertain chronological status.

SZŐKE MELINDA
Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A magyar *kan* szó eredete

Kan szavunkat, amelynek jelentése egyebek közt 'a disznó hímje; hímnemű (kisebb állat)' (ÉrtSz. 721), nagy etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek minősítették, amely szerintük egykoron disznóra vonatkozhatott (TESz. 2: 338–339; EWUng. 1: 676–677; l. még SzófSz. 148); ezt igazolná állítólag a *kanász* derivátum (TESz. 2: 339). Úgy vélem azonban, hogy kideríthető, miként jelent meg e szó a magyarban, bár talán kissé meghökkenítő lehet most előadandó vélekedésem. Ennek az ötletnek az alapjául *kanca* (< **końica*) szavunk eredete szolgált, amely kétségtelenül szláv eredetű (TESz. 2: 341–342; EWUng. 678), és amelynek az alapja a **koń* 'ló (főleg hím)'; ehhez vö. magyar „*kan* Széles ért. az állatok hímje, de nem általánosan használtatik” (CZF. 3: 358). Az összsláv **koń* szó mai képviselőinek egy része is főleg 'hímnemű ló; paripa, herélt ló' jelentésben él, vö. pl. orosz конь 'лошадь, мерин (nyj.)' (TRUBAČEV szerk. 1983: 197), конь 'лошадь (преимущественно о самце)' (ČERNÝH 2004: 426), szlovák nyj. koň 'мерин' (TRUBAČEV 1983: 197). A CZUCZOR–FOGARASI-szótár közölte értelmezés is mutatja, hogy általánossá vált e szavunk jelentése: 'hímnemű ló, csödör; herélt ló, paripa' → 'hímnemű állat'. A magyarba átkerült **koń* magánhangzója nyíltabbá vált, miként a *kanca* szóé is, és szóvégi mássalhangzója depalatalizálódott. Mindkét hangváltozás gyakori a magyar nyelvtörténet során.

Hivatkozott irodalom

- ČERNÝH, P. JA. [ЧЕРНЫХ, П. Я.] 2004. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. 6-е издание, стереотипное. Том I. Издательство Русский язык Медиа, Москва.
- CZ–F. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. 3. I–Ly. Emich Gusztáv, Pest, 1865.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND Hrsg., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk., *A magyar nyelv értelmező szótára*. 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1965.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- TRUBAČEV, O. N. szerk. [ТРУБАЧЁВ, О. Н. ред.] 1983. *Этимологический словарь славянских языков*. Выпуск 10. Наука, Москва.

The origin of the Hungarian word *kan*

The author claims that the Hungarian word *kan* 'male animal, boar' is of Slavic origin. It is commonly used in Slavic languages, and mainly denotes a male horse there, cf. e.g. Russian конь 'stallion, (gelding) horse'.

Keywords: Slavic etymology, Hungarian etymology, semantics.

HONTI LÁSZLÓ

Károli Gáspár Református Egyetem

Kételyek a *kan* körül

Hozzászólás Honti László szófejtéséhez

A magyar *kan* szót próbálták már korábban is a szlávból, akkoriban a szlovákból magyarázni (először LESCHKA 1825: 106: „*Kan*, Eber, verres, est slavicum *kan*, qui etiam *kanec* dicitur”, majd MIKLOSICH 1871: 32, vö. SZARVAS 1882: 223), ám sikertelenül, mert kiderült, hogy a szlovák szó származik a magyarból (KNEZSA 1955: 846; vö. GREGOR 2023: 470–471; KRÁLIK 2015: 253).

HONTI LÁSZLÓ a *kan*-t legújabbban a szláv **konь* ’ló’ szóra vezeti vissza, s ez hangtani szempontból teljesen rendben is lenne. Más a helyzet a jelentésekkel. A magyarban ugyanis semmi nyoma nincs annak, hogy a *kan* valaha is ’mén, csödör’ jelentésű lett volna (vö. TESz. 2: 338–339). Szláv oldalról sem teljesen egyértelmű a kép. A grammatikailag hímnemű őszláv **konь* ’ló általában’ jelentésű volt, vagyis az ’*equus caballus*’ species megnevezésére szolgált, és a legtöbb szláv nyelvben – a magyarral közvetlenül szomszédosakban kivétel nélkül mindben – így van ma is. HONTI tendenciózusan emeli ki TRUBAČEV szótárának **konь* szócikkéből (ĚSSJa. 10: 197–198) a ’csödör’, illetve ’herélt ló’ jelentésű orosz alakokat, az oroszban ugyanis (de csak a nagyoroszban, az ukránban és a fehéroroszban már nem) a species nevének szerepét átvette a grammatikailag nőnemű *лошадь* török jövevényszó, s a két szó (*конь* : *лошадь*) sajátos osztozkodásba kezdett a ’ló’ jelentéstartományán és stilisztikai jegyein. Némileg megtévesztő az orosz szótáraknak a szerző által ČERNYCH etimológiai szótárából (1: 426) idézett, de az értelmező szótárakban is közkeletű meghatározása, miszerint a *конь* ’többnyire hím ló’ (vö. pl. SSRJJa. 5: 1371, SRJa. 2: 98); bizonyos kontextusokban a *конь* és származékai továbbra is ’ló’ általában, az egyed biológiai nemétől függetlenül. Nyilvánvaló, hogy például Babel Lovashadseregében (*Конармия* < *конная армия*) nem csupa csödör szolgált, egy lovasszobor akkor is *конная статуя*, ha éppen egy kancát formázott meg alatta a szobrász, a lovasrendőrök (*конная милиция/полиция*) különböző biológiai nemű állatokon teljesítenek szolgálatot; *конь* továbbá a ’ló’ mint sakfigura és tornaszer is, ahol a biológiai nemnek végképp nincs jelentősége. A legújabb nagy orosz akadémiai értelmező szótár hoz egy jellegzetes idézetet a *конь* és a *лошадь* közötti különbség megvilágítására: „Нужда в конях во время гражданской войны была огромная, и к весне 1921 года лошадей в совхозе почти не осталось” (BASRJJa. 8: 412), vagyis a derék igavonók (*лошадь*), mihelyt „beléptek” a hadseregbe, egyből paripákká (*конь*) „léptek elő”. Az orosz költői nyelvben a *конь* dívik az állat biológiai nemétől függetlenül. Ha a biológiai nem kerül előtérbe, az oroszban is ott van erre a *жеребёц* ’csödör’, *мэрин* ’herélt ló’, illetve a *кобыла* ’kanca’. Nem tudom, mennyire támasztja alá a szerző elméletét a TRUBAČEV-szótár alapján másodkézből idézett elszigetelt magyarországi szlovák *kôň* ’herélt ló’; a GREGOR

FERENC pilisszántói gyűjtéséből (1975: 235) származó adattal kapcsolatban megjegyzendő, hogy GREGOR differenciált szójegyzéket közöl, vagyis a mai standard szlováktól eltérő nyelvjárási alakokat és jelentéseket rögzíti csak, tehát ez a *kôn* 'herélt ló' a standard szlovákkal (*kôň*) egyező 'ló általában' jelentés mellett fordul elő a pilisszántói nyelvjárásban, amiről nem nehéz meggyőződni, ha a GREGOR által közölt nyelvjárási szövegekbe is bepillantunk (vö. pl. a 197. lapon olvasható egyik szemelvényt); egyébként is kérdéses, hogy egy 18. századi telepítésű magyarországi szlovák falu 'herélt ló' jelentésű adata miként lehetne érv a 15. század óta jól adatolt 'hím sertés, vadkan' (vö. BELÉNYESY 2011: 24–25) korábbi 'ló' jelentése mellett.

Mivel a magyarban nincs dokumentálva a szerző által feltett 'hímnemű ló, csödör; herélt ló, paripa' → 'hímnemű állat' jelentésfejlődés, és az sem áll, hogy a szláv nyelvekben az ósszláv **konь* folytatói mindenütt főleg hím lovat jelentenének, sőt ez még a nagyoroszban is csak bizonyos korlátok között van így, a „(vad)kan meglovasítását” a kifogástalan hangtani egyezés ellenére sem tartom kellőképpen megalapozottnak.

Hivatkozott irodalom

- BASRJ. = ГЕРД, АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ глав. ред., *Большой академический словарь русского языка* 1–. Наука, Москва–Санкт-Петербург, 2004–.
- BELÉNYESY MÁRTA 2011. *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből* I. L'Harmattan, Budapest.
- ČERNÝCH = ЧЕРНЫХ, П. Я. 1999. *Историко-этимологический словарь современного русского языка* 1–2. Русский язык, Москва.
- ÉSSJ. = [TRUBAČEV] ТРУБАЧЕВ, О. Н. ред. 1974–. *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва.
- GREGOR, FERENC 1975. *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GREGOR FERENC 2023. *A szlovák nyelv magyar elemei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda, Bratislava.
- LESCHKA, STEPHANUS 1825. *Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis slavicae Magyari usus*. Typographia Regiae Univ. Hungaricae, Budae.
- MIKLOSICH, FRANZ 1871. Die slavischen Elemente im Magyarischen. Vorgelegt in der Sitzung der Philosophisch-Historischen Classe am 18. Jänner 1871. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe* 21 (1872) 1–74. és különlenyomat: Wien, 1871.
- SRJ. = ЕВГЕНЬЕВА, А. П. ред. 1981–1984. *Словарь русского языка* 1–4. Издание второе, исправленное и дополненное. Русский язык, Москва.
- SSRLJ. = *Словарь современного русского литературного языка* 1–17. Наука, Москва–Ленинград, 1950–1965.
- SZARVAS GÁBOR 1882. A magyar nyelvbeli szláv szók. Egybeállította Miklosich Ferencz. *Magyar Nyelvőr* 11: 68–73, 114–121, 161–169, 219–225, 268–273, 316–321, 359–366, 411–417, 456–459, 511–515, 563–568.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NYELVMŰVELÉS

A nyelvművelés terminológiai problematikája*

1. Bevezetés. A *nyelvművelés* közszó és szakkifejezés is egyszerre. Megítélése megosztó: miközben a társadalmi igény – ha csak a nyelvművelő műsorok hallgatottságát-nézettségét és az oda érkező kérdések, levelek számát vesszük alapul – igen nagy a nyelvművelésre, addig a nyelvtudomány szereplői nem tartják egyöntetűen értékesnek és hasznosnak, vagy akár nem is tartják a nyelvészet részének a nyelvművelést.

Napjainkban érezzük is annak hiányát, hogy a nyelvtudományon belül a nyelvművelés meggyengült, háttérbe szorult, emiatt tevékenysége bizonytalanabbá és szélsőségebbé vált. A Magyar Tudományos Akadémia 2023/2024-es akadémiai évében két, anyanyelv-ápoláshoz-nyelvműveléshez szorosan kapcsolódó, e tevékenységek mellett állást foglaló közleménye (W1, W2) a tevékenységhez való tudói hozzáállás megváltozását sejteti – ennek fényében a nyelvészeti tudománykommunikáció kiemelt szerepet kap.

2023. november 15-én A magyar mint tudományos nyelv – akadémiai vitafórum címmel az MTA honlapján a következőt tette közzé: „A magyar nyelv ápolásának ügye. Ez az a cél, amely 1825-ös alapítása óta a Magyar Tudományos Akadémia egyik legfontosabb küldetése, és ez az a cél, amelynek érdekében az Akadémia most nyilvános vitafórumot indít. A köztestület tagjai között időről időre véleménycseré zajlik a magyar nyelvnek tudományos nyelvként való használatáról. A nyilvános vitafórummal az MTA teret kíván biztosítani annak, hogy a felmerülő javaslatok, szempontok, érvek és ellenérvek a szélesebb tudományos közösség előtt is ismertté váljanak” (W1). 2024. június 21-én pedig az anyanyelvi nevelés fontossága mellett köteleződött el az MTA Az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának állásfoglalása az anyanyelvi nevelés jelentőségéről című közleményével (W2).

A nyelvműveléssel kapcsolatos szakmai viták alapjául az szolgál, hogy nincs a nyelvművelésnek egységes, a szakma egésze általa elfogadott definíciója. Egyesek szűkebb, mások bővebb tevékenységet értenek alatta. Tanulmányomban hely hiányában nem vállalkozom a nyelvművelés fogalmának részletes történeti áttekintésére, pusztán arra törekszem, hogy a nyelvművelés terminológiai rendszerének újraértelmezésére kísérletet tegyek.

2. A *nyelvművelés* szó köznyelvi használata. A *nyelvművelés* szó közszoói és terminusi minőségben is jelen van anyanyelvünkben. Ez megnehezíti a definíció pontosítását, valamint (szinte) lehetetlenné teszi a terminusváltást is, ugyanis a köznyelvben a *nyelvművelés* elterjedt, ismert kifejezés.

Az ÉKsz.¹ így határozza meg a nyelvművelést: „Az anyanyelvi műveltség terjesztése a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítése végett.” A definíció a nyelv (a grammatika) felől közelíti meg a nyelvhasználatot, hiszen a nyelvhelyesség

* Köszönöm doktori témavezetőmnek, Vladár Zsuzsa tanárnőnek az írásom elkészítéséhez nyújtott tanácsait.

elveinek érvényesítése a nyelvművelés terjesztési tevékenységének célja. Az ÉKsz.² a nyelvművelés közszói definícióját adja meg: „az anyanyelvi műveltség terjesztése. A nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesülését segítő szervezett tevékenység.” A közszói jelentés a társadalom, a nyelvhasználó felől közelíti meg a kifejezést, középpontjában a terjesztés és a (segítő) szervezett tevékenység áll. A két értelmező szótár meghatározása között egyértelműen érezhető a nyelvművelésen belüli paradigma-váltás: az ÉKsz.¹ szövege a grammatikaközpontú nyelvművelés szemléletében íródott (l. BÁRCZI 1974), míg az ÉKsz.² az emberközpontú nyelvművelés értékvilágát közvetíti (l. LŐRINCZE 1980), amelyre később a nemzetközpontú nyelvművelés épül (l. GRÉTSY 1993). A szótárírók szemléletmódváltása tehát tetten érhető, azt viszont nem tudjuk, hogy a mindenkori nyelvhasználói közösségen belül is beállt-e ez a váltás.

3. A nyelvművelés mint terminus. A nyelvművelő tevékenység végigkíséri a kultúrtörténetet egészen az antikvitástól – ott még csak főként a retorikában tárgyalt stílusművelés formájában –, s igen hamar megjelent a hazai kultúrában is. A kancelláriai írásbeliség kialakítása már a 12–13. század fordulóján magával hozta a magyar nyelv egységesülésének igényét. Erre épült rá a reformáció anyanyelvűsítési törekvése, majd a 18. század végén előtérbe került a nemzeteszmény gondolata, amelyben a magyar nyelv mint a nemzeti identitás egyik fő eleme jelent meg. A mai értelemben vett nyelvművelés kezdete pedig SIMONYI JÓZSEF és körének tevékenységéig vezethető vissza. A folyamattal többször is foglalkozott a szakirodalom (lásd összefoglalóan a Retorikai lexikon *nyelvművelés és retorika* címszavát: ADAMIK szerk. 2010, illetve PÖLCZ 2021), hiszen a jelentős történeti háttér „megágyazza” a magyar nyelvművelés társadalmi jelenlétét és elismertségét, illetve magyarázza a más nemzetekhez képest érzékelhető egyediségét is. Dolgozatomban csupán néhány évtizeddel ezelőttre, az iskolákban és a nyelvi tanácsadásban manapság is gyakran használt Nyelvművelő kézikönyvig (NyKk.) tekintek vissza, és mutatom be a legfontosabb definíciókat.

A Nyelvművelő kézikönyv 2. kötete (1985: 349–352) ugyanis részletes szaknyelvi definíciót ad, utalva az ismeretterjesztésre és az alkalmazott nyelvtudományra is: „1. Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését (ÉrtSz.). 2. A nyelvművelés célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidősebb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg.” Ilyennek vélik a szócikk szerzői a 19. század első felében a szókincs-bővítést, a második felében viszont a nyelvújítás túlzásainak „nyesegetése”, a természetes nyelvhasználathoz való visszatérés a jellemző. A 20. század utolsó harmadában pedig a nyelv árnyalása a cél a kommunikációs sikeresség érdekében – középpontjában az emberrel. A szótári leírás a nyelv önálló fejlődését elismeri, a nyelvművelést viszont azt segítő folyamatként fogja fel, a terjesztés mint módszer itt is kulcsszóként jelenik meg. Az alkalmazott nyelvészet ágának tartja a nyelvművelést a szócikk, és fontos kiemelése, hogy ez a tevékenység – mint alkalmazott tudomány – mindig változik, történeti hely és idő függvénye, a mindenkori társadalmi igényekhez igazodik. A grammatika- és emberközpontú szemléletmódváltás mellett tapasztalható, hogy a normaalkotás helyett egyre inkább a nyelvi ismeretterjesztés irányába tolódik el a nyelvművelés alatt értett tevékenység fókusza (KEMÉNY 2007: 36; MINYA 2005).

Az Alkalmazott nyelvészeti kiadvány is tartalmazza a *nyelvművelés* címszót, ugyanakkor szigorú kritikát fogalmaz meg azzal kapcsolatban, és inkább árnyoldalait, a terjesztés esetleges káros hatásait, a stigmatizációt, a nyelvi babonák terjesztését emeli ki (LADÁNYI–HRENEK szerk. 2019: 117). A tevékenységet itt is az alkalmazott nyelvészet körébe sorolják (a szótár címéből adódóan), a terjesztés mint tevékenységi forma kerül a definíció középpontjába, de annak főleg negatív következményeit hozza fel példaként, a nyelvművelés értékes oldalát nem jeleníti meg. Az ismeretterjesztő tevékenység feladata pedig éppen ennek ellenkezője: hogy a naiv (laikus) vélekedéseket, nyelvi babonákat leleplezze (I. SZEPESY 1986), pontos, tudományosan megalapozott ismereteket közérthetően adjon át. De képes arra is felhívni a figyelmet, hogy a nyelv mindenkinek a sajátja is, így egyéni érzelmeink, ízlésünk befolyásolja a nyelvről alkotott képet és a nyelvhasználatot. Ezzel együtt ideális esetben nyelvi toleranciára nevel (BLANKÓ 2023).

ZIMÁNYI ÁRPÁD tágabb és szűkebb értelemben is definiálja a nyelvművelést: „a nyelvművelés tágabb értelemben a nyelv életébe való tudatos beavatkozás, szűkebb értelemben a nyelvi műveltség terjesztése” (ZIMÁNYI 2011: 253). Itt már a valamelyest „markánsabb” *beavatkozás* szóval találkozhatunk, amely a nyelvi változások „segítésével” azonosítható. Megjelenik e definícióban is a terjesztés és tudatosság (szervezettség) követelménye. ZIMÁNYI kiegészítve, részletezve meghatározását, megadja a nyelvművelés főbb területét is: iskolai; közéleti; publicisztikai (sajtó, rádió, televízió); írói (Kosztolányi, Karinthy); amatőr (laikus, dilettáns); mozgalmi (versenyek, táborok) (ZIMÁNYI 2011: 254) – itt tehát a publicisztikai nyelvművelés azonosítható leginkább a nyelvi ismeretterjesztéssel. A felosztás azért problematikus, mert az amatőr (laikus, dilettáns) nyelvművelést egy kategóriának veszi, miközben a szaktudás hiánya időnként jellemzi az előtte felsorolt fórumok nyelvművelő tevékenységét is.

Hasonlóan vélekedik LANSTYÁK ISTVÁN, aki így osztja fel a nyelvművelés területeit: „1. akadémiai, 2. iskolai, 3. közéleti-publicisztikai, 4. írói, 5. mindennapi vagy amatőr, 6. mozgalmi nyelvművelés” (LANSTYÁK 2009: 21). LANSTYÁK mindezt összefüggésbe hozza a nyelvalkítás-konceptiójával, amelyben „a nyelvalkítás olyan metanyelvi tevékenység, melynek célja meglévő vagy jövőbeli beszéléstermékek (diskurzusok) nyelvi megvalósulásának tudatos befolyásolása vagy magának a gondolati valósággént létező nyelvi rendszernek, ill. az abban található elemeknek a megváltoztatása, azaz hagyományosan fogalmazva nyelvi változások előidézése” (LANSTYÁK 2018: 20). LANSTYÁK is elismeri a tevékenység szükségességét, hiszen a nyelvi problémát, amely a tevékenység középpontjában áll, valamilyen kellemetlen érzés, kommunikációs zavar okozza, ami lehet eseti vagy típusprobléma is, de mindenképpen feloldásra szorul (LANSTYÁK 2018: 181). Ugyanakkor a nyelvművelés nemcsak nyelvi problémákkal foglalkozik; a nyelvi ismeretterjesztés, a nyelvi sokszínűség és a stílusgazdagság felmutatása átlépi a meglévő formák közötti választás lehetőségének felkínálását.

Ha tehát csak a nyelvi ismeretterjesztést vesszük figyelembe, szintén láthatjuk, hogy annak is több színtere van: 1. a hangzó, klasszikus médiában való ismeretterjesztés (televízió, rádió); 2. az újmédiában, a közösségi oldalakon való ismeretterjesztés (podcast, vlog, poszt stb.); 3. az írott (nyomtatott vagy online) sajtóban való ismeretterjesztés; 4. személyes előadásokon, szalonokon történő ismeretterjesztés. Míg történetileg az előadások tartása, illetve az írott sajtóban történő nyelvi ismeretterjesztés a legrégebb, mára a tele-

víziós-rádiós nyelvi ismeretterjesztés terjedt el, az újmédiában és a közösségi oldalakban rejlő lehetőségeket még nem használja ki a nyelvművelés kellően (BLANKÓ 2023).

BALÁZS GÉZA a nyelvművelést tágabb keretben értelmezi: a nyelvpolitika (nyelvi tervezés) része a nyelvgeopolitika, annak alkotóeleme a nyelvstratégia, és azon belül helyezi el a nyelvművelést, s annak további leágazása a laikusok nyelvvédelmi tevékenysége (BALÁZS 2001: 14). A nyelvművelést „tudományos, az adott nyelv hagyományaira alapozott, antropológiailag, szociálpszichológiailag és szociolingvisztikailag meghatározott tevékenységnek” tartja (BALÁZS 2001: 14).

Találkozhatunk viszont olyan meghatározással is, amely szerint a nyelvművelés szűkebb értelemben kezelendő, a nyelvtan magyarázásának tekinthető: a nyelvművelés „a nyelvtan magyarázása, közkinccsé tétele, és eközben az érthetőség kommunikációs céljait szolgálja” (ADAMIKNÉ 2020: 14). Noha ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA rendkívül leszűkíti a nyelvművelés tevékenységét, ebben is fellelhető az ismeretterjesztés („közkinccsé tétel”) gesztusa.

EÖRY VILMA a nyelvművelés céljául azt jelöli ki, hogy „a tudomány eredményeire építve a célszerű nyelvi viselkedést segítse, és egy differenciált és folyton mozgásban lévő, mégis egységes nyelvi kultúrát képviseljen.” (EÖRY 1997: 70) – azaz a célszerűséget, a gyakorlatiasságot helyezi a tevékenység középpontjába.

Szintén árnyalja a nyelvművelést, hogy a nyelvi tanácsadás is annak része (a nyelvi ismeretterjesztés egy formája). Nyelvi tanácsadásnak „olyan interakciókat nevezhetünk, amelyekben egy a nyelvhasználatot érintő problémával kapcsolatos tanácsadás valósul meg” (JAKAB 2023: 21). A tanácsadás társas érintkezések során rendszeresen előforduló cselekvéstípus (MACGEORGE – VAN SWOL 2018), összetett társas cselekvésnek tekinthető (I. TÁTRAJ 2017). Nyelvi tanácsadást bárki végezhet, hiszen mindenki rendelkezik az általa beszélt nyelvről információkkal, tapasztalatokkal, azonban ha ez szervezett keretek között, intézményileg jelenik meg, akkor nyelvészetileg képzett szakember végzi (LUDÁNYI et al. 2022: 77–78). Ebben a folyamatban a hétköznapi nyelvhasználók észlelnek egy nyelvi problémát, majd a nyelvi tanácsadó választ – tanácsot – ad a felmerülő kérdésre, a nyelvi probléma megoldására (NEKVAPIL 2009: 6 alapján LUDÁNYI 2020: 318; LANSTYÁK 2018: 159–202; JAKAB 2023: 19). Így tehát a nyelvi tanácsadás beszédaktusnak tekinthető, hiszen kommunikációs cselekvést hajt végre (teljesít be) a tanácsadó (I. AUSTIN 1999; SEARLE 2009; CSONTOS–DÉR 2018). A tanácsadásban meghatározó a tanácsadó intézmény tekintélye és szakmai relevanciája is (KOPECKÝ 2022). A tanácsadó és az ismeretterjesztő tevékenységre jóval széleskörűbb tudománykommunikációs lehetőségek lennének, amelyek nincsenek kihasználva (I. VESZELSZKI 2022).

E felsorolás mutatja, hogy milyen összetett tevékenységről van szó, ugyanakkor a különböző személyek által, különböző fórumokon és különböző célközönség számára végzett tevékenység nem kezelhető teljesen egyként, hiszen jelentős eltérések vannak a különböző kategóriák szemléletmódja és módszertana között is.

Tovább nehezíti a nyelvművelés megítélését, hogy különböző terminusokat szinonimaként használnak rá: *nyelvápolás*, *nyelvgondozás*, *nyelvóvás*, *nyelvőrzés*, de megjelennek széleskörűbb jelentéssel a *nyelvtervezés* (vagy *nyelvi tervezés*), a *nyelvalakítás*, a *nyelvmenedzsment*, a *nyelvstratégia*, a *nyelvgeopolitika* és a *nyelvpolitika* szakkifejezések is (HELTAINÉ 2007: 15). Ezek „társai” a nyelvművelésnek, de jelentésük nem fedi le teljesen egymást.

4. Nyelvművelés más nemzeteknél. HYMES a nyelv és a társadalom kölcsönhatásáról szóló modellje szerint (HYMES 2001: 458) a társadalmi és a nyelvi változások folyamatosan hatnak egymásra, és éppen ezért a művelt kultúrákban van valamiféle nyelvművelő tevékenység, amely a társadalom és a nyelvtudomány közötti hidat jelenti, az anyanyelvről való reflektív gondolkodás igényét erősíti.

FODOR ISTVÁN nyelvművelésről szóló soraiban arra utal, hogy „minden országban, minden nemzeti közösségben, amelynek kultúráját közös irodalmi nyelv tartja össze, az egyszersmind eszményt jelent a beszélők számára, normát, amelyhez mindenki hozzáigazítja saját beszédmódját, s amely minden fogalmazási, helyesírási kérdésben döntőbíró. [...] A legtöbb országban tudományos intézmények és szervek működnek, amelyeknek az a feladatuk, hogy az irodalmi nyelv tekintélyét óvják, tisztaságára vigyázzanak.” (FODOR 2001: 210.) Ebből is látható, hogy bizonyos országokban pusztán az irodalmi nyelv a nyelvművelés tárgya. FODOR hozzáteszi azt is, hogy hozzánk hasonlóan régóta foglalkoznak más országokban is a nyelvművelés ügyével, megjelennek folyóiratok, kötetek, rendszeresek a konferenciák a témában. A nyelvművelés iránti társadalmi igény viszont korszakonként és országonként változik (FODOR 2001: 211). FODOR azt is leírja, hogy a túlzott purizmus, az idegen szavak elleni küzdelem „az irodalmi nyelvek fejlődésében, hol erősebben, hol gyengébben, mindig jelen van.” (FODOR 2001: 210).

LANSTYÁK néhány konkrét példát hoz: a csehben *jazyková kultura*, a szlovákban *jazyková kultúra*, a németben *Sprachkultur*, a svédben *språkvård* néven ismert hasonló tevékenység. Ezeknek a neve is mutatja, hogy inkább a beszédkultúrát, a beszélt nyelv helyességét (~ nyelvhelyességet) fedik le ezek a terminusok, normaként pedig az irodalmi nyelv áll ennek középpontjában. Ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az angolszász területeken nincs hagyománya hasonló tevékenységnek, leginkább a *language cultivation* kifejezéssel azonosítható (LANSTYÁK 2009: 18). Korábban NAGY L. felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nyelvművelés és az angol *language cultivation* átfogó tekintetben megfeleltethető egymásnak (NAGY L. 1998: 236), noha a tevékenység nem pontosan ugyanaz. Ezt a hiányt húzza alá, hogy az angol–magyar nyelvészeti szakszótár (PORKOLÁB–FEKETE 2021) nem tartalmaz a nyelvműveléshez szorosan kapcsolható kifejezést.

Az Európai nyelvművelés című kötet azt hivatott bizonyítani, hogy az európai kultúrnyelvek történetében a nyelvművelés – ha a más történelmi múlt miatt nem is a hazai értelemben – jelen volt és van (BALÁZS–DEDE szerk. 2009). A 39 nyelvre kiterjedő (BALÁZS–DEDE szerk. 2009: 18) kötet gazdag példatár és bizonyítéka európai nyelvművelésünk fontosságának. Ugyanakkor érzékelhető az is, hogy a magyar nyelvművelés jóval szélesebb körű, mint más nemzeteké. A legtöbb nemzetben a nyelvművelés a nyelvi ismeretterjesztésre, esetleg a helyes kiejtés fontosságának terjesztésére, illetve az új szavak megalkotására és elterjesztésére terjed ki. A nyelvművelésnek nincsen ilyen mély kulturális beágyazottsággal rendelkező példája más országban.

Érdemes felfigyelni arra, hogy a tudományos akadémiákat nagy számban a nyelvek „kigyomlálására”, „megtisztítására” alapították – az 1582-es alapítású Accademia della Cruscával kezdve a francia (1635), a spanyol (1713) és a svéd (1786) akadémiákon át a magyarig (1825) (HAUGEN 1998: 18). Tehát a nyelvművelés az európai kultúrnemzeteknél tudománytörténeti jelentőséggel bír(t).

Ideillőnek tartom azt a megállapítást VLADÁR ZSUZSÁTÓL, amely szerint a nyelvutomány történetét sokszor arra a fejlődési vonulatra korlátozták, amelynek csúcán a ma

uralkodó európai-amerikai nyelvészet áll, és elsikkad az a tény, hogy a nyelvleírás [és így a nyelvművelés is – B. M.] nem tekinthető egyetlen út szemszögéből (C. VLADÁR 2016: 9). A hazai nyelvtudománynak és a nyelvművelésnek is tehát olyan hagyományai vannak, amik nem illeszthetők be, még csak nem is hasonlíthatók más nemzetek hasonló nyelvi tevékenységeihez.

5. A nyelvi tervezés meghatározása a nyelvműveléshez viszonyítva. A hazai nyelvtervezés-definíciók gyakran a nyelvművelés viszonyrendszeréből tekintenek a nyelvi tervezésre – így tehát definícióknak egyszerre eleme a nyelvművelés és a nyelvi tervezés is. Olykor rész-egész viszonyban, máskor pedig az egymással szemben álló jellemzőiket emelik ki. A Nyelvi fogalmak kisszótára így értelmezi a nyelvművelést (KUGLER–TOLCSVAI 2000: 181): „az alkalmazott nyelvtudomány egy ága, a nyelvi tervezés része, amely a nyelvi helyesség feltételeit és formáit vizsgálja és rögzíti, továbbá terjeszti a nyelvközösség tagjai között”. A definíció mögött felsejlik TAULI gondolata, miszerint a nyelvi tervezés sem nélkülözi az ismeretterjesztés kérdését, ugyanis azt, hogy milyen nagy társadalmi funkcióval bír a nyelvi tervezés, az is mutatja, hogy az emberek milyen nagy érdeklődéssel bírnak a nyelvi kérdések iránt (TAULI 1974: 49). A meghatározás tehát a nyelvi tervezés részének, altevékenységének tekinti a nyelvművelést, igaz, a nyelvhelyességi kérdések vizsgálatára és terjesztésére szűkíti feladatkörét. TOLCSVAI NAGY a nyelvi tervezés fogalmát kezdi használni a „korábbi” nyelvművelés kifejezés helyett, tágabb keretbe ágyazva azt: „a nyelvi tervezés tehát kiterjesztett értelmű nyelvművelés, a nyelvbe és a nyelvközösség nyelvi értékrendjébe való olyan tudatos beavatkozás, amely nem csupán az adott nyelvi rendszer sajátosságait, történeti jellegzetességeit tartja számon, hanem azokat a nyelvközösségi, társadalmi és szociokulturális tényezőket, valamint történeti folyamatokat, amelyek magának a nyelvi tervezésnek, nyelvi folyamatok (lehetséges) irányításának közvetlen, részben hasonló módon leírható, vizsgálható, értékelhető és tervezhető kontextusát adják” (TOLCSVAI szerk. 1998: 7). Később TOLCSVAI NAGY meg is fogalmazza programját, miszerint a nyelvművelésnek át kell alakulnia nyelvi tervezéssé (1998: 262), ugyanakkor nem veti el a kifejezés használatát, sokkal inkább a *nyelvművelés* szó ’nyelv(helyesség)i ismeretterjesztés’ jelentésűre szűkítését javasolja (KUGLER–TOLCSVAI 2000: 181).

Megerősíti a Műhelytanulmányok a nyelvművelésről című kötet előszava (DOMONKOSI–LANSTYÁK–POSGAY szerk. 2007: 7), hogy a nyelvművelés minden tevékenységét nem lehet elvetni, hanem azt újra kell értelmezni. A nyelvművelés nyelvi tervezéssé alakulása ugyanis nem történt meg: a nyelvi tervezés nem vette át a nyelvművelés fórumainak használatát, a nyelvművelés pedig leszűkülte, nem építette be szemléletmódjába és módszertanába a nyelvi tervezést.

A nyelvművelés és a nyelvi tervezés szoros összefüggését SÁNDOR KLÁRA is elismeri: a nyelvtervezés legáltalánosabban vett meghatározása, miszerint a nyelvtervezés a nyelv életébe való tudatos beavatkozás, a nyelvművelésre is ráillik, a két fogalom alapjaiban megfeleltethető egymásnak, a nyelvművelés tevékenysége a nyelvtervezés lépéseivel többé-kevésbé azonosítható (SÁNDOR 2006: 979). Komoly kritikákat megfogalmazva, de hozzáteszi azt is, hogy nyelvi ismeretterjesztésre Magyarországon szükség van, mert keveset tudnak az emberek arról, mivel is foglalkozik a nyelvészet (SÁNDOR 2006: 991). A nyelvi tervezést konfliktuskezelésként is fel lehet fogni, hiszen a nyelvek-nyelvváltozatok

és használói közötti feszültséget csökkenti (HAARMAN 1998: 84). Mindezzel együtt a nyelvtervezés végső döntését a nyelvhasználó hozza: elfogadja-e a nyelvtervezés során létrejött nyelvi változásokat vagy sem, bekerülnek-e ezek a nyelvbe (SÁNDOR 2006: 969). SÁNDOR véleménye rávilágít arra, hogy valamiféle nyelvművelő-nyelvi ismeretterjesztő tevékenységre szükség van, amelyet ő a nyelvi tervezés elméleti keretrendszerében határoz meg.

Érdeemes néhány külföldi nyelvi tervezési modellt összevetni a hazai nyelvművelés felfogásával. A legátfogóbb definíció a nyelvi tervezésre talán GORMANÉ: „Leghelyénvalóbb a nyelvtervezést olyan összehangolt és együttes cselekedetnek tekinteni, mely a nyelv helyesírási, nyelvtani, lexikális és szemantikai tulajdonságának kiválogatására, kodifikálására és esetenként kidolgozására, majd az így kapott egyezményes nyelvi anyag elterjesztésére hivatott.” (GORMAN 1973: 73.) E folyamatnak tehát a legmagasabb lépcsőfoka a nyelvi ismeretterjesztő tevékenység, amely Magyarországon a nyelvműveléshez köthető.

HAUGEN 1983-ban felállított nyelvtervezési modellje szerint a nyelvi tervezés lényegét a társadalom felől a státusztervezés, a nyelv felől a korpusztervezés adja (HAUGEN 1983). Az első lépés a státusztervezésen belül a kiválasztás: a problémakijelölés, valamint a normák helyzetének tervezése. A második lépés a kodifikáció, ami a korpusztervezés körébe tartozik, három fő területe a grafizáció, a grammatikáció és a lexikáció. A harmadik lépés a státusztervezésen belül elhelyezkedő elterjesztés, amely a javítást és az értékelést vonja maga alá. A negyedik, korpusztervezési lépcsőfok pedig a kidolgozás: a szókincs bővítés és a stilisztikai fejlesztés tartozik ide (HAUGEN 1983 alapján). E modell a nyelvműveléssel is rokonítható: valamilyen nyelvi problémát jelöl ki, azt kodifikálja, majd elterjeszti a kodifikált változatot, ezzel bővítve a szókincset és fejlesztve a stílust.

NEUSTUPNÝ és JERNUUD modellje problémák és folyamatok egymásra épülését, egymásra hatását helyezi figyelme középpontjába. Az első problémát a szelekció jelenti, amelyre a politikai döntések jelentenek választ. A második problémát a stabilitás kérdése adja, amelyet a kodifikáció oldhat fel. A harmadik problémát a kibővítés jelenti, amelyet a kidolgozás egészít ki – ez már erősen kapcsolódik a nyelvművelő tevékenységhez, ahogyan a negyedik problémához, a differenciáláshoz társuló folyamat, a művelés is (JERNUUD–NEUSTUPNÝ 1987).

A jól működő nyelvművelésnek ezen modellek minden lépcsőfokát végig kellene járnia ahhoz, hogy munkája teljes, átfogó és hatékony legyen. Ugyanakkor a fenti definíciókból is látható, hogy a nyelvművelés és a nyelvi tervezés egymáshoz való viszonya a meghatározások szintjén is bizonytalan, ellentétük nincsen feloldva, így a külön terminus nem egyszerűsíti, hanem tovább nehezíti a pontos definiálást.

6. Érvék a nyelvművelés kifejezés használata mellett. A *nyelvművelés* terminus használata mellett szól – legfőbb érvként – a szó laikus körökbeli ismertsége: a *nyelvi tervezés*-sel, *nyelvmenedzsment*-tel stb. ellentétben a *nyelvművelés* műszó része a magyar köznyelvnek (LUDÁNYI 2019: 98). A nyelvművelés mint fogalom, jelentős múltjával együtt a magyar társadalomban önálló értelemmel és erővel bír (tekintélye, „brandje” van) – egy újabb fogalom bevezetése, elterjesztése zavart keltene, és igen hosszú ideig nem tudná átvenni a jelenleg használt *nyelvművelés* kifejezés helyét.

A kifejezés használata mellett vagyok annak ellenére, hogy tisztában kell lennünk vele: a szóra „tapadt” a mai szemléletünkhöz nem igazodó „túlhelyesbítő”, nyelvvédő, stigmatizáló szemléletmód is, amelynek örökségét a nyelvművelés maga mögött hagyta,

de azt sokan máig e kifejezéshez kötik. Hiszen a nyelvművelés körüli viták legtöbbszörének alapja a nyelvművelés tevékenységeinek összehasonlítása a laikus nyelvművelők (nyelvvédők) által megfogalmazott, nyelvi-politikai ideológiáktól sem mentes állításokkal, nyelvművelő tevékenységgel, ugyanis a nyelvművelés körüli viták sokszor ürügyet és fórumot szolgáltak a politikai színezetű vitákhoz is (HELTAINÉ 2007: 15). Ez a jelenség a nyelvművelés történetét végigkísér(t)i (NÉMETH G. 1960). CSERESNYÉSI LÁSZLÓ így összegzi e kérdést: „Az ismert sztereotípa szerint a nyelvművelés hívei a konzervatív, nemzeti érzésű magyar emberek, akik aggódnak nyelvünk és kultúránk jövőjéért [...]. A nyelvművelés ellenfelei viszont kozmopoliták és liberálisok, netán baloldaliak, akik nem igazán értik a nyelv és kultúra egységének a jelentőségét.” (CSERESNYÉSI 2004: 99). Véleményem szerint a nyelvművelés politikai leegyszerűsítése a tudományterület és a közművelés szempontjából is rendkívül káros. A korábbi preskriptív, tiltó, egységesítő szemléletre reflektáló, éppen ezért mára alapját veszített, gyakran egyoldalúan ideologizált vélemények éppen olyan károsak, mint a preskriptív nyelvművelés.

Saját felfogásomban a *nyelvművelés* terminus alatt összetett tevékenységet érthetünk, amelynek része a tudományosság. A szaktudományi értelemben az alkalmazott nyelvtudomány részeként, a nyelvtudomány (a szociolingvisztika, a grammatika, a stilisztika, a pragmatika stb.) eredményeire építve reflektál a nyelvhasználati kérdésekre (a nyelvi ismeretterjesztés, a nyelvi tanácsadás és a nyelvmenedzsment részeként). Ismeretterjesztői (nyelvművelői) tudományos cikkeket, köteteket készítenek, előadásokat tartanak, tanácsadást folytatnak – céljuk az anyanyelvi műveltség közvetítése, a nyelvhasználók által felvázolt nyelvi problémák megoldása. A nyelvművelés feladata az is, hogy a tudományok anyanyelvi szaknyelvét fejlessze, támogassa.

Ugyanakkor a nyelvművelésnek sokkal szélesebb körű kulturális küldetése is van. Ez már bizonyos tekintetben ki is lép az alkalmazott nyelvészet köréből, hiszen magába foglalja a mozgalmi nyelvművelést, az iskolai nyelvművelést (anyanyelvi nevelést), a publicisztikai nyelvművelést. A nyelvművelő tevékenység során a nyelv mint pozitív érték, mint a nemzeti identitás alappillére jelenik meg, szorosan összekapcsolódva az irodalom, a történelem és a művészetek, valamint az egyéb kulturális területek kérdéseivel. Ebben az értelemben a nyelvművelés az anyanyelvi kultúrát, illetve az általános kultúrát is közvetíti (terjeszti). A nyelvművelés széleskörű értelemben vett célja egyrészt az anyanyelvi kultúra, a nyelvi műveltség ismereteinek közérthetőbb, szélesebb körben való terjesztése, valamint a tudatos nyelvhasználatra való figyelem felhívása (nyelvi norma és normák, nyelvszokások és azok változó voltának ismertetése), másrészt a szókincs bővítése, gazdagítása (ajánlások a nyelvhasználók számára). Ezen kívül a nyelvművelés egyre inkább kiegészül – gyakorlati jellegének erősödése miatt – a kommunikáció, a stílus igényességének kérdésével, és ezzel együtt a nyelvi illem problémakörével. A nyelvművelés így a bölcsészettudomány, azon belül is az alkalmazott nyelvészet, a művészetek, a kommunikációtudomány és a médiatudomány közös metszéspontján helyezkedik el, ugyanis céljai elérése érdekében sokszor az irodalom, a színház, a média stb. fórumait és eszköztárát is bevonja. Ez (is) okozza, hogy az írói (művészi) nyelvművelés és a laikus nyelvművelés nagy hagyománnyal bír, a legjobb szándék szüli, de nem mindig megfelelő szakértelemmel, tudományos megalapozottsággal végzik, s éppen ezért nem minden esetben hasznosak a nyelvművelés számára.

Véleményem szerint a Magyar Tudományos Akadémia fent idézett közleményei is azt erősítik, hogy tudatos, korszerű „anyanyelvápoló” (nyelvművelő) tevékenységre szükség van, és az akadémiai szereplőket is ennek folytatására buzdítják annak értelmében, hogy a tudomány nyelve továbbra is a magyar maradjon, valamint hogy a minőségi anyanyelvi nevelésnek köszönhetően a fiatalok beszéd- és íráskultúrája, anyanyelvi kompetenciája kellően erős legyen. A nyelvtudomány társadalmi szolgálatba állításának növelése érdekében mindehhez a nyelvtudományon belüli kompromisszum szükséges a nyelvművelés újradefiniálásához, valamint a nyelvi tervezésen belüli helyének meghatározásához, tudatos programjának megvalósításához.

Kulcsszók: nyelvművelés, terminológia, közszó, terminus, definíció.

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS szerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2020. Mi a nyelvművelés? In: ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, *Az ősi szó nyomában. Nyelvhelyességi írások a harmadik évezred elejéről*. Az ékesszólás kiskönyvtára. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 13–18.
- AUSTIN, J. L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALÁZS GÉZA 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyarország az ezredfordulón. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA szerk. 2009. *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*. Inter Kht. – PRAE.HU, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BLANKÓ MIKLÓS 2023. Levélírói profil- és attitűdvizsgálat az Édes anyanyelvünk című rádióműsor hallgatói leveleiben. *Magyar Nyelv* 119: 335–345. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2023.3.335>
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. *Nyelvek és stratégiák[.] avagy a nyelv antropológiája*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 37. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- CSONTOS NÓRA – DÉR CSILLA ILONA 2018. *Pragmatika a magyar mint idegen nyelv oktatásában*. Károli Könyvek. Jegyzet. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.56037/978-963-9808-93-5>
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- DOMONKOSI ÁGNES – LANSTYÁK ISTVÁN – POSGAY ILDIKÓ szerk. 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest.
- EÖRY VILMA 1997. Nyelvészet és nyelvművelés Magyarországon. *Nyelvünk és Kultúránk* 27. évf., 97. szám, 70–74.
- FODOR ISTVÁN 2001. *Mire jó a nyelvtudomány? Nyelv és élet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1993. Nemzetközpointú nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr* 117: 402–404.
- GORMAN, THOMAS P. 1973. Language allocation and language planning in a developing nation. In: RUBIN, JOAN – SHUY, ROGER eds., *Language Planning. Current Issues and Research*. Georgetown University Press, Washington. 72–82.
- HAARMAN, HARALD 1998. Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: módszertani keret. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 1998: 67–86.

- HAUGEN, EINAR 1983. The implementation of corpus planning. In: COBARRUBIAS, JUAN – FISHMAN, JOSHUA eds., *Progress in language planning. International perspectives*. Mouton, Berlin – New York – Amsterdam. 269–289.
- HAUGEN, EINAR 1998. Nyelvészet és nyelvi tervezés. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 1998: 11–29.
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2007. A nyelvművelés fogalma és térrénumai. In: DOMONKOSI–LANSTYÁK–POSGAY szerk. 2007: 13–26.
- HYMNES, DELL 2001. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: PLÉH CSABA – SIKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 458–469.
- JAKAB DOROTTYA 2023. A beszédcselekvés-érték jelölésének lehetséges gyakorlatai az intézményes nyelvi tanácsadásban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 23/2: 19–35.
- JERNUDD, BJÖRN H. – NEUSTUPNÝ, JIŘÍ V. 1987. Language planning: for whom? In: LAFORGE, LORNE ed., *Actes du Colloque international sur l'aménagement linguistique / Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Les Presses de L'Université Laval, Québec. 69–84.
- KEMÉNY GÁBOR 2007. Nyelveírás – nyelvművelés – stilsztika. In: DOMONKOSI–LANSTYÁK–POSGAY szerk. 2007: 33–37.
- KOPECKÝ, JAKUB 2022. Divergent interests and argumentation in Czech Language Consulting Center interactions. In: NEKULA, MAREK – SHERMAN, TAMAH – ZAWISZOVÁ, HALINA eds., *Interests and Power in Language Management*. Peter Lang, Berlin. 73–99.
- KUGLER NÓRA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA – HRENEK ÉVA szerk. 2019. *Alkalmazott nyelvészeti kisszótár*. ELTE BTK Alkalmazott nyelvészeti Tanszék – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*. Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2018. *Nyelvalakítás és nyelvi problémák*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda, Somorja.
- LŐRINCZE LAJOS 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető Kiadó, Budapest.
- LUDÁNYI ZSÓFIA 2019. *Szabályok, normák, nyelvszokás. Tanulmányok a köznyelvi és szaknyelvi helyesírás és nyelvalakítás köréből*. Liceum Kiadó, Eger.
- LUDÁNYI ZSÓFIA 2020. Nyelvi menedzselés és nyelvi tanácsadás. Helyzetkép, lehetőségek, feladatok. *Magyar Nyelvőr* 144: 318–345. <https://doi.org/10.38143/nyr.2020.3.318>
- LUDÁNYI ZSÓFIA – DOMONKOSI ÁGNES – KOCSIS ÁGNES – JAKAB DOROTTYA 2022. A nyelvi menedzselés szemlélete és a nyelvi tanácsadás. In: DEME ANDREA – KUNA ÁGNES szerk., *Nyelvészeti alkalmazások*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 73–108.
- MACGEORGE, ERINA L. – VAN SWOL, LYN M. 2018. Advice Across Disciplines and Contexts. In: MACGEORGE, ERINA L. – VAN SWOL, LYN M. eds., *The Oxford Handbook of Advice*. Oxford Handbooks. Oxford University Press, New York. 3–18. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190630188.013.1>
- MINYA KÁROLY 2005. *Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvművelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 45. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NAGY L. JÁNOS 1998. Nyelvművelés és kreativitás. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24. előadásai)*. JGYF Kiadó, Szeged. 235–238.
- NEKVAPIL, JIŘÍ 2009. The integrative potential of Language Management Theory. In: NEKVAPIL, JIŘÍ – SHERMAN, TAMAH eds., *Language management in contact situations. Perspectives from three continents*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

- NÉMETH G. BÉLA 1960. A századvégi Nyelvőr-vitákhoz. In: PAIS DEZSŐ szerk., *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 227–261.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv* 1–2. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–1985.
- PORKOLÁB ÁDÁM – FEKETE TAMÁS 2021. *Angol–magyar nyelvészeti szakszótár*. Szerzői kiadás, Pécs.
- PÖLCZ ÁDÁM 2021. *A nyelvművelés retorikai gyökerei*. Interkulturális Kutatások Kft., Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kézikönyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest. 958–995.
- SEARLE, JOHN R. 2009. *Beszédaktusok*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZEPESY GYULA 1986. *Nyelvi babonák*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. A beszédaktus. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR főszerk., *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Osiris Kiadó, Budapest. 1008–1022.
- TAULL, VALTER 1974. The Theory of Language Planning. In: FISCHMAN, JOSHUA A. ed., *Advances in Language Planning*. Mouton, The Hague. 49–67. <https://doi.org/10.1515/9783111583600.49>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 1998: 253–264.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 1998. *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas Kiadó, Budapest.
- VESZELSZKI ÁGNES 2022. A tudományos influencerektől a deepfake-ig. A legújabb tudománykommunikációs lehetőségek. *Filológia* 13: 27–39.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2016. *A korai magyar grammatikák*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191. Tinta Kiadó, Budapest.
- W1 = A magyar mint tudományos nyelv – akadémiai vitafórum. https://mta.hu/mta_hirei/a-magyar-mint-tudomanyos-nyelv-akademiai-vitaforum-indul-113325 (2023. 11. 15.)
- W2 = Az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának állásfoglalása az anyanyelvi nevelés jelentőségéről. https://mta.hu/mta_hirei/az-i-nyelv-es-irodalomtudomanyok-osztalyanak-allasfoglalasa-az-anyanyelvi-nevelis-jelentosegerol-113774 (2024. 06. 21.)
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2011. Nyelvművelés, nyelvkultúra. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest. 253–256.

Terminological problems of ‘nyelvművelés’ [language cultivation]

The wide-spread criticism of ‘nyelvművelés’ is partly due to certain terminological ambiguities: ‘nyelvművelés’ is both a common word and a technical term – and the latter is defined by many people in many different ways. Furthermore, there is no full-fledged equivalent for it in foreign languages. What do we mean by ‘nyelvművelés’ at the end of the first quarter of the 21st century? The study attempts to clarify the contradictions by listing and analysing the various definitions of language cultivation. Finally, it urges the retention of the term ‘nyelvművelés’ and the renewal of the concept denoted by it in terms of content and approach.

Keywords: ‘nyelvművelés’ [language cultivation], terminology, common word, term, definition.

BLANKÓ MIKLÓS
Nemzeti Közszerológiai Egyetem
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Javaslat Benkő Loránd akadémiai tagságára 1964-ben

Az alább közlendő dokumentum Benkő Loránd hagyatékából került elő. Ebben szakavatott áttekintést, egyszersmind méltatást olvashatunk Benkő tudományos tevékenységének első két évtizedéről. A méltatást meglátásom szerint Pais Dezső írta. Az akadémiai előterjesztést Pais Dezső és Ligeti Lajos jegyezte. A dokumentum közzétételét tudománytörténeti szempontból érdemesnek tartom.

Íme az ajánlás betűhú közlésben¹:

Benkő Lorándot, a nyelvészeti tudományok doktorát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészeti kara egyik magyar nyelvészeti tanszékének vezető egyetemi tanárát ajánljuk *l e v e l e z ő t a g n a k*².

Benkő Loránd 1921. december 19-én született. 1944-ben, vagyis huszonharmadik évében láttak napvilágot tudományos tevékenységének első termékei. Tehát a mellékelt jegyzékből kitetszőleg a két évtizedes időtartamhoz képest szokatlanul nagy méretű munkásságot fejtett ki. – 1952-ben addigi tudományos eredményeinek elismeréséül magától értetődően nyerte³ a kandidátusi fokozatot.

Tudományos tevékenységének indultában öt-hat évig főképpen tulajdonnév-tudománnyal foglalkozott. Első fontosabb dolgozata, amely bölcsészetdoktori értekezésként szerepelt, az erdélyi Nyárádmente földrajzi neveit tárgyalja; két kiadványban jelent meg 1947-ben (A Nyárádmente földrajzi nevei: MNyTK. 74. sz. és Bölcsészettudományi Értekezések 8. sz.; az adattár hozzá: Magyar Népr nyelv VI, 144–60). Tartós és gondos helyszíni gyűjtéssel szerzett anyagát – amellett, hogy történeti és etimológiai feldolgozást nyújt – az előbb és akkortájt követett sablontól több pontban eltérő felfogással fejtegeti és rendszerezi. – 1949-ben közzétett „A történeti személynévvizsgálat kérdései” című dolgozatában (MNy. XLV.) részben az e téren addig végzett munkákat tekinti át, részben pedig azt jelzi, hogy szerinte személynévvizsgálatainkat milyen irányokban és milyen módon volna kívánatos folytatni.

Amióta 1943-ban a Nyárád völgyében a táj földrajzi neveivel kapcsolatos több hónapos gyűjtőmunkáját⁴ végrehajtotta, élénk érdeklődéssel viseltetett a népr nyelv, illetőleg a nyelvjárások iránt. – Az érdeklődés egyik bizonyossága már 1951-ből a Lőrincze Lajos-sal közösen szerkesztett „Magyar nyelvjárás bibliográfia 1817–1949”, amely látnivalóan a szerkesztők jól átgondolt rendezkedése alapján lett a nyelvjárásutatásnak igen hasznos

¹ A gépirat néhány részlete tollal alá van húzva, illetve a margón függőleges vonalak sorokat emelnek ki. Ezekre nem térünk ki.

² Az eredetiben is ritkítva.

³ A „nyerte” után hiányzik az *el* igeikötő.

⁴ Az eredetiben elgépéléssel: „nyűjtőmunkáját”.

segédeszköze. – Amikor az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe került, 1949-től tagja és egyik fő erőssége lett a később az Intézet egyik tervfeladatává kijelölt Nyelvatlasz munkaközösségének. Részt vett a munkálatok előkészítésében, majd a hangtani és nyelvtani anyagnak hazai vagy külföldi pontokon – nem mindig kényelmes és kellemes körülmények között – végrehajtott gyűjtésében.

Újonnan, körülbelül másfél évtizede kapott erőre az a felfogás, hogy a nyelvjárások nem egyszerűen a szinkroniában – bizonyos átmenetekkel – egymás mellett elhelyezkedő foltok, hanem történeti, jó részben társadalomtörténeti – képződmények. Ezzel összefügg annak a felismerése, hogy a régi nyelvnek különböző korszakaiban nyelvjárásai vannak, s viszont az újabb vagy jelenlegi nyelvjárásoknak bizonyos mértékig kitapinthatók az előzményei, de a nyelvi élet természetének megfelelően fellépnek bennük új jelenségek is. Nyelvtudományunknak erről az új ágáról készített igen sikeres számadás Benkőnek 1957-ben kiadott „Magyar nyelvjárástörténet” című könyve. Egyik fejezetében a magyar nyelvjárástörténet elvi kérdéseit tárgyalja, a másikban a módszertanát világítja meg a nyelvtörténeti és nyelvjárási anyagban való kiterjedt és biztos tájékozottsággal, valamint az e körökbe vágó irodalom beható ismeretével, úgy, hogy következtetései igen sok mozzanatukban⁵ saját szempontjain és eredményein alapulnak.

1950-54-ben az Akadémia Helyesírási Bizottságának titkára, majd 1954-1963-ban elnöke volt. A 9. kiadástól szerkesztője a Magyar Helyesírás Szabályainak és irányítója a Helyesírási Tanácsadó Szótárnak. Mindezen minőségeiben az ő odaadó közreműködésének, nem egyszer erőfeszítésének nagy mértékben köszönhető, hogy a helyesírási kiadványokkal kapcsolatos nem csekély hozzáértést és megérzést kívánó – akkoriban⁶ különösen kényes – kérdések aránylag kisebb zökkenőkkel oldódtak meg.

Benkő dolgozatainak egyik pályája első szakaszában kezdődő csoportja a hangtörténet körébe tartozik. Tudatában van ő is annak, hogy a nyelvészet művelője számtalan lényeges problémának a megoldásához a megoldáshoz kellő hangtani, illetőleg hangtörténeti tájékozottság vagy az ezen a téren való önálló vizsgálódás nélkül még csak nem is közeledhetik. – Így keletkeztek egyebek közt a következő közlemények: „Hangtani tanulmányok a magyar kettős hangzók⁷ köréből” 1952-ből (NyK. LIV, 37–62); „Megjegyzések Deme Lászlónak A magyar nyelvjárások néhány kérdése című tanulmányához” 1955-ből (I. OK. VII, 500–23). Különös figyelmet keltett és különös figyelmet is érdemel „A magyar *ly* hang kérdéséhez” című közleményében (I. OK. VII. 124–51 és NytudÉrt. 6. sz. 26–52). Mint a magyar hangtörténet egyik jelenséghatárát tárgyaló monográfia nyelvtudományunk ritkaságai közé tartozik. Azon a téren pedig egyedül áll, hogy a mássalhangzók történetéből a *ly*-et illető kiterjedt és igen bonyolult kérdéscsoportot fogja az anyagfeltárás és az ehhez fűzött észrevételek tekintetében egyaránt kimerítő vizsgálat alá. Az eredmények, amelyekhez az értekezésben és az ennek megbeszéléséhez csatlakozó válaszban eljut, a magyar hangtörténet egyik legilletékesebb művelőjének mutatják őt.

Arra, hogy a nyelvtudományt több oldalról akarja és tudja művelni, különösen meggyőző bizonyítékkal szolgálhat a tudományos doktori fokozat elnyerése végett benyújtott és megvitatott műve: „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szaka-

⁵ Az olvasat „mozzanatokban” is lehet.

⁶ Az eredetiben elgépeléssel „akoriban”.

⁷ A tanulmány eredeti címében a „kettőshangzó” szóösszetétel áll.

szában”, amely 1960-ban jelent meg 548 lapon. Ama – újabban nem éppen gyakori – kiadványok közé tartozik, amelyekben a terjedelemmel a tartalom értéke összhangban van. A monográfia célja, és teljes sikerrel megvalósított célja annak a megállapítása, hogy a magyar irodalmi nyelv „formai” oldala, tehát elsősorban hangtani-helyesírási arculata milyen jellegű, illetőleg milyen fejlődést mutatott a felvilágosodás korának első, felfelé ívelő szakaszában. A célnak megfelelően a szerző nemcsak a nyelvi tényeket veszi számba, hanem latra veti a felvilágosodás korának hirtelen fellendült nyelvművelő mozgalmát és annak az irodalmi nyelv „formai” normájának alakulására gyakorolt döntő befolyását. Végül következtetés az, hogy a vizsgált szakasz az irodalmi nyelvi norma előrehaladása tekintetében elhatározó jelentőségű, úgy, hogy a fejlődés majdnem ugrásszerű az előző idők állapotához képest. Eredményeinek realitását biztosítja, hogy alaposan szemügyre veszi a társadalmi és gazdasági körülményeket, sőt nem csekély fáradozással felderíti az e korbéli kiadványok előállításával kapcsolatos technikai viszonyokat. Miután széleskörű és mélyreszántó vizsgálataiból aprólékosan megismerjük a részleteket, valóban reális egységben láthatjuk a kort, illetőleg a kitűzött tárgykört, mégpedig – ami nem csekély fontosságú – a más tárgykörök felé vezető szálak szövedékében. – A munka a megvitatás előtti formájában természetes jogcíme volt annak, hogy szerzője a nyelvészeti tudományok doktora minősítésben részesült.

Benkő munkásságának újabb szakaszában egyre rendszeresebben az etimológia felé fordult, tehát a nyelvtudománynak olyan területe felé, amelyiken nálunk több évtizeden át különösen jeles eredmények termettek, ahol azonban az utóbbi években meglehetősen visszaesés volt megállapítható. – Az etimologizálás terén alkalmazott módszerére mindinkább jellemzővé válik, hogy nem kis számú nyelvelemet vet össze és kapcsol egymáshoz, hanem nagyobb szócsaládokat törekszik megszervezni, és ezt sikeresen végzi is el, realisabb eredményekkel, mint a többé-kevésbé elszigetelt szavakkal számoló etimológus. Ki kell emelnünk, hogy különös figyelmet szentel szókincsünk úgynevezett belső keletkezésű elemeinek, vagyis azoknak, amelyek nem uráli, illetőleg finnugor örökségünk, és nem idegen nyelvekből származó jövevények. – Az ő érdeme, hogy amikor megbízást kapott a Nyelvtudományi Intézet magyar nyelvtörténeti és dialektológiai osztályának vezetésére, fel mert lépni egy új etimológiai szótár tervével, megszervezett egy igen jól válogatott munkaközösséget, és ezzel aránylag rövid határidőre vállalta a mű létrehozását. A munka valóban gyors ütemben, de emellett minden tudományos követelménynek megfelelő színvonalon folyik. Nagyon is megvan az alapja annak a reménynek, hogy rövid néhány éven belül befejezett kiadványként kerül a nyilvánosság elé. – Az, hogy Benkő a nyelvtudomány lényeges ágainak avatott művelője, és az egész tudománykörre vonatkozólag szerfelett gazdag részletismeretekkel és átfogó távlattal rendelkezik, részben a saját etimológiai munkálatainak sikerességét támogathatja, részben egyszersmind egyik fő biztosítéka annak is, hogy a tudomány szempontjából jól oldja meg az új etimológiai szótár megalkotásához kívánatos irányítói és szerkesztői feladatokat.

Nem mellőzhetjük Benkőnek szerkesztői tevékenységét. Gondosság és rendérzék: e nem mindenkitől kedvelt és becsült sajátossága nyilvánul meg ilyen munkájában is. Tehát nem a könnyebb végét fogja meg a dolognak, amikor a maga munkájának a rovására hajlandó időt és munkaerőt áldozni a szabatosággal nem ritkán hadilábon álló szerzők dolgozatainak jobbítására.

Mit várhatunk a két évtizedes tudós pályát megfutott Benkő Lorándtól a továbbiakban? A tudomány művelésére való különleges rátermettségének tényezőit munkássága

különböző irányairól szóló tájékoztatásunkban már jeleztük. Ezért itt emberi tulajdonságairól adunk némi vázlatot, amelyeknél fogva Akadémiánk keretében fokozott szolgáltatott tehet a magyar nyelvtudománynak és más tudományoknak, továbbá előmozdíthatja az Akadémia érdekeit. Pihenést alig ismerő munkakészség, gyors, de sohasem elsietett, kifogástalanul pontos munka, céltudatosság, kitartás, következetesség, kezdeményező lelemény, illetőleg a mástól eredő kezdeményezésnek kellő kritikával – pozitív vagy negatív irányban való – helyes megítélése, nem közönséges szervező és irányító képesség. Azt gondoljuk, nem éppen lényegtelen értékként hivatkozhatunk ezekre, amikor egy aránylag fiatal tudósnek az Akadémiába való bevonására teszünk javaslatot.

1964. január 18.⁸

Ligeti Lajos
rendes tag

Pais Dezső
rendes tag

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Hátha tovább kutathatók a Leuveni kódex előkerülésének körülményei?

A Rosenthal és az Olschki család a 19–21. században

1. Néhány szó a kódex újabb kori történetéről. Mindazok, akik ismerik az Ómagyar Mária-síralmat tartalmazó kódex sorsát, jól tudják, hogy ezt 1910-ben Toscanában vásárolta meg Jacques Rosenthal müncheni antikvárius. Leuvenbe úgy került, hogy a német katonák háborús tettei nyomán, akik 1914-ben felgyújtották a Leuveni Egyetemi Könyvtárat, a német jóvátételi bizottság e kódexet is megvette és beválogatta abba a könyvanyagba, amely az elpusztult könyvtár állományának kárpótlására szolgált. Az összegyűlt anyagot Georg Leidinger, a Bajor Állami Könyvtár kéziratárának vezetője dolgozta fel. Ennek során derült ki 1922 áprilisában, hogy a fenti kódex (akkori jelzete: Sermones XIII. Jh.) egy Árpád-kori magyar verset is tartalmaz – az elsőt, ami ránk maradt. Az irodalomtörténészek, nyelvtörténészek figyelme rögtön ráirányult erre a kivételes kincsre; már 1923-ban több tanulmány elemezte jelentőségét (HORVÁTH 1923/2009; GRAGGER 1923a, 1923b). A kódex 1922 végén Leuvenbe került. 1940-ben, amikor a bombázások következtében a könyvtár másodszor is leégett, e kis kötet csodával határos módon megmenekült (vö. BÁRCZI 1947). Ezután felcsillant a remény, hogy egy csere révén hazakerülhet, ez azonban csak évtizedekkel később, sok erőfeszítés árán valósult meg: a Leuveni kódex 1982-ben találta meg helyét az Országos Széchényi Könyvtárban, MNy 79 jelzettel. Alapos tartalmi vizsgálatára ez után kerülhetett sor (VIZKELETY 1986, 2004, 2009a, 2009b).

⁸ A dátum és az aláírások Pais kézírásával.

Az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének századik évfordulója alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023-ban emlékülést tartott, melynek anyaga megjelent a Magyar Nyelv 2024. 1. számában. Magam itt áttekintést adtam arról, amit a Leuveni kódex és az Ómagyar Mária-siralom 20. századi sorsáról tudunk (KOROMPAY 2024).

2. Egy firenzei antikvárius. Meglepő tény: Jacques Rosenthal személyével a hazai szakirodalom az elmúlt száz évben nem foglalkozott: róla ma is az közismert, amit az 1920-as években megírtak (GRAGGER 1923a: 1; JAKUBOVICH–PAIS 1929: 123). Eközben ő és leszármazottai olyan kivételes szerephez jutottak a könyvkereskedés terén, hogy a Rosenthal név egy valószínű könyves dinasztia nevévé vált – amely egyszersmind közeli rokonságba került egy másik könyves családdal, Leo Olschkival és leszármazottáival, akiknek a működése Firenzéhez köthető. Ilyen módon a történetben jelen van egy firenzei szál is, ami a Toscanában vásárolt kódex szempontjából okvetlenül figyelmet érdemel. Mindez akkor derült ki számomra, amikor 2024-ben levelet kaptam egy volt bölcsészhallgatótól, Németh Ottótól, aki tanulmányai során találkozott velem, újabban pedig olvasta említett írásomat. Levelében jelezte, hogy van egy monográfia: *Die Rosenthals. Der Aufstieg einer jüdischen Antiquarsfamilie zu Weltruhm* (ANGERMAIR et alii, 2002), amelyből fény derül a két szakember, Jacques Rosenthal és Leo Olschki barátságára, ami tovább is vezetett, mivel Jacques fia feleségül vette Leo leányát (erről lásd később). Idézem Németh Ottó leveléből (2024. 05. 09.) a Leuveni kódexre vonatkozó elgondolást: „Megeshet, hogy a firenzei L. Olschki közvetítő lehetett az itáliai lehetőségeket illetően müncheni rokonának-barátjának akkor, 1910-ben.”

3. Kérdések és irányok. Ez a feltevés – úgy gondolom – tökéletesen megáll, és további kutatásokra sarkall. Hátba fennmaradtak e két nevezetes család régi iratanyagában olyan levelek, üzleti könyvek, egyéb dokumentumok, amelyekből választ kaphatnánk a következő kérdésre: kitől vette meg Jacques Rosenthal a középkori kódexet? Ha ez kiderülne, valamivel közelebb jutnánk a nagy talányhoz: hol lappangott a kódex négy-öt évszázadon át? A középkorra nézve a legkésőbbi nyom az, hogy az itáliai eredetű domonkos kódexet, melyet a 13. század utolsó negyedében egy magyarországi rendházban használtak (vö. VIZKELETY 1986: 60–73; HAADER 2024), a 15. században újrakötötték Pettauban, a mai Szlovénia területén, az Itáliába vezető útvonal egyik állomásán. Erre utal egy helynévi elem a kötéstáblához felhasznált német nyelvű dézsmajegyzék-töredékben (vö. VIZKELETY 2009a). Rózsaszín bőrrel bevont kötését a kódex ekkor kapta. A következő ismert tény az, hogy 1910-ben Jacques Rosenthal megvette Toscanában. Ez a tág helymegjelölés elgondolkodtató. Közelebből vajon hol őrizték? Talán egy domonkos kolostorban? Vagy egy itáliai műgyűjtő tulajdonában volt? Esetleg csöndben pihent évszázadokon át ugyanazon a helyen? A Pray-kódex sorsa (amely a 13. században került a pozsonyi káptalanba, s ott lappangott egészen 1770-es felfedezéséig) megenged egy ilyen feltevést.

Az alábbiakban azt tekintem feladatommak, hogy ráirányítsam a figyelmet a Rosenthal és az Olschki család azon tagjaira, akik a Leuveni kódex történetéhez a legközelebb állnak. Utalok közvetlen leszármazottakra is, akik a könyves örökséget továbbvitték. Mindezzel az a célom, hogy kiindulópontokat jelezzek a további kutatások számára.

A Rosenthal-dinasztiát bemutató, öt szerző által írt könyvben (ANGERMAIR et alii, 2002), melyet Németh Ottónak köszönhetően magam is tanulmányozhatok, 30-nál több ilyen nevű személy szerepel. (A családfát lásd a 262. lapon.) Az egyes fejezetekhez csatlakozó gazdag jegyzetanyag gyakran elvezet különféle gyűjteményekhez, levéltárakhoz, amelyek a mi szempontunkból ígéretek lehetnek. Ugyancsak fontos forrás Jacques és Leo unokájának, BERNARD ROSENTHALnak az írása, amely képet ad a két család történetéről és a könyvekkel foglalkozó családtagok életútjáról. (A családfák rajza, az egyes személyekre vonatkozó jegyzetekkel: ROSENTHAL 1977: 392 és 393 között, 2012: 57–58.)

Bízom abban, hogy lesznek, akiknek az érdeklődését felkelti ez a kérdés, és akik kellő szakértelemmel vállalkozni tudnak egy-egy szál felderítésére. Bízom abban is, hogy lesz olyan szál, amely tovább vezet.

4. A Rosenthalok. A dinasztia őse, Joseph Rosenthal (1805–1885) régi-ségkereskedő volt a bajorországi Fellheimben. Könyvekkel is foglalkozott. Három fia, Ludwig, Nathan és Jakob (Jacques) életpályáját a régi könyvek iránti szenvedély határozta meg. Ludwig (1840–1928) már 1859-ben antikváriumot nyitott, s 1867-ben Münchenbe települt át. Katalógusokat jelentetett meg, széles körű nemzetközi kapcsolatokat alakított ki. Gyermekei és unokái közül többen követték példáját. Ő 1872-ben társult két testvérével, ami nagy fellendüléshez vezetett. Ezek után 1895-ben három egyenlő részre osztották a könyvvállományt, s Münchenben ki-ki saját üzletet nyitott. Az utóbbi irány a következő nemzedékek körében is érvényesül majd. (A fentiekhez: ROSENTHAL 1977: 383–385, 2012: 41–42; LÖFFELMEIER 2002a, 2002b.)

Jakob, későbbi nevén Jacques Rosenthal (1854–1937) 1878-tól Párizsban szerzett tapasztalatokat, innen a francia utónév használata. 1882-ben megnősült. „Antiquariat Jacques Rosenthal” könyv- és műkincskereskedését 1895-ben nyitotta meg. 15 év alatt mintegy 45 katalógust adott ki. A könyves szakma európai élvonalába került, s az ő idejében München is azzá vált. Otthona és üzlete 1911-től a Brienner Straße 47-ben volt. Külön figyelmet érdemel közeli jó viszonya Apponyi Sándor gróffal, a nagy könyvgyűjtővel (vö. LÖFFELMEIER 2002c: 104).¹

Jacques Rosenthal és Leo Olschki ismeretsége 1890-ben kezdődött, s jó barátsággá vált. Gyermekeik, Erwin Rosenthal és Margherita Olschki 1908-ban találkoztak először Münchenben, s 1912-ben kötöttek házasságot. (Erről: ROSENTHAL 1977: 391–392, 2012: 48–49; LÖFFELMEIER 2002c: 115–119, ANGERMAIR 2002a: 166, 176.) Leo Olschki 60. születésnapja alkalmából Jacques Rosenthal köszöntő kötetet adott ki tiszteletére. Mindkettőjükben különleges érdeklődés élt az ősnymtatványok iránt. – A náciizmus uralomra jutásával Jacques Rosenthal és családja üldözötté vált. A zsidó tulajdonosok boltjait, vállalkozásait sújtó bojkott következtében 1933 áprilisától nagy nehézségeik támadtak. 1935-ben fia a ház és az üzlet eladására kényszerült. A vevő, Hans Koch régi alkalmazottjuk volt, aki gondoskodni tudott az antikvárium fennmaradásáról és nevének megőrzéséről. Jacques feleségével, Emmával a Hotel Reginába költözött, itt halt meg 1937-ben. Emma Svájcban hunyt el 1941-ben. (Jacques Rosenthal életéről és pályájáról:

¹ Halálának századik évfordulója alkalmából elsősorban Apponyi Sándor (1844–1925) munkásságához kapcsolódik a Borsa Gedeon-műhelykonferencia II. Bibliofília és bibliográfia. OSZK, 2025. október 10.

ROSENTHAL 1977: 385–388, 393, 395–398, 2012: 43–45, 50, 52–55; LÖFFELMEIER 2002c; ANGERMAIR 2002b: 179–189, 2002d; KOCH 2002.)

Jacques fia, Erwin Rosenthal (1889–1981) a Hallei Egyetemen szerzett doktorátust, innen a „Herr Doktor” elnevezés. Művészettörténész volt, a középkori miniatúrák világa különösen érdekelte. Feleségével, Margherita Olschkival (1892–1979) Münchenben éltek, otthonuk a fent említett házban volt. Öt gyermekük született 1913 és 1920 között. Erwin 1910–1912-től apjával dolgozott, 1932-ben átvette az antikvárium vezetését. Saját üzletet is alapított először Berlinben, majd „L’Art Ancien” néven 1920-ban a svájci Luganóban (innen ezt 1929-ben Zürichbe vitte át). – A náciizmus idején családja minden tagja emigrált, több gyermekük már 1933-ban. Erwin és Margherita, valamint két fiuk, Felix és Bernard az Amerikai Egyesült Államokban, a kaliforniai Berkeley-ben (San Francisco mellett) folytatta életét. A szülők 1958-ban visszatértek Európába, Svájcban telepedtek le. Erwin Luganóban halt meg 1981-ben. (Vö. ROSENTHAL 1977: 392–394, 2012: 49–51, ANGERMAIR 2002a, 2002b: 179–189.)

A könyves hagyományt mindhárom fia továbbvitte. A l b i (Albrecht) R o s e n t h a l (1914–2004) 1933-ban Nagy Britanniába emigrált. Itt gyakornok lett a British Museumban, s művészettörténeti, paleográfiai és zenei tanulmányokat folytatott. 1936-ban „A. Rosenthal Ltd.” néven üzletet nyitott Londonban. A háborús bombázások után ezt 1941-ben Oxfordba vitte át. Az autográf zenei kéziratok szakembere volt, katalógusokat jelentetett meg. Zenei antikváriumának vezetését leánya, Julia vette át, immár a negyedik Rosenthal-nemzedék tagjaként. (Vö. ROSENTHAL 1977: 394, 2012: 51, ANGERMAIR 2002c: 226–227.)

A két kisebb fiú, Felix és Bernard 1933-ban Firenzébe ment az anyai családhoz. F e l i x (1917–2009) Milánóban építészetet tanult, majd Párizson, Svájcban és végül Chilén át eljutott az Egyesült Államokba. A háború után befejezte tanulmányait, s 1948-tól építész-ként dolgozott San Franciscóban. Az apja által alapított svájci „L’Art Ancien”-t ő vezette 1970 és 1984 között. (Vö. ANGERMAIR 2002b: 180–181, 2002c: 222.)

Bernard Rosenthal (1920–2017) Amerikába érkezése után vegyésznek tanult a Kaliforniai Egyetemen (1939–1941). A könyvkereskedés iránti érdeklődés a háborús évek után, 1949-ben ébredt fel benne. Ekkor Zürichbe ment, két évig középkor-tanulmányokat végzett, majd Amerikába visszatérve katalógusokat adott ki, s 1953-ban saját néven üzletet nyitott New York City-ben. 1970-ben ezt San Franciscóba vitte át. Szakértelme több területre kiterjedt (középkor, reneszánsz, kodikológia, paleográfia). Az 1960-as évektől kezdve figyelme egyre jobban az annotált (tehát a használók kézíratos bejegyzéseit is őrző) 15–16. századi nyomtatványok felé fordult. Ezek leírása terén előzményekre nem támaszkodhatott, így bemutatásuk módját maga dolgozta ki. (Vö. ANGERMAIR 2002c: 223–226; SLIVE 2003.) – Családtörténeti írásából fény derül arra is, hogy Leo Olschki és Jacques Rosenthal már a 20. század elejétől (!) élénk levelezést folytatott nagy nevű amerikai antikváriusokkal (J. Pierpont Morgan, Henry J. Walters), s levelezésük egy része máig fennmaradt, és ott megőrződött. (Vö. ROSENTHAL 1977: 395–398, 2012: 52–55.)

Ludwig Rosenthalnak, Jacques bátyjának a leszármazottai közül többen a náciizmus áldozatai lettek. Négy gyermeke közül hármat 1942-ben a theresienstadti koncentrációs táborba deportáltak. Adolf Rosenthal itt halt meg 1943-ban, Lina és Norbert 1944-ben. Norbert egyik fiát, Pault Auschwitzban ölték meg 1944-ben. (Vö. ROSENTHAL 1977: 394, 2012: 51; ANGERMAIR 2002b: 189–201; 196.)

5. Az Olschki család. *Leo Olschki*, eredeti nevén Samuel Lev Olschki (1861–1940) a kelet-poroszországi Johannisburgból származott (ma Lengyelország, Pisz), nyomdász apától. Berlinben tanult, majd Olaszországban telepedett le. Itt kötött házasságot, hat gyermeke született, köztük a már ismert Margherita. Katalógusokat adott ki a német filológiai hagyomány szellemében, ami itt újdonságnak számított. 1886-ban Veronában üzletet és könyvkiadót nyitott „Libreria Leo S. Olschki” és „Casa Editrice Leo S. Olschki” néven. 1890-től Velencében, 1897-től Firenzében dolgozott. A nagy nevű kiadó azóta is itt működik. Ő alapította a *La Bibliofilia* folyóiratot (1899). – Amikor Olaszországban megjelentek a zsidóellenes törvények (1938), a család minden tagja emigrált. Leo Olschki Genfben halt meg 1940-ben. (Életről és pályájáról: ROSENTHAL 1977: 388–391, 394, 395–398, 2012: 45–46, 51, 52–55; LÖFFELMEIER 2002c: 115–119.)

Leszármazottai egész sora folytatta a hagyományt. Fiai közül Cesare (1890–1971) a könyvesboltnak, Aldo (1893–1963) a kiadónak lett a vezetője. Aldo nyomdokába először fia, Alessandro (1925–2011) lépett, majd az ő gyermekei, Daniele és Constanza Olschki, akik már a negyedik nemzedéket képviselik a könyv világában. (Vö. ROSENTHAL 1977, 2012, lásd a családfát és a jegyzeteket.)

6. Összegzés. A fent bemutatott elemekből összeáll egy kép: 1910-ben, amikor a Leuveni kódex előkerült, mind Jacques Rosenthal, mind Leo Olschki már kimagasló alakja volt az európai antikvár könyvkereskedelemnek, s örökségüket az utódok mindkét családban továbbvitték. Ez reményt kelt arra, hogy máig létezhetnek olyan dokumentumok, amelyek szerencsés esetben támpontokat adhatnak a Mária-siralmat őrző kódex korábbi, rejtélyes történetéhez. A kutatás két kiindulópontja adva van: München és Firenze, 1910 körül. Nem lehetetlen, hogy a kódex 1922-es megvételével kapcsolatos németországi iratokban is rejtőzhetnek további információk. Végül – a családtagok életútjából adódóan – Jacques Rosenthal hagyatékára nézve más országok is figyelmet érdemelnek (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Svájc).

7. Gondolatok a könyves szakmáról. Befejezésként felidéznék egy történetet, amely Leonardo Olschkihoz, Leo legidősebb fiához kapcsolódik. Miután doktorátust tett az újlatin filológia tárgyköréből a Heidelbergi Egyetemen, tanára ezt mondta neki: „Nos, fiatalember, most, hogy befejezte a tanulmányait, gondolom, be fog lépni apja üzletébe”. A válasz erre ez volt: „Nem, *Herr Professor*, azt hiszem, ahhoz én nem vagyok elég okos. Úgy döntöttem, hogy a tudományos munkának szentelem életemet” (ROSENTHAL 1977: 382, 2012: 40). Így is lett; a Heidelbergi Egyetem professzoraként vált ismertté a neve. – Végül megosztok egy gondolatot Daniele Olschki egy interjújából (vö. BUSCAGLIA 2019).² A könyvkiadókhöz illő metaforát ő a méhekben találta meg. A méhek őrszemek: jelzik, hogy egy terület egészséges-e. Ha eltűnnek, az rosszat jelent a terület számára. S a hangsúly itt nem a mézen van, hanem a beporzáson.

Kulcsszók: Leuveni kódex, Ómagyar Mária-siralom, Jacques Rosenthal, Leo S. Olschki.

² Köszönöm FAGA-NAGY MÁRIÁNAK, hogy tájékozódott az olasz anyagban, és néhány interjú szövegét elküldte nekem.

Hivatkozott irodalom

- ANGERMAIR, ELISABETH 2002a. Der Kunsthistoriker Erwin Rosenthal in der Firma Jacques Rosenthal. In: ANGERMAIR et alii: 165–173.
- ANGERMAIR, ELISABETH 2002b. Ferteibung – Emigration – Deportation: Das Schicksal der Familienzweige und ihrer Firmen während der NS-Zeit. In: ANGERMAIR et alii: 179–201.
- ANGERMAIR, ELISABETH 2002c. Die Antiquariatshäuser Rosenthal nach 1945 – ein Ausblick. In: ANGERMAIR et alii: 215–228.
- ANGERMAIR, ELISABETH 2002d. Anhang. Kataloge und Listen des Antiquariats Jacques Rosenthal (1895–1940). In: ANGERMAIR et alii: 240–244.
- ANGERMAIR, ELISABETH – KOCH, JENS – LÖFFELMEIER, ANTON – OHLEN, EVA – SCHWAB, INGO 2002. *Die Rosenthals. Der Aufstieg einer jüdischen Antiquarsfamilie zu Weltruhm*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A Leuveni Kódex történetének legújabb szakasza. *Magyar Nyelv* 43: 301–305.
- BUSCAGLIA, ALESSANDRO 2019. Il piacere di fare (e leggere) un libro. Intervista a Daniele Olschki, 30 maggio 2019. <https://mastereditoria.unicatt.it/testimonianze/piacere-leggere-un-libro-intervista-daniele-olschki>
- GRAGGER RÓBERT 1923a. Ómagyar Máriasíralom. *Magyar Nyelv* 19: 1–13. – Önállóan: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 19. Budapest, 1923.
- GRAGGER, RÓBERT 1923b. Eine altungarische Marienklage. *Ungarische Jahrbücher* 3: 27–46. – Önállóan: Ungarische Bibliothek 7. Berlin–Leipzig, 1923.
- HAADER LEA 2024. Az Ómagyar Mária-síralom scriptoráról – avagy következtetések egy „biografikus tárgy” nyomán. *Magyar Nyelv* 120: 7–16.
- HORVÁTH JÁNOS 1923/2009. Magyar vers az Árpád-kor végétől. In: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái* 5. Szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest, 794–801.
- JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs.
- KOCH, JENS 2002. Hans Koch und die Firma Jacques Rosenthal. In: ANGERMAIR et alii: 208–213.
- KOROMPAY KLÁRA 2024. A Leuveni kódex és az Ómagyar Mária-síralom sorsa a 20. században. *Magyar Nyelv* 120: 1–6.
- LÖFFELMEIER, ANTON 2002a. Die Wurzeln der Rosenthals: Fellheim in Bayerisch Schwaben. In: ANGERMAIR et alii: 47–60.
- LÖFFELMEIER, ANTON 2002b. Ludwig Rosenthal als „Wegbereiter” (1840–1928). In: ANGERMAIR et alii: 61–89.
- LÖFFELMEIER, ANTON 2002c. Das Antiquariat Jacques Rosenthal. In: ANGERMAIR et alii: 91–135.
- ROSENTHAL, BERNARD M. 1977. Cartel, Clan, or Dynasty? The Olschkis and the Rosenthals 1859–1976. *Harvard Library Bulletin* 25/4: 381–398.
- ROSENTHAL, BERNARD M. 2012. Cartello, clan o dinastia? Gli Olschki e i Rosenthal 1859–1976. *La Bibliofilia* 114/1: 39–60.
- SLIVE, DANIEL J. 2003. Interview with Bernard M. Rosenthal. *RBM A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*. March 2003: 45–64.
- VIZKELETY ANDRÁS 1986. „Világ világa, virágnak virága...” [Ómagyar Mária-síralom]. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. *Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur in „Löwener Kodex”*. Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2009a. Leuveni Kódex. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 224–225.

VIZKELETY ANDRÁS 2009b. Ómagyar Mária-siralom. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 226–227.

Could we gain new insight into the discovery of the Leuven Codex?

The Rosenthal and Olschki families in the 19th–21st centuries

This paper aims to promote further inquiry into the following issue: Where did the Leuven Codex, containing the earliest surviving Hungarian poem, the Old Hungarian Lament of Mary, hide before its discovery in the 20th century? The first well-established event in the history of this codex is that, in 1910, it was purchased in Toscana by Jacques Rosenthal, an antiquarian from Munich. In 1922, the book was transferred to the library of the University of Leuven (hence the name of the codex). Finally, since 1982, it has been stored in the National Széchényi Library in Budapest, under catalogue number MNy 79. – A new avenue of research may be opened by a monograph presenting the history of the Rosenthal family (ANGERMAIR et al. 2002). It describes the extraordinary antiquarian activities of Jacques Rosenthal and his descendants, including friendly and familial relations (dating back to the beginning of the 20th century) between Jacques Rosenthal and Leo Olschki, an antiquarian from Florence. This Florence link undoubtedly deserves close inspection for gaining new insight into the history of the codex. By sharing key information about the Rosenthal and Olschki families, the paper aims to give new impetus to research on the codex's history prior to 1910.

Keywords: Leuven Codex, Lament of Mary, Jacques Rosenthal, Leo S. Olschki.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Korpusznyelvészeti módszerek a kognitív nyelvészeti kutatásban

Szerk. KUGLER NÓRA, MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT, SIMON GÁBOR. DiAGram Könyvek 10. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2025. 336 oldal

1. Adatok és elméletek metszéspontján. Mint az a címből kiderül, a kötet a kognitív nyelvészet és a korpusznyelvészeti elemzések metszéspontján helyezkedik el. A tanulmányok olyan esettanulmányokat mutatnak be, amelyek a magyar nyelv szintaktikai, szemantikai és morfológiai szerkezeteit, valamint nyelvhasználati mintázatait vizsgálják. A kötet egyik legfőbb érdeme, hogy innovatív adatfeldolgozási és elemzési módszereket vonultat fel, amivel hozzájárul a hazai nyelvészeti kutatások metodológiai megújulásához. A kognitív nyelvészeti keret összekapcsolása a nagyméretű korpuszok elemzésével új meglátásokat eredményez: a nyelvi jelenségeket mind elméleti, mind empirikus szempontból mélyebben érthetjük meg.

Szintén figyelemre méltó a kötet felépítése, hiszen nem csupán a tanulmányokat tartalmazza, hanem az egyes írásokhoz fűzött lektori hozzászólásokat is. Ez a szerkesztői megoldás lehetővé teszi az egyes témák alaposabb megvitatását és a különböző nézőpontok ütköztetését. A hozzászólások változatos hangvételűek: egyesek méltatják a tanulmányok újdonságértékét és szakmai megalapozottságát, míg mások óvatos kritikákat fogalmaznak meg, elsősorban a módszertani megközelítések finomhangolását és az értelmezési keretek pontosítását javasolva. Összességében e reflexiók kritikus, de konstruktív módon járulnak hozzá a tudományos párbeszédhez, tovább emelve a kötet értékét és koherenciáját.

2. Az egyes fejezetek ismertetése. A kötet bevezető tanulmányát a szerkesztők, KUGLER NÓRA, MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT és SIMON GÁBOR írták, célja a kötet koncepcionális és elméleti kereteinek megrajzolása. A szerzők bemutatják, hogyan kapcsolódhat egymáshoz a korpusznyelvészet és a kognitív nyelvészet mint két eltérő, de egyre inkább egymást kiegészítő kutatási irányvonal. A bevezető részletesen tárgyalja a korpusznyelvészet kognitív nyelvészeti integrációjának elméleti hátterét, a kezdeti szkepsztől az együttműködés előnyei felé mutató tendenciákig. Rávilágítanak arra, hogy a korpusznyelvészet nem csupán módszertani segédeszköz lehet, hanem a kognitív modellek empirikus tesztelésének és finomításának eszköze is. A szerkesztők kiemelik, hogy a kötet tanulmányai ezt az integratív megközelítést példázzák, különös figyelmet fordítva a magyar igei konstrukciók vizsgálatára. Emellett a bevezetés ismerteti a fentebb említett sajátos szerkesztési elvet is: a tanulmányokhoz nevesített lektori hozzászólások és szerzői válaszok is tartoznak, ezzel elősegítve a nyílt tudományos diskurzust és a tudás közös alakítását.

2.1. Szimultán igekötőzés és igeképzés. KALIVODA ÁGNES és PALÁGYI LÁSZLÓ tanulmánya Szimultán igekötőzés és igeképzés – konstrukcióegyesítés a magyarban címmel a magyar igeragozás egyik különleges jelenségét, a prefixumok és az igei képzők együttes előfordulását vizsgálja, amelyet a szerzők konstrukcióegyesítésként értelmeznek. A kutatás abból a hipotézisből indul ki, hogy ezen szerkezetek mögött a morfológiai konstrukciók hálózatos szerveződése áll, és ezek működését a nyelvi sémák és az analógia alapvetően befolyásolják. Két passzív állapotváltozást kifejező sémára fókuszálnak: a *-(s)Ul* és a *-(s)Odik* képzős konstrukciókra, különös tekintettel azok igekötős megvalósulásaira.

A tanulmány empirikus alapját a Magyar Nemzeti Szövegtár 2.0 UD (MNSZ2-UD) adja. A szerzők ebből kinyerték az összes releváns adatot: az *-(s)ódik* és *-(s)ül* képzős igék előfordulásait, igekötőkkel együtt, kontextusban és metaadatokkal ellátva. Az így létrehozott, több mint 1,1 millió adatpontot tartalmazó, nyíltan elérhető adattábla nemcsak a kutatás transzparens adatvezérelt szemléletét jelzi, hanem egyben értékes erőforrás a további vizsgálatok számára is.

A szerzők statisztikai és hálózatelemző módszerekkel térképezik fel az igekötős és képzős igealakok használati mintázatait. A gyakorisági és produktivitási mutatók elemzésével kimutatják, hogy az ilyen szerkezetek nemcsak gyakoriak, hanem rendszerszerűen szerveződnek a magyar nyelvben. Az egyik legfontosabb eredmény, hogy az igekötő megléte növeli a képző produktivitását: míg például a *-(s)Ul* képző hagyományosan nem számított produktívna, a vizsgálat alapján igekötővel együtt egyértelműen azzá válik.

A tanulmány külön érdeme, hogy összekapcsolja a nyelvi sémák elméleti keretét a gyakorlati, korpusz alapú elemzéssel, és új megvilágításba helyezi a magyar morfológia produktivitásával kapcsolatos kérdéseket. Tematikusan is szoros kapcsolatban áll a kötet

későbbi passzív konstrukciókat elemző fejezetével, így a két tanulmány együtt komplex képet ad a magyar passzív szerkezetek használatáról és működéséről.

Lektori hozzászólások: INDIG BALÁZS méltatta a vizsgálat módszertani alaposágát, ugyanakkor véleménye szerint a cikk az interdiszciplináris jellegéből adódóan jobban hajlik a leíró nyelvészeti irány kibontására, ami több helyen a számítógépes szempontok kidolgozásának rovására történik. LADÁNYI MÁRIA szintén méltató megjegyzésekkel kezd, jelezve, hogy a tanulmány új perspektívákat kínál a konstrukcióegyesítés jelenségének megértéséhez, és jelentős mértékben járul hozzá a magyar morfológia leírásához azáltal, hogy egy eddig csak részben értelmezett jelenségre kínál használat alapú, empirikusan megalapozott magyarázatot, miközben sikeresen ötvözi a hálózatelméleti és nyelvtechnológiai módszereket, ugyanakkor kiemeli, hogy a használat alapú megközelítés szellemében további mélyebb adatelemzésre lenne szükség a jelenség teljesebb feltárásához.

2.2. Appozitív határozók korpusz alapú vizsgálata. INDIG BALÁZS, KURUCZ RÉKA, ERNHÖFFER ALIZ és KUGLER NÓRA tanulmánya az appozitív határozók – vagyis a főnevek utáni, esetragos bővítményekkel megvalósuló, értelmező funkciójú szerkezetek – korpusz alapú vizsgálatát végzi el, különös figyelemmel azok azonosítási nehézségeire és kognitív nyelvészeti értelmezésére. A szerzők kiindulópontja, hogy ezek a posztnominatív struktúrák (pl. *visszaélés a hatalommal, kilábalás a válságból*) finom átmenetet képeznek a határozói és a jelzői funkciók között, és ezért különösen izgalmas kérdés, hogy milyen nyelvi mintázatokkal rokoníthatók. A vizsgálat során az appozitív határozói konstrukciókat a *való* kötőszóval jelölt szerkezetekkel (*válságból való kilábalás*) és a „szomszédos” szórendű, de *való* nélküli formákkal (*válságból kilábalás*) vetik össze, e három konstrukciót egységes hálózatos keretben értelmezve. A kutatás során a Magyar Nemzeti Szövegtár adataira támaszkodva fokozatosan fejlesztették ki keresési módszertanukat, mely végül lehetővé tette a különféle szerkezetek automatizált azonosítását és összevetését. A kvantitatív elemzések alapján kirajzolódik, hogy bár az appozitív és a *való*-s szerkezetek funkcionálisan átfedést mutatnak, szórásuk és természetességük nem azonos minden nyelvi környezetben. A tanulmány jelentős módszertani és elméleti tanulságokat hordoz: egyrészt bemutatja, hogyan azonosíthatók a finom grammatikai alternációk nagy korpuszokban, másrészt hozzájárul a kognitív szemantikai elemzések eszköztárának gazdagításához az appozitív szerkezetek vizsgálatán keresztül.

Lektori hozzászólások: KALIVODA ÁGNES és PALÁGYI LÁSZLÓ elismerik a kutatás összetettségét a konstrukció automatikus azonosításában, ám megjegyzik, az elemzés sok esetben prozódiai vagy kontextuális diszambiguálást igényel, amit a gépi elemzők jelenleg nem tudnak megbízhatóan kezelni. A kutatás azonban jelen formájában is átgondolt, jól dokumentált és reprodukálható, eredményei pedig jelentős elméleti és nyelvtechnológiai értékkel bírnak.

2.3. Beférkőző igék kollostrukciós vizsgálata. KALIVODA ÁGNES, MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT és SIMON GÁBOR közös munkája a beférkőző igék jelenségét elemzi kollostrukciós módszerekkel. A beférkőzésen azt a szerkezeti megoldást értjük, amikor egy ige úgy ékelődik be, hogy elválasztja az igekötőt a főnévi igenévtől – például az olyan szerkezetekben, mint *le tudja írni*, ahol a *leírni* igekötős szerkezetbe a *tudja* ige ékelődik. A szakirodalom ezt a jelenséget az auxiliáris (segédigei) funkció formailag jól megragadható jelenségeként tartja számon. A tanulmány ugyan nem törekszik a magyar segédigék kategóriájának meghatározására, mégis értékes ebből a szempontból is, mivel lehetőséget

ad az igék kvantitatív jellemzésére a beférkőzés – mint potenciálisan segédigei viselkedés – és a konstrukcióhoz való kapcsolódásuk erőssége alapján.

A kutatás az MNSZ2-UD korpusz adataira támaszkodva kolexémaelemzést (collostructional analysis) alkalmazott. Ez a módszer lehetővé teszi annak számszerűsítését, hogy az egyes igék a gyakoriságukhoz képest milyen erősen asszociálódnak a vizsgált szerkezettel. Az eredmények összesen hét darab statisztikailag szignifikáns vonzónak mutatózó ígét azonosítottak, amelyek jelentése jobbra modális (módbeli) vagy temporális (időbeli) jellegű. Ezek a segédige-gyanús igék – nem meglepő módon – szinte pontosan megegyeznek azokkal a központi segédigékkel, amelyeket TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2009) elméleti alapon már korábban kiemelt. A kapott lista megerősíti, hogy a magyar nyelvben szűk körű, jól körülhatárolható csoportja van az ilyen grammatikai szerepű igéknek (mint például a *fog, tud, szokott* stb.). A szerzők kitérnek néhány olyan ige példájára is, amelyek előzetes várakozás alapján segédigeként funkcionálhatnának, de a korpuszadatok alapján mégsem sorolódtak a legszignifikánsabbak közé – ezeket az eredményeket is értelmezik, jelezve, hogy a segédigeiség fokozati kérdés, és bizonyos igék átmeneti státuszúak lehetnek. Összességében a tanulmány fontos empirikus bizonyítékokkal szolgál a magyar segédigék körének meghatározásához, és módszertani példát nyújt arra, hogyan tárható fel egy jelenség rejtett lexikai szintű struktúrája a korpusz asszociációs mintázatai alapján. E fejezet eredményei szorosan illeszkednek a kötet többi, igei szerkezetekkel foglalkozó tanulmányához (különösen az 1. és 4. fejezethez), hiszen mind a prefixumok szerepét, mind a grammatikalizálódó igék körét a használati statisztikák felől közelítik meg.

Lektori hozzászólások: DÖMÖTÖR ANDREA kiválóan ítélte a tanulmányban alkalmazott statisztikai-nyelvészeti módszertant, de úgy vélte, hogy az osztályozás további finomítása még árnyaltabbá tehetné az eredményeket. Egy további, a korpuszra vonatkozó megjegyzése, hogy a beférkőző igék listáján szerepel a *szabad* is, „igeként” annotálva. Bár ennek részletes vizsgálata valószínűleg túlmutat a tanulmány keretein, érdekes és releváns kérdés lenne feltárni, hogy pontosan milyen esetekben jelenik meg a *szabad* igeként a korpuszban, és mennyire következetes ez az annotáció. IMRÉNYI ANDRÁS szintén dicsérte az elméleti háttér alapos kifejtését, azonban megjegyzi, hogy a korpuszelemzés viszonylag kevés lexémát azonosított szignifikánsan beférkőző igeként, miközben több, látszólag központi ige – mint például *szokott, tetszik* vagy akár *szeretne* – nem került be a szignifikáns eredmények közé. Ez arra utalhat, hogy az alkalmazott módszer további finomításra és fejlesztésre szorul, melyhez a lektor számos új szempontot javasol.

2.4. A magmondattal szerepű, passzív jelentésű sémák produktivitása. MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT, KALIVODA ÁGNES és TANOS BÁLINT tanulmánya négy, különböző mértékben passzív jelentésű igei konstrukció (*V-ódik/-ődik, V-(t)atik/-(t)etik, V-va/-ve van, V-va/-ve lesz*) globális produktivitását vizsgálja korpusz alapú módszerekkel. A kutatás az MNSZ2 és az újraannotált MNSZ2-UD korpuszok gépi és kézi feldolgozásán alapul, és ötvözi a kvantitatív mutatókon alapuló produktivitási indexet (hapaxok, típus- és példánygyakoriság) a kvalitatív elemzéssel, különösen az igenem szerinti besorolással. A szerzők egyik központi kérdése az volt, hogy összehasonlítható-e a szintetikus és analitikus konstrukciók produktivitása, amire a *V-ni fog* kontrollkonstrukció elemzése alapján nemleges választ kaptak. Fontos kiemelni, hogy a szerzők számára nem az abszolút gyakoriságok, hanem a passzív jelentésű konstrukciók produktivitási mutatóinak összehasonlítása volt lényeges, mivel a produktivitást – mint az általánosan elfogadottnak tekinthető – fokozatos

jelenségként értelmezik. Ennek vizsgálatához kontrollként bevonták az analitikus *V-ni fog* konstrukciót is, hogy teszteljék, vajon az analitikus szerkezetek nagyobb szintaktikai kombinálhatósága önmagában növeli-e a produktivitást, valamint azért is, mert ez a konstrukció az inflexiók tartományhoz közel áll, amelyet korábbi kutatások (pl. GAETA 2007) jellemzően magas produktivitással hoztak összefüggésbe.

Az eredmények szerint a *V-va/-ve van* séma rendelkezik a legnagyobb globális produktivitással, a legtöbb típust a *V-ódik/-ődik* konstrukció mutatja, míg a *V-va/-ve lesz* séma bizonyult a leginkább potenciálisan produktívnak. A hapaxok elemzése alapján a *V-(t)atik/- (t)etik* konstrukció a legstabilabban passzív jelentésű, amit szorosan követ a *V-va/-ve lesz*, míg a *V-ódik/-ődik* esetében a passzív jelentés csak a hapaxok kevesebb mint felében volt megfigyelhető. A tanulmány részletesen vizsgálja az alkorpuszok szerinti eltéréseket is: például a „személyes” stílusú szövegekben a *V-va/-ve lesz* konstrukció kiemelkedően produktívnak és passzívnak bizonyult, így ez tekinthető a dinamikus passzív jelentéstartalom legfőbb hordozójának.

A kutatás külön érdeme, hogy nemcsak a nyelvi adatok típusgyakoriságát és előfordulási mintáit térképezi fel, hanem figyelembe veszi a sémák közötti paradigmaticus és jelentésbeli viszonyokat is (pl. *V-va/-ve volt – V-va/-ve lett*). A tanulmány új meglátásokat nyújt a passzív konstrukciók működéséről, miközben módszertanilag is hozzájárul a kognitív korpusznyelvészet fejlődéséhez azáltal, hogy részletesen feltárja az eddig kevésbé vizsgált variabilitást a magyar nyelv igei sémáiban.

Az eredmények több szempontból is izgalmasak. A kontrollként bevont *V-ni fog* szerkezet (amely a jövő idejű analitikus alak) elemzése azt mutatta, hogy a globális produktivitas – meglepő módon – nincs összefüggésben azzal, hogy egy szerkezet szintetikus vagy analitikus jellegű-e. Mind a négy vizsgált séma esetében más és más mutató mentén volt kimagasló a produktivitas: a *V-va/-ve van* szerkezet bizonyult a legnagyobb összproduktivitásúnak, a *V-ódik/-ődik* séma rendelkezett a legnagyobb típusgazdagsággal (vagyis ebben jelent meg a legtöbb különböző ige), míg a *V-va/-ve lesz* mutatta a legnagyobb potenciális produktivitást (tehát elvben sok új alak képezhető vele). A régebbi keletű *-(t)atik/- (t)etik* képzős forma ugyanakkor alacsony gyakoriságú, viszont szinte kizárólag passzív jelentésben fordul elő – e konstrukció tehát ritkasága ellenére a legstabilabb passzív séma. Hasonlóan erős passzív jelentésű a *V-va/-ve lesz*, míg a *V-va/-ve van* túlnyomórészt, de nem kizárólag passzív tartományú. A *V-ódik/-ődik* esetében derül ki a leginkább, hogy bár viszonylag gyakoribb, sok esetben nem tisztán passzív (hanem mediális vagy reflexív) jelentésben használatos. Ezek az eredmények együttesen arra utalnak, hogy a nyelvben a passzív kifejezésére szolgáló formák különböző funkcionális szerepeket töltenek be: van amelyik ritka, de egyértelmű jelentésű, míg mások gyakoribbak, de jelentésük tágabb. A tanulmány fontos tanulsága, hogy a passzív szerkezetek produktivitása és szemantikai specifikitása nem választható el egymástól, és a pusztán formai kategorizálás (szintetikus vs. analitikus) nem jelzi előre a használati gyakoriságot. A fejezet tematikusan kapcsolódik a szimultán igeikötözésről szóló korábbi tanulmányhoz (2.1.), hiszen mindkettő érinti a passzív *-ódik/-ődik* képzőt: míg a 2.1. fejezet a prefixummal együtt való előfordulására koncentrált, a jelen fejezet a képző produktivitását tágabb összefüggésben elemzi.

A szerzők a korpusz mérete miatt elsősorban gépi elemzést alkalmaztak, de bizonyos jelenségek – például a hapaxok jelentésének vagy a *V-va/-ve van* konstrukciók aspektuális sajátosságainak vizsgálata – kézi elemzést igényeltek. A manuális ellenőrzés során derült ki,

hogy több kizárt szerkezet (pl. *lebegtetve van*) jelentős részét képezi a séma használatának, és az igekötős alakok túlnyomó része hamis pozitív találat. Ez rávilágít arra, milyen fontos a gépi eredmények alapos kézi kontrollja.

Lektori hozzászólások: KUGLER NÓRA elismerően nyilatkozott a kutatás módszertani alaposságáról, legfőbb újtásként kiemelve, hogy a tanulmány kidolgozza a szintetikus (pl. *betömetik*) és analitikus (pl. *be lett tömve*) igealakok produktivitásának összevethető mérését, gépi és kézi elemzések kombinálásával. A lektor további érdemként említi meg, hogy a szerzők figyelembe vették a szórendi változatosság funkcionális jelentőségét, és az *emPreverb* eszközzel megoldották az igekötős igék egységes kezelését, emellett a metaadatok alapján nagy adatmennyiség időbeli rendezését is elvégezték. PALÁGYI LÁSZLÓ hangsúlyozta az adatvezérelt megközelítés előnyeit és a korpuszmunka értékét, kiemeli a tanulmány már említett legfontosabb eredményét: az analitikus és szintetikus szerkezetek globális produktivitási indexe összehasonlítható, így a grammatikai kontinuum különböző pontjain elhelyezkedő sémák termékenysége egységes mérési keretben vizsgálható. Továbbá hangsúlyozza, hogy a *V-va/-ve van* séma használati köre jóval tágabbnak bizonyult, mint amit a korábbi, főként introspektív elemzések sugalltak, produktivitása pedig megközelíti a kontrollként vizsgált *fog V-ni* konstrukciót. A lektor kritikai észrevételként javasolta a kvalitatív szempontok és értelmezések bővebb integrálását, annak érdekében, hogy a statisztikai eredmények értelmezési kerete még gazdagabb lehessen.

2.5. A tagmondatkapcsolattól a komplex birtokos szerkezetig. BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA, SZEMES BOTOND és SZLÁVICH ESZTER tanulmánya az irodalmi nyelvhasználat világába vezeti az olvasót: különböző hasonlattípusok azonosítását és vizsgálatát végzik el nagy méretű irodalmi korpuszban. A kutatás hármas célt követ: egyrészt a hasonlatok számitógépes azonosítását, másrészt e hasonlattípusok kognitív szemantikai elemzését, harmadrészt pedig kvantitatív vizsgálatát a kanonikus magyar prózairodalom (regények) anyagában. A szerzők 100 kanonikus magyar regényt tartalmazó korpuszon dolgoztak, amely 173 évnyi időszakot ölel fel – ez impozáns történeti távlatot is ad a vizsgálatnak. A hasonlatok automatikus felismerése nem triviális feladat, mivel sokféle nyelvi alakban fordulhatnak elő. A kutatók egy többlépcsős, reguláris kifejezésekre és a szerkezetek komponenseinek morfológiai-szemantikai tulajdonságaira épülő módszert dolgoztak ki. A kutatás célja ötféle, eltérő komplexitású hasonlatkifejező konstrukció – köztük a prototipikus két tagmondatból álló mintázat és négy sűrített forma (mint a *-ként* esetragos, *-szerű* utótagos, *gyanánt* névutós és birtokos szerkezetbe ágyazott hasonlatok) – automatikus azonosítása, valamint ezek kognitív szemantikai jellemzése. A szerzők a funkcionális nyelvészeti kontinuum-elv alapján részletes jelentéshálózati leírást nyújtanak, és a konstrukciók felismerésére egy több lépcsőből álló, morfológiai és szemantikai jellemzőket is figyelembe vevő algoritmikus megközelítést dolgoznak ki. A 100 kanonikus magyar regényt tartalmazó ELTE DH Regénykorpusz felhasználásával végzett korpuszvizsgálat lehetőséget ad a különféle hasonlatok gyakoriságának, szerkezeti sajátosságainak és stílusbeli eloszlásának empirikus feltérképezésére.

A kutatás újdonsága abban rejlik, hogy nemcsak a nyelvi hasonlósághoz képesti ha- gyományos formáit vizsgálja, hanem a kevésbé feltűnő, sűrített konstrukciók azonosítására is megoldást kínál, új utakat nyitva ezzel a digitális szövegelemzés és a stílustörténeti kutatások számára. A hasonlat mint kognitív művelet itt nem csupán nyelvi szerkezetként jelenik meg, hanem tudásképző mechanizmusként is: az entitások közti viszonyok révén

új jelentéssdimenziók tárulnak fel a befogadó előtt. A gépi elemzési módszerek – például token alapú keresés, reguláris kifejezések és kollokáció alapú stop-szólisták – nemcsak pontosítják a hasonlattípusok formai és gyakorisági jellemzőit, hanem lehetőséget kínálnak hosszabb távú, például történeti-pragmatikai vagy stilometriai irányú kutatásokhoz is. A módszertani újítás abban is áll, hogy a szerzők azonosítják a nehezen elkülöníthető hasonlatszerkezeteket is, melyekre külön keresési feltételeket alakítanak ki. A konstrukció alapú megközelítés – amely a nyelvi szerkezeteket jelentésükkel együtt vizsgálja – biztosítja, hogy az azonosítás nem csupán formai, hanem tartalmi alapon is releváns legyen.

A sikeres azonosítási eljárás lehetővé tette a hasonlatok kvantitatív elemzését a korpuszban. A szerzők megvizsgálták például, hogy a különböző típusú hasonlatok milyen gyakorisággal fordulnak elő a 19. és 20. századi magyar regényirodalomban, és hogyan változik használatuk az időben. A kognitív szemantikai elemzés révén kategorizálták a hasonlatokat aszerint, hogy milyen jelentésbeli kapcsolatot teremtenek (például metaforikus, metonimikus vagy más kognitív összefüggés alapján működő hasonlatok). Az így kapott eredményeket összevetették a hasonlító összetett mondatok hagyományos gyakorisági adataival, és pontosították azok értelmezését. Kiderült, hogy bizonyos sűrített hasonlatok (ahol a hasonlítás grammatikailag nem expliciten jelenik meg, hanem például jelzői formában) gyakoriságukat tekintve alul voltak eddig becsülve: az új módszerrel kimutathatóvá váltak és számszerűsíthetők lettek ezek az esetek is. A fejezet egyik fontos tanulsága, hogy a korpusznyelvészeti és stilometriai módszerek ötvöztetésével az irodalmi szövegekben rejlő nyelvi mintázatok is feltárhatók, ezáltal a hagyományosan inkább kvalitatív irodalomtudományi kérdések kvantitatív megközelítéssel is vizsgálhatók. Érdekes megfigyelés, hogy a *mintha* kötőszó, amely a feltételes jelentésármával szubjektívizálja a hasonlítás műveletét, egyúttal diskurzusjelölőként is működhet, további kifejtést igényel azonban ennek mibenléte és a diskurzusjelölők kritériális jegyeinek (vö. pl. FURKÓ 2020) megfeleltethetősége a *mintha* egyes tokenjei esetében.

A kutatómódszertan alaposságát mutatja, hogy a szerzők táblázatos formában is összefoglalják a módszertani lépéseket. A szerzők kiemelik, hogy a szerkezet típusok nagy formai és funkcionális variabilitása miatt az azonosítás többlépcsős, kvalitatív elemeket is integráló folyamatot igényelt. Eredményeik szerint egyszerű módszerekkel is jelentősen csökkenthető a fals pozitív találatok aránya. A folytatásban gold standard korpusz létrehozását és részletesebb szemantikai vizsgálatot terveznek. E tanulmány és a következő fejezet (2.6.) együtt jól mutatja, miként használhatók a korszerű nyelvtechnológiai eszközök a szépirodalmi szövegek nyelvészeti elemzésében: az előbbi a hasonlatok, az utóbbi a lexikai választék kapcsán nyújt betekintést a kanonikus művek világába.

Lektori hozzászólások: HORVÁTH PÉTER kiemeli, hogy a tanulmány elméletileg és módszertanilag is megalapozott, és fontos hozzájárulást nyújt a hasonlatok konstrukciós leírásához és irodalmi funkcióik jobb megértéséhez. Hangsúlyozza, hogy a kutatás példászerűen mutatja be, hogy a formailag és funkcionálisan összetett nyelvi jelenségek is eredményesen azonosíthatók szabály alapú módszerekkel. A lektor szerint a szabály alapú megközelítés előnye, hogy pontosabb és nyelvészeti szempontból relevánsabb jellemzést tesz lehetővé, különösen reguláris kifejezések és stop-szó listák alkalmazásával, következésképpen érdemes megvizsgálni a szabály alapú azonosítás lehetőségét még a gépi tanuló módszerek alkalmazása előtt, mindemellett javasolja a stilisztikai elemzések mélyebb kifejtését, hogy a hasonlatok formai megoldásai és stiláris hatásai még

részletesebb értékelést nyerjenek. – SIMON GÁBOR kiemeli, hogy a tanulmány kognitív korpusznyelvészeti megközelítése korszerűen ötvözi a konstrukciós nyelvleírás eszközeit és szemléletmódját. Hangsúlyozza, hogy a szerzők figyelemre méltó kísérletet tesznek a magyar nyelvű hasonlatok formai sokféleségének és funkcionális változatainak feltérképezésére, különös tekintettel a hasonlítás mint jelentéskonstruálás skaláris értelmezésére. Ugyanakkor a lektor rámutat arra is, hogy – mint a figuratív nyelvhasználat kutatásaiban gyakran – a formai eltérések azonosítása jobban sikerül, mint a funkciók pontos elkülönítése. Elismerve a tanulmány módszertani alaposságát, kritikai megjegyzésként jelzi a lektor, hogy a szöveg nem mindig következetesen különíti el a korpusz alapú és korpuszvezérelt elemzési szemléletmódokat, holott ezek eltérő teoretikus és módszertani kiindulópontokat képviselnek. A lektor szerint a funkcióból kiinduló formaértelmezések a korpusz alapú megközelítéshez állnak közelebb, míg a nyelvi mintázatokból kiinduló, lekérdezéseken alapuló elemzési lépések inkább a korpuszvezérelt irányt képviselik. A kettő összehangolása ugyan gazdagíthatja a kutatást, ám a tanulmányban ezek együttes alkalmazása nem mindig reflektált módon történik. SIMON GÁBOR azt is hangsúlyozza, hogy bizonyos szerkezetek – például referenciális azonosságon alapuló kifejezések – nem feltétlenül hasonlatként, hanem inkább jellemzők előterbe helyezéseként értelmezhetők. A lektor szerint az analógián alapuló hasonlítás azokban a birtokos szerkezetekben a legindokoltabb, ahol a birtokos típusként jelenik meg, és a hasonlítás referenciapont–célpont viszonya világosan rekonstruálható.

2.6. A lexikai választékosság és szemantikai specifikusság mintázatai. HORVÁTH PÉTER zárótanulmánya a magyar kanonikus költészet nyelvezetét vizsgálja korpusznyelvészeti eszközökkel: a lexikai választékosság (szókincsbeli gazdagság) és a szemantikai specifikusság mintázatait elemzi. A kutatás alapját 24 magyar klasszikus költő (Csokonaitól Radnótiig) életművének verskorpusza adja, amelyet a Digitális Irodalmi Archívum adatbázisából merítettek. E versek szókészletének jellemzéséhez a szerző egy olyan mérőszámot alkalmaz, amelyet eredetileg idegennyelv-elsajátítási vizsgálatokban használnak a nyelvi választékosság kvantifikálására. Lényege, hogy a szövegben található szavak ritkaságát veszi alapul: minél ritkább egy szó egy referencia-korpuszban (jelen esetben a Magyar Nemzeti Korpusz irodalmi anyagában vagy egy külön verskorpuszban), annál nagyobb súlyt kap a választékosság indexében. A szerző két referencia-korpusz (egy verses és egy prózai korpusz) alapján minden szót besorolt négy gyakorisági kategóriába, majd minden egyes versre, versszakra és sorra kiszámította a lexikai választékosság pontszámát. Emellett feltételezte, hogy a ritkább szavak egyben specifikusabb jelentésűek, így a lexikai választékosság tulajdonképpen a szemantikai specifikusság mérőszámának is tekinthető. A vizsgálat több szinten folyt: nemcsak az egész életművek, hanem az egyes költemények belső szerkezeti egységei (pl. első vs. utolsó versszak) között is összehasonlításokat tett.

A tanulmány eredményei rámutatnak néhány meglepő összefüggésre a költői nyelvhasználatban. Az egyik fő kérdés az volt, hogy a vers hosszúsága és lexikai választékossága közt van-e kapcsolat. A korpusz elemzése azt mutatta, hogy a közepes hosszúságú versek (50–199 szavasak) lexikai választékossága általában alacsonyabb, mint a nagyon rövid (1–49 szavas) vagy a hosszú (200 szónál hosszabb) verseké. A magyarázat szerint a rövid versekben a fókuszált megfogalmazás, a hosszú versekben pedig a részletező leírás eredményez gyakoribb ritka, specifikus szavakat, míg a közepes terjedelmű művek nyelve átlagosabb. A másik vizsgált szempont a versforma komplexitása volt: kiderült, hogy

a formailag egyszerű versek (ahol a versszakok, sorok hossza és rímképlete egységes, azaz például izometrikus és izorímes a vers) lexikai választékossága általában alacsonyabb, mint a bonyolultabb, változatos formájú verseké. Ezt a szerző egyfajta ikonicitással magyarázza: az egyszerű forma egyszerűbb, kevésbé változatos szókincset tükröz. Ugyanakkor a versek belső szerkezetét tekintve is talált mintázatot: tipikusan a versek elején magasabb a választékosság mértéke, majd a mű előrehaladtával csökken. Az első versszakok gyakran tele vannak egyedi, konkrét képekkel és szavakkal, míg a záró szakaszok inkább általánosabb nyelvezetűek – ezt a szerző akként értelmezi, hogy a versek jelentése a specifikustól az általános felé halad. Ezek az eredmények újfajta, számszerű nézőpontból világítják meg a kanonikus költők stílusát, és alkalmat adnak az egyes szerzők közti különbségek további vizsgálatára is.

A fejezet módszertani jelentősége abban áll, hogy bebizonyítja: a stilisztikai sajátosságok is elemezhetők kvantitatív eszközökkel, a korpusznyelvészet így az irodalomtudomány szempontjaira is reflektálni tud. E tanulmány szorosan összecseng a megelőző fejezettel (2.5.), hiszen mindkettő a kanonikus irodalom nyelvi mintázatait vizsgálja nagy adathalmazokon.

Lektorai hozzászólások: SZEMES BOTOND méltatta a kutatás innovativitását és azt, hogy a szerző hatékonyan alkalmazta a digitális szövegbányászati eszközöket az irodalmi szövegek elemzésére. A lektor kiemeli, hogy a tanulmány innovatív módon közelíti meg a lírai szövegek vizsgálatát: a szavak előfordulási valószínűségéből kiindulva kvantitatívan méri azok lexikai választékosságát, nem stilisztikai, hanem szemantikai komplexitásuk és specifikusságuk alapján. Hangsúlyozza, hogy ezáltal a versek és versrészletek az általánosság–specifikusság, illetve az egyszerűség–komplexitás tengelyén helyezhetők el, ami lehetővé teszi a költői szövegek mögötti általános mintázatok feltárását. A lektor a kutatás különösen értékes felismerésének tartja, hogy még a lírai, reflektív nyelvhasználatban is kimutathatók kognitív mintázatok, mint például az induktív logika dominanciája. A lektor ugyanakkor rámutat arra is, hogy a vizsgált versek korpuszában számos ellenpélda is megfigyelhető, amelyek nem illeszkednek az azonosított sémákhoz. Ez nem a módszer gyengesége, hanem éppen a lírai megszólalás sajátosságát tükrözi: azt, hogy a költői nyelv gyakran épp a szokásos kognitív és nyelvi sémák kibillentésére törekszik. A lektor szerint a tanulmány eredményei ennek a dinamikának – az alapsémák kidolgozásának és felülírásának – érzékeny nyelvészeti megragadását teszik lehetővé, és felvetik a szavak lexikai változatosságán alapuló, új típusú verselemzés további lehetőségeit is.

3. Általános összefoglalás. Összegzőképpen, a Korpusznyelvészeti módszerek a kognitív nyelvészeti kutatásban című kötet jelentős értéket képvisel a magyar nyelv korpusz alapú vizsgálatának terén. A szerzők alapos és ötletes elemzései nemcsak megerősítik a magyar nyelvtani szerkezetek és nyelvhasználati jelenségek kutatásában eddig elért eredményeket, hanem új perspektívákat is nyújtanak. A különböző fejezetek – bár látszólag változatos témákat ölelnek fel a grammatikai konstrukcióktól az irodalmi stílusig – szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és módszertani szempontból is kiegyensúlyozott, egységes egészet alkotnak. A statisztikai modellezések, a kvalitatív elemzések és a korpusz alapú megközelítés kombinációja minden tanulmányban központi szerepet játszik. Ez az egységes szemlélet biztosítja, hogy a sokféle vizsgált jelenség egy koherens tudományos keretbe illeszkedjen: a nyelvhasználati adatok szisztematikus elemzése teremti meg a hidat a fejezetek között.

Különösen figyelemre méltó, hogy a kötet szerzői a magyar nyelv olyan aspektusait vizsgálják, amelyek a szintaktikai és morfológiai sajátosságok mellett a nyelvhasználati kontextusokat és a jelentésbeli tényezőket is fókuszba helyezik. Ennek köszönhetően a tanulmányok eredményei számos új meglátással gazdagítják a nyelvészeti diskurzust, és több esetben kiindulópontként szolgálhatnak a további kutatások számára. A lektori hozzászólásokban megfogalmazott észrevételek tovább növelik a kötet értékét: rámutatnak a vizsgálatok finomhangolási lehetőségeire, és arra ösztönzik a szerzőket, hogy jövőbeli kutatásaikat újabb aspektusok bevonásával mélyítsék el. Emellett a könyv nem csupán az elméleti nyelvészet számára szolgáltat releváns tanulságokat, hanem a nyelvtechnológia és az alkalmazott nyelvészet területén dolgozók is hasznosíthatják az itt bemutatott eredményeket és módszereket, többek között a korpuszokra épülő nyelvmodellek fejlesztésében vagy az oktatásban. Összességében a kötet tanulmányainak magas szakmai színvonala, az adatok körültekintő feldolgozása és a módszertani újítások együttesen teszik ezt a munkát meghatározóvá a magyar nyelv korpusz alapú kutatásának jelenkori palettáján.

Hivatkozott irodalom

- FURKÓ BÁLINT PÉTER 2020. *Discourse Markers and Beyond: Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices across Genres and Languages*. Springer International Publishing, Cham.
- GAETA, LIVIO 2007. On the double nature of productivity in inflectional morphology. *Morphology* 17/2: 181–205.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–393.

FURKÓ PÉTER
Károli Gáspár Református Egyetem

Pusztay János, Egy nyelvcsalád tündöklése és ...?

Magyar Esszék, Nap Kiadó, Budapest, 2023. 483 lap

Előttünk egy vaskos könyv. A borítóján található térképen nyelvrokonaink elhelyezkedése látható (egy nagy hibával és több kis pontatlansággal). Az ismertetendő nagyszabású munka kérdéses címét írója a mű előszavában (5–6) kiegészíti. Könyvét a finnugor (uráli) nyelvcsalád közelmúltjának és főleg jelenének bemutatása során elsősorban e népek nyelvéről ad összképet, és a nyelvcsalád megmentését tekinti írása céljának.

Az alkotás szerkezetét jól visszaadják 11 fejezetének (plusz irodalomjegyzék) és ezen belül számos alfejezetének címei. Véleményem szerint a címek szerint rendezve áttekinthetjük a kitűnő felépítésű és szerkezetű munkát.

1. Fakuló nyelvi tarkaság. A világ nyelvi képe (7–34). E fejezet számos olyan kérdést vet fel, amelyek az embert, gyakran a szakembert is foglalkoztatják. Mitől nyelv egy idióma? A szerző az ismert skandináv és szláv nyelvi kölcsönös érthetőség,

a beszélők politikai státusza és a közösség öntudata mellett szóba hozza a csángók nyelv-változatát is. A csángók, mint ismert, önmagukat – a románok pravoszláv hitével szemben – római katolikus vallásuk alapján magyarnak tartják. (A szerző vagy külön nyelvjárásként, vagy „a magyarhoz közel álló nyelvként” kezeli őket.) A finnugor nyelvrokronok közül a mordvinok és a cseremiszek nyelvváltozatai (az erza és a moksa, ill. a mezei és a hegyi) között is erős a nemzeti öntudat. – Anyanyelvünk a beszélők száma szerint a 40–50. helyen áll a világ nyelvei között (a legfontosabb három nyelv: az egy milliárdnyi kínai, a 350 millió angol és a 250 millió spanyol, vagyis a legtöbb anyanyelvi beszélővel rendelkező nyelv: a kínai [a földön az emberek 16%-a], az angol [8%] és a spanyol [5%]). – A nyelvek digitális vizsgálatát (súlyozását) vizsgálva egy magyar kutatás a nyelveket négy csoportba osztja: virágzó, vitális, örökségi és csendes nyelvekre. Eszerint vitális nyelv a magyar, a finn, az ész, a lapp, a cseremis, és a votják. Az örökségi nyelvek (ilyen pl. a latin) közé tartozik 14 uráli nyelv/nyelvjárás (például a vogul és az osztják is). A csendes nyelvek körében – amelyeknek nincs esélyük a revitalizációra – húsz nyelvváltozatot sorol fel e dolgozat (ezeket – mint pl. az északi vogult, a jazvai zürjént és a tundrai jurákat – szerintem helytelenül nyelvnek nevezi). – A világ nyelvcsaládjait áttekintve a szerző az uráli nyelvek számát napjainkban 30–40-ben szögezi le. Én inkább a klasszikus számot adnám meg, ami BUDENZ, ZSIRAI és HAJDÚ műveiből is kiolvasható. Így például a mænkieli és a kvén a ma általános osztályozás ellenére nézetem szerint nem önálló nyelvek, hanem finn nyelvváltozatok/nyelvjárások. – Közép-Európában, mint ismeretes, hosszú időn keresztül a német volt a közvetítő, mondhatni egy világnyelv. Manapság az angol a föld lakói által kikiáltott világnyelv (ez ellen küzdenek a dél-európai és a dél-amerikai népek). A felsőoktatás angol nyelvű gyakorlata a közelmúltban az észteknél is felmerült. Az Egy nyelvű világ? című zárófejezetben a szerző joggal szögezi le: „amennyiben a világ át-terme egyetlen (...) nyelv használatára, az a nyelv tele lenne szubsztrátum-jelenségekkel, ami a pontos kölcsönös megértést akadályozná” (34).

2. Hányadán állunk? Az uráli nyelvcsalád (35–50). A szakirodalom alapján megadja a rokon nyelvek számát. A három államalkotó nyelven kívül az oroszországi „nagy” nyelveket (mordvin, cseremis, zürjén stb.) közli. Ezután a már kihalt (déli szamojéd, finn-volgai) nyelveket sorolja fel, majd pedig, amelyek „elmenőben” vannak, azaz kihalásuk közelinek mondható (a felsoroltak tekintélyes része is, mint fentebb láttuk, inkább nyelvjárásoknak tekintendő). Közülük egyesek (lív, vót) újraélesztése folyamatban van.

3. Holtak feltámasztása, tetszhalottak újraélesztése (51–63). A szerző elsősorban a nyelvhalál (nyelvi genocídium) típusaival, okaival, a nyelvi veszélyeztettséggel és a nyelvvesztéssel, a nyelvtörvénnyel és a nyelvpolitikával foglalkozik. A nem orosz fiatal szülők Oroszországban az orosz nyelv javára megtagadják az anyanyelv továbbadását gyermekeiknek. Saját mordvin példáim: a két erza szülőnek – akiknek egyike anyanyelvét tanítja az iskolában – kislánya nem is ért ősei nyelvén. Vagy: ugyanez elmondható az egyetemi dékán (akinek a felesége is mordvin) kandidátus leányáról is. – A nyelváltás fázisai: 1. üteme: a nyelvcsere általában három nemzedék életében megy végbe; 2. gazdasági okai: az obi-ugorok és a szamojédok a gázkitermelés miatt kiszorulnak ősi lakóhelyükről, és ez hagyományos életformájukat megváltoztatja.

4. Fogalmi tisztázások: a hivatalos, a nemzeti, az államnyelv és a kisebbségi nyelv (64–65). Itt figyelmet érdemel, hogy Oroszországban megkülönböztetik az államnyelvet és a nemzeti nyelvet, minthogy ez az ország nem nemzetállam, hanem soknemzetiségű állam.

5. A nyelvek sorsát meghatározó tényezők (66–210). Kitűnő fejezet, amely a politikától részben, illetőleg attól erősen függő feltételeket vizsgálja. Az oroszországi finnugor népek körében az anyanyelv-választást 1989 és 2020 között – a 2020. évi népszámlálás statisztikája alapján – a szerző részletes, sokirányú táblázatos feldolgozásban ismerteti. Itt ugyanolyan kedvezőtlen a kép, mint a határon túli magyarok körében. Egy nézet szerint a magyar nyelv „elnémul” a Felvidéken és a Délvidéken. (Emellett én afele hajlok, hogy az anyaország helyett hosszú távon elsősorban a Székelyföld tartja meg anyanyelvünket.) Nálunk korlátozott a magyar nyelv használata a tudományos életben. Az MTA „ma nem ismeri el tudományos munkaként a természettudományok, a műszaki és az orvostudományok területén a magyarul írt műveket, csak az angol nyelvűeket” (108). Így aztán, következett a szerző, idővel bizonyos szakterületeken nem fejlődik a terminológia, és a jövőben nem lehet magyarul előadást tartani, illetve publikálni. Az észteknél a szovjet megszállás idején a nyelv volt a nemzeti tudat legfőbb támasza. Ma viszont Észtországban nem látják, hogy az angol nyelv és az amerikai civilizáció éppen olyan ellenség, mint egykor az orosz volt. – A diaszpóra fontos fogalom minden finnugor nép esetében. A jelenlegi szomszéd államok területén élő magyarokat érthetően határon túli magyaroknak – nem diaszpóra magyaroknak – nevezzük, ez utóbbi elnevezés kizárólag a világ többi országában élő magyarokat illeti. A szerző részletesen foglalkozik, és fontos táblázatokat tesz közzé az oroszországi uráli népek helyzetével kapcsolatban. A három független finnugor állam közül a finneket tárgyalva külön említi a manapság önálló nyelvnek tekintett inkeri finnek, a mäenkieli és a kvének identitásának kérdését. A magyarokra térve először határon túli (felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki és burgenlandi) honfitársaink és a diaszpóra magyarsága lélekszámának alakulását ismerteti 1920 óta. Megismerkedünk a szomszédos országok nyelvpolitikájával. Végül manapság a magyarság létszámát hozzávetőlegesen jó 15 millióra teszi: Kárpát-medence: 13 millió, Nyugat-Európa: 250 ezer, Észak-Amerika: 1 millió 800 ezer, Dél-Amerika: 30 ezer, Ázsia: 230 ezer, Afrika: 10 ezer és Ausztrália: 68 ezer.

Oroszországban a politikától erősen függő feltételek kiindulópontja: V. I. Lenin a történelem hullámvasútján az őshonos népeket anyanyelvükön akarta megnyerni a bolsevizmusnak. A finnugor nyelvű kiadványok kezdeti megjelentetése után az 1950-es években megkezdődött az őshonos nyelvek oroszosítása, és a nemzeti iskolákat bezárták. 1990 után ismét megélnéültek a nemzeti mozgalmak (amelyek – tehetjük hozzá – B. Ny. Jelcin idejében kezdődtek), de – a könyvben részletezve – újabb hullámvölgy következett a 21. század elejétől kezdve. A kisebbségpolitika keretei között három tényezőt vizsgál meg a szerző: a közigazgatás átszervezésének hibáit, a hiányzó falupolitikát, valamint a nyelv és az élettér összefüggését. – Az oroszosítási folyamat kiindulópontja: a 19. században a kazányi professzor, Ny. I. Ilminszkij pedagógiai rendszerének végső célja az őslakosság eloroszosítása volt. V. I. Uljanov (a majdani Lenin) későbbi stratégiájának és taktikájának kialakításában nagymértékben hatott Ilminszkij eszmevilága. Az 1920-as, 30-as években a finnugor népek anyanyelvének fejlesztése – mint olvassuk – az orosz-

sítást (a szovjetizálást) szolgálta. Főleg az 1930-as évek második felében, a sztálini terror idején a szovjet hatóságok felszámolták például a votjákok és a cseremiszek „ellenforradalmi-nacionalista” szervezeteit. Az 1960-as években a szovjet kommunista párt utasítása alapján az általános iskolák első osztályától kezdve áttértek az anyanyelvi oktatásról az orosz nyelvre. Azóta – egy vélemény szerint – a helyi nemzetiségi és nyelvi politikában háromszor történt fordulat: az 1990-és évek elején, 2000 körül és V. V. Putyin 2010-es újraválasztásakor. Jelenleg az oroszországi helyzet elkeserítő; a legrosszabb a votjákoknál, a cseremiszeknél és a mordvinoknál.

6. A nyelv helyzete (211–251). Az oroszországi uráli nyelveket a szerző végigveszi a finnségi nyelvektől a szamojédokig. A legnagyobb meglepetés, hogy a jurák-szamojéd fiatalok körében igen magas az anyanyelv presztízse: 2020-ban 77,37%-uk nevezte e nyelvet anyanyelveként. Nézzük az EU finnugor nyelvű tagállamait! Észtországban 1995-ben fogadták el az új nyelvtörvényt. Itt érdekes módon vita folyt arról, hogy angol legyen-e az ország hivatalos nyelve. Számos ésszerű ellenérv után a javaslatot természetesen elvetették. A finn alaptörvény két nemzeti nyelvet (finn, svéd) és három hazai nyelvet (lapp [három nyelvváltozattal], a cigány és a karjalai) említ. Az 1980 óta érkezett számos bevándorló következtében manapság kb. 150 nyelvet beszélnek Finnországban. A finn nyelvet fenyegető veszélyek között is felbukkan az angol nyelv, és a szakemberek egy sor aggodalmat sorolnak fel a finn nyelv jövőjével kapcsolatban. A magyar nyelv státusza rendszerben van az anyaországban, de a következő jelenségek befolyásolhatják nyelvünk jövőjét: a helyi demográfiai adatok, a nyelvhasználati szféra szűkülése (mint szó volt róla, az MTA egyes tudományterületeken nem ismeri el a magyar nyelvű munkákat), a magyar nyelvi kommunikáció minősége, továbbá a nyelvi terminológia – határon túli – „szétfejlődése”.

7. Nyelvstratégia, nyelvi tervezés, nyelvfejlesztés (252–316). A nyelv használati szintjeit, majd a nyelvtervezés problematikáját tekinti át. A szerző beszámol a sikeres észt nyelvstratégiáról. – Ezt követi a nyelvfejlesztés az oroszországi finnugor népeknél és a lappnál. Részletesen beszél a mordvinokról. Itt a fő probléma nem a terminológia megalkotása, hanem annak az elterjesztése. A szerző helyesen látja, hogy a mordvin szakemberek „nem vették a fáradságot, hogy a szaknyelvet megtisztítsák a felesleges idegen [= az orosz] elemektől”. A lappnál is a terminológia elterjesztése, meggyökereztetése a probléma. Mivel a nyelvet négy országban beszélik, az új terminológia nem tartalmazhat sok jövevényszót. Végül érdekes azoknak a felméréseknek az eredménye, amelyeket a karjalaiban, a cseremiszen, a votjákban és a zürjénben végeztek. E népek körében az új szóalkotásokat az idősebb generáció nem fogadta lelkesedéssel. Ezeket a fogalmakat csak a televízióban használják, és az új fogalmak újszerűsége egyébként is nehézséggel jár. – A nyelv minőségét tekintve az oroszországi finnugor népek nyelvére – akárcsak mint a magyarországi nyelvre is – a nyelvi igénytelenség jellemző.

8. Új egynyelvűség felé (317–369). A kétnyelvűség kérdései témakörben elgondolkodtató M. V. MOSZIN véleménye: „Az etnikai konfliktusok elkerülése érdekében át kell térni az egyoldalú kétnyelvűségről (azaz a kisebbségek kétnyelvűségéről) a kétoldalú kétnyelvűsége (azaz az oroszok is legyenek kétnyelvűek).” (318). – A szerző leszögezi: az iskola lényegében az oroszosítás eszköze. 2017-ben például a mordvin nyelv

kötelező tanítása ellen az orosz szülők tiltakozására a föderáció elnöke megengedhetetlennek tartotta a nem anyanyelvek iskolai tanításának kötelező voltát. – Nézzük az alapnyelv helyzetét az oroszországi iskolákban. A 21. század elején felgyorsult a finnugor nyelvek – mint alapnyelvek – oktatásának csökkenési üteme. A szerző egy emlékezetes 2005. évi mordvin (moksza) faluban tett hivatalos kirándulást egy magyar parlamenti küldöttség tagjaként, ahol a tanulók feltűnően előre fel voltak készítve az anyanyelvi tanórákra. – A finnugor nyelvek oktatásának a helyzete Oroszországban (a karjalai, a mordvin, a cseremis, a votják és a zürjén köztársaságban), a 2017-es felmérésre adott válaszok szerint nem megnyugtató. A mordvin köztársaságban orosz nyelven folyik a tanítás, és az iskolák egyharmadában anyanyelvként tanítják a mordvint (erzát, ill. moksát) és a tatárt. Viszonylag kedvező a helyzet a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben lakó osztják és vogul, valamint a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben élő szamojéd és osztják diákok esetében, ahol az anyanyelvet tanuló gyermekek száma egyre növekszik. (A cseremiszek szomszédságában élő, török származású csuvasok helyzete is elszomorító, itt egyetlen városi iskolában sincs csuvas nyelvű oktatás.) – A sajtó helyzete a következő. A tömegtájékoztatási eszközökben – MOSZIN véleménye szerint – a finnugor nyelveket csak korlátozott mértékben használják. Az információközvetítés anyanyelven a mordvinoknál a legalacsonyabb. A mordvinok zömét alkotó, de nem a köztársaságban élő mordvinok számára az újságok, rádió és televízió teljességgel hozzáférhetetlen. – A könyvkiadás kérdését illetően: a közelmúltban bezárták a Mordvin Könyvkiadót. Egyébként Mordvinföldön a második világháborút követően mintegy 80 mordvin nyelvű könyv jelent meg 1955-ig évenként, a 21. században pedig, például 2001-ben 10, 2002-ben pedig 11 könyv. A többi finnugor nép esetén a vizsgálás nem ennyire erős, és bizonyos helyzetben (például a zürjéneknél a tankönyvkiadásnak köszönhetően) növekedés is kimutatható.

9. Mi a teendő? (370–406). A revitalizáció vagyis a nyelvújjaélesztésnek a kérdése magában foglalja egyrészt a nyelvmentő, a nyelvet újjáélesztő programokat, másrészt a (kezdődő) nyelvcseré visszafordítását. A revitalizáció módjai: 1. a nyelvi fészkek: egy óvodás csoport csak a helyi nyelven működik, a gyermek egyáltalán nem ismeri a kisebbségi nyelvet, de egy néhány hónap múlva érti és beszéli is e nyelvet (az uráli nyelvcsaládban ilyen kísérletek: finn [Oroszországban], karjalai, cseremis, permi nyelvek, tavgi-szamojéd); 2. a nyelvi fürdő: a kisebbségi nyelvet a többségi nyelvű gyermekeknek használják oktatási célból, a gyermekek ugyanolyan helyzetben tanulják új nyelvüket, ahogy első nyelvüket – vagyis az anyanyelvüket – is elsajátították (nyelvrokonaink közül a lapp, a kvén [= a finn nyelvváltozata] és a karjalai nyelven vezettek be effajta oktatást). Oroszországon kívül a revitalizáció Finnországban és Lettországon ért el eredményeket: az inari lappot és a lívet beszélők száma – ahelyett, hogy e nyelvváltozatok kihaltak volna – nőtt. Az oroszországi uráli kezdeményezések (mordvin, cseremis, permi nyelvek, jurák) a helyiek sokoldalú igyekezete ellenére, állami támogatás híján nem mutatnak különösebb eredményeket. – 2008-ban Badacsonytomajban – Keresztury Dezső egykori szőlősházában – a kötet szerzője Collegium Fenno-Ugricum címmel, konferenciateremmel, kutatószobákkal és könyvtárral együtt intézetet hozott létre az oroszországi uráli népek támogatására. Nyelvrokonainkat konferenciákkal, nyári egyetemekkel, valamint nyelvfejlesztési projektumokkal és több mint száz kiadvány megjelentetésével támogatta. Jelenleg az orosz–ukrán háború miatt legalábbis a nyári egyetemek tevékenysége szünetel.

Az intézet három kiadványsorozatot indított. Közéjük tartozik a *Bibliotheca Fenno-Ugrica*. Az intézet legnagyobb szabású programja a *Terminologia scholaris* című projektum. Ennek az volt a célja, hogy az iskolai tantárgyak anyanyelven való tanulásának a feltételeit megteremtse, azaz a szükséges – nem orosz – nyelvi terminológiát. A röviden ismertetett badacsonytomaji kezdeményezés – kiváló eredményei ellenére is – a mai világban egy ember emberfeletti küzdelme.

10. Nemzetközi együttműködés (407–422). A szerző politikai, civil társadalmi és szakmai szinten elemzi a kérdést. – 1992-ben megalapították és négy évenként megrendezik (ill. megrendezték) a Finnugor Népek Világkongresszusát. A mostani háborúig a tudományok területén működtek a szakmai kapcsolatok. Amennyiben újabban Oroszország ettől elzárkózik, az nemcsak ott élő kollégáinknak, hanem a magyaroknak, a finneknek és az észteknek is szellemi veszteséget okoz. – Az oroszországi uráli népek az ENSZ őslakossági állandó fórumán is képviselve vannak. Itt a legaktívabbak a lappok, akiket a hivatalos finnugor mozgalom „nem képes megszólítani”. – A szerző évekig volt a Finnugor Népek Világkongresszusa konzultatív bizottságának tagja, azonban 2011-ben politikai okok miatt lemondott a tagságról. 2021-ben orosz támadás indult a világkongresszus ellen. Mindez úgy értelmezhető, hogy „Oroszország egyre inkább bezárkózik” (421). Majd pedig így összegezi mondanivalóját: „...továbbra is készek vagyunk – nem politikai, hanem nemzetközi emberi és nyelvi jogi alapon, szakmailag – együttműködni oroszországi nyelvrokonainkkal, de azt nem hagyhatjuk, hogy politikusaik szabják meg, milyen kérdésekben” (422).

11. Összegezés és jövőkép (423–433). Az előzőekben a szerző az 5–8. fejezet tanulságait összefoglalja. Az anyanyelv helyzetével kapcsolatban megjegyzi, hogy anyanyelvünk használata nem teljes körű, mert egyes tudományterületeken csak az angol nyelvet ismerik el. A nyelv jövőjét befolyásolhatja a határon kívül élő magyarok körében tapasztalható asszimiláció és kivándorlás. A magyar nyelv minőségének romlása – helyesen – a veszélyek között említendő. A megmaradás feltételei, amelyek a kis(ebb) lélekszámú uráli népekre vonatkoznak – MOSZIN megfogalmazásában – 10 pontban foglalhatók össze. A szintén mordvin POLJAKOV meghatározta a megvalósítandó feladatokat a mordvin nyelv funkcióinak fejlesztése és kiterjesztése érdekében. A legfontosabb cél: az anyanyelv mindenekelőtt. A jövő, az ifjúság és az informatika összefüggéseiről a szerző kifejti: „Az infotechnológia lehetőségeinek kihasználása egyre inkább a nyelvi jövőt meghatározó tényezővé válik. (...) Ha a fiatalok felismerik, hogy anyanyelvük ismerete – az állami nyelv helyett áldás[,] és nem átok, akkor van jövőjük a ma még veszélyeztetett nyelveknek.” (431). A mű szerzője „pesszimista happy endje” szerint a magyaron, a finnen és az észten kívül évszázadunk végét talán négy-öt uráli nyelv élheti meg. Mindenesetre abban a reményben kell dolgoznunk, hogy a kedvezőtlen folyamatokat legalább le tudjuk lassítani, hogy aki időt nyer, életet is menthet.

Irodalom (435–478). Remek a munka forrásanyaga. A szerzőnek a tollából származik legalább ötven tétel, amelyek közül a legrégebbi vagy 40 éve íródott. Az egyes tételek között sokszor betűrendi hiba tapasztalható, ezen belül számos esetben az időrend sem emelkedő számozású.

PUSZTAY JÁNOS az uráli nyelvrokonaink kutatója, számos uráli nyelv műfordítója, az oroszországi uráli népek nyelvpolitikai kérdéseinek kiváló szakértője. Érdeklődési körébe tartozik az alapnyelv kutatás, a szociolingvisztika, és az uráli népek néprajza, irodalma és történelme. Pályája során foglalkoztatja a tudománytörténet (l. pl. Az „ugor–török háború” után. 1977), az oktatást segítő segédanyagok szerkesztése (Szakszógyűjtemény az uráli nyelvek vizsgálatához. 2000), a rokon nyelvek közül foglalkoztatja az észttől és a cseremisztől kezdve különféle szamojéd nyelvekig, továbbá az uráli és a paleoszibériai népek kapcsolata. Főleg 1990-től kezdve értekezéseinek témája elsősorban a nyelvi identitás kérdésköre, a nyelvek rokonsága (vö. pl. Nyelvek bölcsőjénél. 1990; Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. 2006; stb.). Jelen munkája elsősorban a nyelvünk és nyelvrokonaink nyelvének helyzete és kilátásai iránt érdeklődő olvasók számára újdonság.

Hivatkozott irodalom

- PUSZTAY JÁNOS 1977. *Az „ugor–török háború” után.* Magvető Kiadó, Budapest.
 PUSZTAY JÁNOS 1990. *Nyelvek bölcsőjénél.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
 PUSZTAY JÁNOS 2000. *Szakszógyűjtemény az uráli nyelvek vizsgálatához.* Az Uralisztikai Tanszék kiadványai, BDTF, Szombathely.
 PUSZTAY JÁNOS 2006. *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban.* Teleki László Alapítvány, Budapest.

ZAICZ GÁBOR

Bárdosi Vilmos, Francia–magyar szólásszótár – Dictionnaire phraséologique français–hongrois

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2024. 1053 oldal

BÁRDOSI VILMOS impozáns Francia–magyar szólásszótárának meglehetősen kevés előzményét találjuk a magyarországi lexikográfiában: a szótár előszava két korábbi, hazánkban megjelent gallicizmus-gyűjteményt említ, az egyik SPANRAFT ALAJOS 1889-es munkája, a másik VÉGH BÉLA és RUBIN PÉTER (1962) számos kiadást megért kötete. Miközben azt is láthatjuk, hogy 40 évvel a francia–magyar szótárírás egyik úttörőjének tekintett KISS–KARÁDY féle szótár (1852¹) (SZABÓ 2011: 80) után már a francia nyelv jellegzetes fordulatait bemutató mű jelent meg Magyarországon, feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az előzmények sem a tudományos igényesség, sem gyűjteményük szakmai behatárolása és bemutatása terén nem versenyezhetnek BÁRDOSI 2024-ben megjelent szótárával. De az előzmények között feltétlenül meg kell azt is említeni, hogy BÁRDOSI VILMOS, az ELTE Francia Tanszékének professor emeritusa, évtizedek óta a francia és a magyar frazémák nemzetközileg elismert kutatójának számít: a számos általa publikált egy- és kétnyelvű szótár közül talán elég itt a Magyar szólástárat (2003) és a Francia–magyar tematikus szólásszótárt (2010) megemlíteni.

¹ Valójában az általam meg nem talált első kiadás évszáma 1844–48.

Ahogy már utaltunk rá, a szótár hatalmas francia frazémaanyagot mutat be: 2500 francia szólást, szólásmondást, szállóigét tartalmaz jelentés- és eredetmagyarázatokkal, magyar megfelelőikkel, példamondatokkal és szinonimákkal. A nomenklatúra feltételezhetően (nem találtam erre egyértelmű utalást) egyéni kutatás és korábbi szótárak feldolgozása eredményeként gyűlt össze. Tegyük hozzá, korpusznyelvészeti alapon aligha lehetséges ma Magyarországon egy komolyabb francia szólásszótárt összeállítani. És persze teljességre lehetetlen törekedni. Hiányzik pl. a *Péter plus haut que son cul* („nagyzol”) kifejezés, ami pedig szerepel BÁRDOSI társfőszerkesztőként jegyzett francia–magyar szótárában (BÁRDOSI–SZABÓ 2007), de ez olyan apróság, amit aligha lehet a szerző szemére vetni.

A szótár makrostruktúrája rendkívül jól átlátható és informatív. A sok hasznos információt tartalmazó, kétnyelvű előszót részletes, szintén két nyelven íródott, a szótárhasználónak (amennyiben persze igényt tart rá) komoly segítséget nyújtó útmutató követi, majd egy mintaszócikk, valamint a felhasznált rövidítések és jelek, fonetikai jelek, illetve források listája. Magát a szótári részt követően öt mutató (a francia frazémák mutatója első elemük betűrendjében; Franciaországon kívül használt frankofón frazémák mutatója; útmutató a francia frazémák eredet, fogalomkörök és főbb alkotóelemek szerinti mutatójához; a francia frazémák eredet, fogalomkörök és főbb alkotóelemek szerinti mutatója; bibliai hivatkozások mutatója) teszi teljessé a francia–magyar szólásszótárt. Már csak ez a rövid felsorolás is mutatja, mennyire gazdag, a francia frazémákat milyen sok szempontból bemutató munkáról van szó.

A csak a könyv belsejében megadott alcímben 2500 gyakori francia szólásról és egyéb rögzült szókapcsolatról esik szó. Az, hogy gyakori, minden bizonnyal alapján véve igaz is a bemutatott frazémák jelentős részére, de, hogy csak egy példát hozzunk, a *nettoyer les écuries d’Augias* („kitakarítja Augiász istállóját”) szólást és magyar megfelelőjét egyaránt követő *vál* (választékos) stílusminősítés áttételesen arra is utal, hogy a kifejezés (és annak magyar ekvivalense) mindkét nyelvben rendkívül ritka. Később még esik arról szó, hogy a szótár komoly erőssége, hogy bizonyos mértékben magyar szólástárként is használható. Ugyanakkor a magyar megfelelők esetében néha feltűnik az embernek azok ritka vagy régies volta: a *changer son cheval borgne pour un cheval aveugle* kifejezés egyik megfelelője „eben gubát cserél”, ami magyar anyanyelvű beszélő létemre számomra sokkal kevésbé érthető, mint a korábban valószínűleg szintén nem hallott francia szólás. Rögtön tegyük hozzá, hogy a szólásszótár pár sorral lejjebb többféle, rendkívül érdekes eredetmagyarázatot is fűz ehhez a kifejezéshez, ami ismét csak a szótár nyilvánvaló értékeit támasztja alá. De alighanem szerencsésebb lett volna a másik magyar megfelelőt („cseberből vederbe esik”) előbbre hozni, és a kérdéses ekvivalenst választékos vagy népnyelvi stílusminősítéssel kiegészíteni. Ugyanígy hiányzik szerintem (és több, általam megkérdezett magyar anyanyelvű beszélő szerint is) a régies minősítés a *danseur devant le buffet* francia szólás egyik magyar megfelelője mellől: „nyeli az éhkoppot éhségtől”.

Ezek a problémák egy általánosabb, és rendkívül érdekes kérdést is felvetnek. Mintha napjainkban, akár franciául, akár magyarul, kevesebb szólást használnánk. Ezzel BÁRDOSI VILMOS is tökéletesen tisztában van, egy interjúban² ezt részben mai világunk

² <https://www.francianyelv.hu/erdekesssegek/tudtat-hogy/franciamagyar-tematikus-szolasszotar> (2025. 07. 09.).

erkölcsi és értékválságával magyarázza. A Francia–magyar szólásszótár útmutatójában a vonzatok kapcsán is utal egyfajta grammatikai „gyöngülésre”, ami, leginkább téves vonzathasználat formájában, még anyanyelvi beszélők nyelvhasználatában is megfigyelhető (BÁRDOSI 2024: 12). Itt annyiban vitatkoznék a szerzővel, hogy a nyelvi változás teljesen természetes jelenség, így a francia vagy magyar vonzatok esetében megfigyelhető „bizonytalanság” – anyanyelvi beszélők esetében is – általában annak tekinthető.

Ugyanakkor a már említett interjúban BÁRDOSI is utal arra, hogy napjaink szlengjének mennyi érdekes és szellemes szókapcsolatot köszönhetünk. A szólásszótár erősségei közé tartozik, hogy a mai szlengre jellemző kifejezéseket, a francia mindennapokhoz szorosán kötődő frazémákat is megtalálhatunk benne. Ez utóbbira jó példa a *#MeToo* mozgalom franciaországi jelszavává vált *Balance ton porc!* („Jelentsd fel a vén disznót!”) kifejezés, a szlengre pedig mindkét nyelv tekintetében annak tekinthető a bizalmas³ minősítéssel jelölt *en être/rester baba* („teljesen puff lesz”) szókapcsolat.

A francia frazémákat, amennyiben tartalmaznak főnevet, az első főnévnél kell keresni, viszont az esetleges többi főnév is megjelenik címszóként a szótárban, a kifejezést részletesen kifejtő szócikk felé tovább küldve a szótárhasználót, ami jelentősen megkönnyíti a kötet forgatását. A címszó után annak az APhI szimbólumaival jelölt „helyes” kiejtése (az útmutatóval ellentétben én inkább sztenderd francia kiejtést mondanék), neme és szófaja következik. Ezután jönnek kiegészítő információk kíséretében maguk a francia frazémák: ezek a kiegészítő információk vonatkozhatnak a frazémák típusaira (pl. *Szh* = szóláshasonlat), a frankofón világban való használatukra (pl. *Bel* = Belgium), stílusminősítésükre (pl. *tréf* = tréfás) vagy használati körükre (pl. *Sport* = sportnyelvi). Ezeket az információkat a frazéma francia nyelvű jelentésmagyarázata, majd magyar szólásmegfelelői követik. Fontos itt hangsúlyozni, hogy egy címszóhoz gyakran több, nemegyszer sok frazéma is társulhat: pl. a *cochon* „disznó” szócikk öt (a már említett *Balance ton porc!* „Jelentsd fel a vén disznót!” kifejezéssel együtt hat) szókapcsolatot fejt ki részletesebben, hét további frazémához pedig tovább küldi az olvasót.

Tegyük hozzá, utalva a frazémák használatának fent említett frankofón aspektusaira, hogy a szólásszótár egyértelmű erőssége, hogy külön figyelmet szentel a Franciaországon kívüli, Belgiumra, Kanadára és Svájcra jellemző frazémahasználatra. Még ha azzal vitatkoznánk is, hogy ez a három ország „a Franciaországon kívüli három jelentős frankofón ország” (BÁRDOSI 2024: 12), hiszen ott van még Algéria, Marokkó, Tunézia, Szenegál stb., de kétségtelen, hogy Franciaországon kívül ebben a három országban találjuk a legjelentősebb francia anyanyelvű beszédközösséget, és már az erre a három országra való kitékintés is komoly fegyverténynek tekinthető.

A szócikk következő részében találhatjuk a francia frazémák és magyar megfelelőik használatát bemutató példamondatokat. Ezek egyértelműen erényei a szótárnak, ugyanakkor én hitelesebbnek érzem az internetes oldalakról, újságokból, irodalmi művekből vett példákat a szótárban szintén előforduló saját alkotásoknál.

Fontos és különösen érdekes egysége még a szócikkeknek a francia szókapcsolatok és magyar megfelelőik eredetmagyarázata, tehát BÁRDOSI Francia–magyar szólásszótára

³ Szleng kifejezések bizalmasként való minősítése a nemzetközi gyakorlatban bevettnek tekinthető és indokolható, l. pl. a *Le Petit Robert* szótár gyakorlatát. Ugyanakkor a két kifejezés megtalálható a közelmúltban megjelent szlengszótárakban is (COLIN et al. 2006; KÖVECSÉS 1998).

etimológiai szólásszótárként is működik. Sőt szinonimaszótárként is, ugyanis a szócikk végén megtalálhatóak az adott frazéma szólásszinonimái. Ez az átjárhatóság, a kötet végén található mutatókkal kiegészülve igencsak megkönnyíti a szótárhasználó dolgát.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy BÁRDOSI VILMOS Francia–magyar szólásszótára hatalmas anyagot feldolgozó, hiánypótló munka, amely nemcsak a legjellemzőbb francia frazémák kétnyelvű, etimológiai és szinonimaszótáraként, hanem bizonyos mértékben magyar szólástárként is használható. Bár nem árt hozzá mindkét nyelvet ismerni, de csak franciául tudók is haszonnal forgathatják. Ajánlhatjuk mindazoknak, különösen nyelvészeknek, nyelvtanároknak, egyetemi hallgatóknak, nyelvtanulóknak és persze (mű)fordítóknak, akik aktívan foglalkoznak a francia nyelvvel, vagy akiket egyszerűen csak érdekel a francia (és a magyar) nyelv és gyakran képszerű, ízes állandó szókapcsolataik.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS szerk. 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2010. *Francia–magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS – SZABÓ DÁVID szerk. 2007. *Francia–magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2024. *Francia–magyar szólásszótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- COLIN, JEAN-PAUL – MÉVEL, JEAN-PIERRE – LECLÈRE, CHRISTIAN 2006. *Grand dictionnaire de l'Argot et du français populaire*. Larousse, Paris.
- KISS MIHÁLY – KARÁDY IGNÁCZ 1852. *Új francia–magyar és magyar–francia zsebszótár*. Heckenast, Pest (1. kiad. 1844–48).
- KÖVECSÉS ZOLTÁN 1998. *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SPANRAFT ALAJOS 1889. *Dictionnaire de la conversation et de la lecture. A francia irodalmi és köznyelv kézikönyve a legjelesebb francia szótárak nyomán*. Polgár Bertalan Könyvnyomda-intézete, Győr.
- SZABÓ DÁVID 2011. Les dictionnaires hongrois–français et français–hongrois. In: FÁBIÁN ZSUZSANNA szerk., *Hungarian Lexicography I. Bilingual Dictionaries*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÉGH BÉLA – RUBIN PÉTER 1962. *Galicizmusok. 5000 francia szólás és kifejezés*. Terra, Budapest.

SZABÓ DÁVID

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Zoltán András, Slavo-Hungarica

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 243., Budapest, 2024. 192 oldal.

A szerző az ELTE ismert szlavista nyelvésze, aki orosz–lengyel szakon végzett az egyetemen, s akit a hetvenes évektől foglalkoztatják a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok. Ebben a tárgykörben több publikációt is közzétett. A magyar nyelvtörténet művelőit (szűkítve a kört: elsősorban az ómagyar korszak nyelvével foglalkozókat) érdekelhetik ZOLTÁN ANDRÁS vonatkozó publikációi. Ami jelen könyvét illeti: közelebbről megismerve derül

csak ki, hogy milyen gazdag tartalmú és problémákat bátran fölvető tanulmánykötetet állított össze ZOLTÁN ANDRÁS. Fókuszban az ómagyar kor első évszázadai, illetőleg a magyar és a szláv nyelvi nazális hangzók kérdése áll. Ez fontos problémakör, mert mind a szlavisztika, mind a magyar nyelvtörténet szempontjából izgalmas, és több releváns kérdéssről szól. Tegyük hozzá: e témakörrel szolván a hungarológus nyelvtörténészek a szlavisták véleményére is támaszkodnak és hivatkoznak, illetőleg fordítva. Érdemi hozzászólás tehát olyan kutatóktól várható, akik mindkét területen otthonosan mozognak, tájékozódnak. ZOLTÁN ANDRÁS az egyetemen (ELTE) orosz–lengyel szakosként szlavista képzésben részesült, de kellőképpen tájékozott a magyar nyelvtörténet szóban forgó szakaszában is.

Mielőtt könyvére térnék, megemlítem a következőket. A Magyar nyelvtörténet című könyvben (KISS–PUSZTAI 2003: 382) ezt olvassuk a ZOLTÁN ANDRÁSTól tárgyalt kérdéskörrel: „Az átvétel időpontjának meghatározásában a legerősebb érvet a hangtan szolgáltatja: A szláv nazális magánhangzók (ę és ɔ) a 11. század körül a legtöbb szláv nyelvben eltűntek”. A 15 évvel később megjelent A magyar nyelvtörténet kézikönyve címűben ugyanarról a kérdéskörrel ez áll, éspedig ZOLTÁN ANDRÁS három tanulmányára való hivatkozással: „Két magyarázati lehetőség kínálkozik: 1) Árpád magyarjait megelőzően már megjelentek s letelepedtek magyar nyelvű csoportok a Kárpát-medencében, s nekik volt elég idejük nazális szláv jövevényszavakat átvenni, majd a honfoglaló magyaroknak közvetíteni őket. 2) A Kárpát-medencében a 10. század után is voltak olyan szláv (bolgárszláv) nyelvjárások, amelyekben a nazális magánhangzók a 12–13. században is hangzottak, tehát a magyaroknak volt lehetőségük a szóban forgó típusú szavak (*donga, menszáros*) átvételére. Mindkét föltevés bizonyítatlan egyelőre” (KISS–PUSZTAI 2018: 254).

A címűl írt könyvben az áll, hogy „a szláv–magyar kapcsolatok legrégebbi szakaszában (9–11. század) a magyarság nem is érintkezhetett még mai értelemben vett egyes szláv nyelvekkel (...), mivel azok még ki sem alakultak, hanem csupán a felbomlófélben lévő összsláv nyelv dialektusaival kerülhetett kapcsolatba. Tehát a magyar nyelv 12. század előtti szláv jövevényszavai nem vizsgálati módszereink tökéletlensége miatt nem oszthatók fel az egyes szláv nyelvek között, hanem kísérletezni sem érdemes ilyesmivel, hiszen ezek a nyelvek ekkor még ki sem alakultak” (ZOLTÁN i. m. 12). Megszívlelendő tételmondatai is vannak a szerzőnek, például az, hogy mivel legrégebbi szláv jövevényszavaink zöme nem tájászó, ezért átvételük a Kárpát-medence központi részén mehetett végbe, mégpedig „a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből” (12–13). Továbbá: „a magyarság nem a mai értelemben vett, már egymástól végleg elkülönült szláv nyelveket beszélő lakosság közé települt, hanem az itt lakó szlávok még a felbomlófélben lévő késői összsláv nyelv dialektusait” beszélő szlávok közé (32). Valamint: „a IX. században még nem fejeződött be a szláv nyelvek differenciációja, közös szláv nyelvről azonban ebben az időben már nem beszélhetünk” (33). Amiket idéztem, tételmondatoknak vehetők, mert a lényeges mondanivalót foglalják össze tömören.

ZOLTÁN ANDRÁS következtetései részben történettudományi szempontból is felhasználhatók, ily módon pedig történettudományi érdekeltségük. A honfoglalás úgy értendő, mint egy hosszú folyamat lezáró aktusa. Magyar törzsek az előtt is lehettek, fel-felbukkanhattak a Kárpát-medence környékén, például katonai szövetségben, tehát érintkezhetek összsláv nyelvűekkel. Hogy ez az érintkezés járhatott-e nyelvi egymásra hatással, aligha hihető. Jó megfigyelőképessegre vall, hogy tudományon kívüli tényezőkre is utal a szerző (ezekre lásd 19, 34).

A Magyar Nyelvben ZOLTÁN ANDRÁS több szöfejtését is olvashatjuk. Széles körű nyelvtudása természetes módon készteti etimológiák megírására. Könyvében van egy tudománytörténeti fejezet is. Hadrovics Lászlóról, Kniezsa Istvánról, Kiss Lajosról olvashatunk visszaemlékezést. Időszerű volt a megnevezettekről szólni azért is, mert egyre zsugorodik azoknak a száma, akik személyesen még ismerhették őket. Vette magának a fáradságot arra is, hogy kijavítsa a ZAICZ GÁBOR nevével fémjelzett Etimológiai szótár bizonyos pontatlanságait. Ez is filosz természetére, precizítására vall.

Hivatkozott irodalom

- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
 KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
 ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

KISS JENŐ
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Komáromi Csipkés György, Anglicum Spicilegium – Angol tallózás, 1664.

Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA. Szerkesztette, kísérő tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátta: BALOGH ROLAND JÓZSEF, STARČEVIĆ ATTILA, C. VLADÁR ZSUZSA. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2023. 259 oldal

„Az angol könyvekkel jól felszerelt könyvtárakra az irigy halál les” – írja több mint háromszázötven évvel ezelőtt KOMÁROMI (C. VLADÁR ZSUZSA fordításában), miközben könyve ajánlásában támogatóit és leendő olvasóit arról igyekszik meggyőzni, hogy érdemes angolul tanulni. Ez a nyelv nemcsak Magyarországon volt jószerével ismeretlen, egész Európában kevéssé számított a „fontos” nyelvek közé. Az érdeklődés Anglia iránt protestáns körökben növekedett meg a 17. században, a szellemi és esetenként személyes kapcsolatok több szálon fonódtak, de szinte mindig az egyetemi peregrinációhoz kapcsolódtak. Komáromi is ilyen módon jutott el Angliába az 1650-es években, utrechti tanulmányai végeztével. Több mint tíz évvel később, immáron debreceni lelkészként és tanárként diákjai számára írta meg – természetesen latin nyelven – angol nyelvtani vázlatát, amelyből mindössze egyetlen példány maradt fenn, és amely mostantól magyar nyelven is olvasható.

A 259 oldalas műből 138 oldalt tesz ki maga az Anglicum Spicilegium, KOMÁROMI munkájának hasonmás kiadása minden lap verso oldalán, valamint vele szemben a recto oldalon C. VLADÁR ZSUZSA fordítása, a szöveghez fűzött lábjegyzetekkel. A fordítás filológiai kiváló munka, a jegyzetek pedig valóban csak azt magyarázzák, amit ebben a formában szükséges magyarázni. A főszöveget megelőzi egy nagyon hasznos és informatív, szakmailag kitűnő bevezető tanulmány, melyet BALOGH ROLAND JÓZSEF, STARČEVIĆ

ATTILA és C. VLADÁR ZSUZA együtt jegyeznek, valamint egy kisebb monográfiával felérő, 50 oldalas tanulmány STARČEVIĆ ATTILÁTÓL, amelyben a korai újangol (azaz a 16–18. század angol nyelve) hangrendszerét, de főleg annak KOMÁROMI által adott értelmezését mutatja be.

A bevezető tanulmány (I. Komáromi Csipkés György és az *Anglicum Spicilegium*) rövid áttekintést ad a szerző életéről és munkásságáról, valamint az *Anglicum Spicilegium*nek abban elfoglalt helyéről; ismerteti továbbá a grammatika keletkezéstörténetét, beleértve ebbe a 17. századi angol–magyar kapcsolatok bemutatását. Itt található a bibliográfiai leírás, tartalmi ismertetés és elemzés, a lehetséges források kérdésének tárgyalása, valamint a fordítói előszó. Ugyanitt található még egy ötoldalas áttekintés STARČEVIĆ ATTILÁTÓL a korai újangol nyelv hangrendszeréről. Ezzel kapcsolatban csak annyit jegyeznénk meg, hogy egyrészt talán természetesebb helye lett volna az 53. oldalon kezdődő második fejezetben, másrészt mivel ténylegesen csak a hangrendszerről szól, kissé megtéveszti az olvasót a címe (A korai újangol kor rövid nyelvtörténeti ismertetése), hiszen nincs benne szó morfológiáról, szintaxisról, szókészletről, nyelvjárásokról.

A második tanulmány (II. Mit tudunk meg Komáromitól a korai újangol kiejtéséről?) részletesen tárgyalja a Komáromi által adott leírásokat az angol hangokról, a betűhang megfeleltetésekről, valamint rekonstruálja azt a hangrendszert, amelyet KOMÁROMI maga nem foglal össze, de amelyet leírása alapján az olvasó képes felállítani. A szerző (STARČEVIĆ ATTILA) angol nyelvtörténész, aki ebben a fejezetben nagyon érdekes feladatra vállalkozik – hiszen szigorúan véve nem angol nyelvtörténeti adatokat kell elemeznie –, és ezt kiválóan abszolválja. Érdekes lett volna (bár igazságtalan dolog volna ezt elvárni), ha felhívja a figyelmet a magyar és az angol hangrendszerben szinte párhuzamosan zajló változásokra, amelyek a hosszú magánhangzókat érintették ([e:] > [i:] számos magyar nyelvjárásban, [ɛ:] > [e:] a nyelvjárások többségében, illetve az [ɛ:] és az [e:] részleges záródással járó diftongizációja több nyelvjárásban).

A főszöveget követően a művet egy angol nyelvű összefoglalás zárja (IV. *Anglicum Spicilegium: The Essentials*). Ez nyilván fontos, hiszen legalább ilyen formában elérhetővé kell tenni az eredményeket a nemzetközi tudományosság, különösen az anglisztika számára is.

Sem az érdeklődő, sem a kifejezetten hozzáértő olvasónak nem marad hiányérzete. Van, ahol kisebb pontatlanságokat vélhetünk fölfedezni: a 36. oldalon nem világos, hogy Oxford milyen értelemben volna Kelet-Anglia, a 39. oldalon perfektív igemódról olvasunk igeidő helyett. A 217. oldalon KOMÁROMI szövegéhez fűzött lábjegyzet már kifejezetten kilóg a tudománytörténeti megközelítésből: „Komáromi nem veszi észre, hogy az angolban csak két igeidő van (present and non-present/past), de a past perfect nem igeidő, hanem aspektus, amely vegyül a múlt idővel”. Egyrészt az aspektus kategóriája a nyelvtani leírásokban KOMÁROMI idejében még egyáltalán nem létezett, ezeket a különbségeket mindig az idő kategóriája alatt tárgyalták. Másrészt egy olyan formális lehatárolást kér számon rajta, ami a 20–21. század elméletileg képzett nyelvészei számára magától értetődő, a 17. században azonban nem volt az.

A 47. oldalon szó szerint megtalálható a főszövegben egy szakasz, amely a 229. oldalon KOMÁROMI szövegéhez fűzött 158. lábjegyzetként is olvasható (és a 47. oldalon tévesen *enyém* áll *övé* helyett). Itt a birtokos -s toldalékról van szó, amelyről KOMÁROMI ezt írja: „a birtokos eset jele, amely a *his*, *övé* névmásból van összevonva, mint *mans life*,

mintegy *man his life, homo eius vita*” (C. VLADÁR ZSUZSA fordítása). A szerzők ehhez ezt a megjegyzést fűzik: „Az a gondolat, hogy a birtokos szerkezetet jelölő végződés a birtokos névmásból származik, a magyarral kapcsolatban általános nézet volt a grammatikusoknál”, majd példákat is adnak PERESZLÉNYI PÁL grammatikájából (a grammatika azonban nem szerepel a bibliográfiában, ahogyan SZENCZÉ sem). Mindebben teljesen igazuk is van; pusztán az érdekesség kedvéért ehhez hozzá lehet tenni, hogy a középangolban és a korai újangolban valóban létező szerkezet volt az ún. *his*-genitívusz, mivel a hangsúlytalan szótagokban rendszeres *h*-törlés és a magánhangzó-gyengülés(ek) következtében egy *the kinges son* és egy *the king his son* ’a király fia’ típusú frázis egyformán hangzott. Egy idő után a nőt jelentő főneveknél újraelemzés következtében megjelent a *his* helyén a *her* (tehát korábbi *the queen his son* helyett *the queen her son* ’a királynő fia’). Ez a szerkezet, amely legalábbis a *his* alakkal egyszerű írásvariáns volt, marginális maradt és később teljesen ki is veszett a nyelv főbb változataiból (a jelenséghez l. LASS 1999: 146).

A könyv a fentebb jelzett kisebb hiányosságok ellenére is nagyon értékes és gazdag munka; mind a szakma, mind az érdeklődőbb közönség találhat benne bőven újdonságot és további gondolkodásra serkentő részleteket. A kiállítása igen gondos formailag is; kifejezetten jó kézbe venni, igényes munka. Öszintén reméljük, hogy sokan fogják forgatni, és hozzá fog járulni a nyelvtudomány története iránti érdeklődés növekedéséhez.

CSER ANDRÁS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

KÜLÖNFÉLÉK

LexikoNet 4 nemzetközi tájszótár-készítői konferencia

2024. október 4-e és 5-e között Budapesten került megrendezésre a LexikoNet 4 nemzetközi konferencia, mely a német nyelvjárások lexikográfiai feldolgozásának, szótárainak biztosított prezentációs felületet. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Germanisztikai Intézete – a Magyarországi Német Tájszótár (Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten, WUM) és az Ausztriában fellelhető bajor nyelvjárások szótárának (Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich, WBÖ) együttműködésének keretében – első alkalommal szolgált a német tájszótárak fórumának a házigazdjaként. A rendezvény a magyarországi német tájszótár-projekt részeként, az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásában valósult meg (OTKA projektszám: 142914).

A kétnapos rendezvényt Komlósiné Knipf Erzsébet, a budapesti Svájci Nagykövetség képviselőjében Jean-François Paroz, valamint a budapesti Osztrák Kulturális Fórum igazgatója, Christian Autengruber nyitotta meg. Az első szekcióban PHILIPP STÖCKLE és ANDREAS HERMANN az Ausztriában fellelhető bajor nyelvjárások szótárát (Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich – WBÖ) mutatta be, a további előadók közül Felicitas Erhard (Bayerisches Wörterbuch), Manuel Raaf (Bayerns Dialekte Online), MECHTILD

HABERMANN, ill. ALMUT KÖNIG (Fränkisches Wörterbuch), NATHALIE MEDERAKE (Hessen-Nassauisches Wörterbuch), a második napon pedig ANTHONY ROWLEY, ill. FELICITAS ERHARD (Bayerisches Wörterbuch), THIS FETZER (Schweizerisches Idiotikon), MIHAELA SANDOR, ill. ALWINE IVĂNESCU (Wörterbuch der Banater deutschen Mundarten) tekintették át a tájszótár-munkálataik helyzetét. A konferencia előadásait a Magyarországi Német Tájszótár (MNT) zárta, amelyről a projekt résztvevőinek (KOMLÓSNÉ KNIPF ERZSÉBET, MÜLLER MÁRTA, MÁRKUS ÉVA, KEREKES GÁBOR, HUBER ÁGNES, KAPPEL PÉTER, KEMÉNY-GOMBKÖTŐ KRISZTINA, SZÍVÓS ISTVÁN, NAGY ILLÉS) nevében KOMLÓSNÉ KNIPF ERZSÉBET és MÜLLER MÁRTA számolt be. Előadásukban a szótárprojekt második fázisának eddigi eredményeit foglalták össze, bemutatva az új adatbank felületét, lehetőségeit, szerkesztői és felhasználói szempontból megmutatkozó előnyeit.

Az MNT jelentős hiánybetöltő szereppel bír, hiszen a magyarországi német nyelvészeti kutatásokon belül eddig még nem született átfogó, egységes lexikográfiai mű, bár a német beszélőközösség csökkenő dialektuskompetenciája miatt (KNIPF-KOMLÓSI 2011) egy tájszótár létrejötte egyre sürgetőbb feladatként tartható számon. Az MNT elsődleges célja a magyarországi német beszélőközösség szókészletének egybegyűjtése, ezáltal a mai Magyarország területén beszélt közép- és felnémet nyelvjárások lexikográfiai dokumentálása, mely egy szinkrón, szemasziológiai, diatopikus perspektívában szerkesztett jelentésszótár keretében történik meg (MÜLLER et al. 2025; KNIPF-KOMLÓSI-MÜLLER 2021; NAGY-WALDHAUSER 2020). Az MNT története két jelentős projektszakaszra tagolható. Az első, KOMLÓSNÉ KNIPF ERZSÉBET vezetése alatt, az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) támogatásával (pályázatazonosító: 81342) megvalósuló projektfázis 2010-től 2015-ig tartott, melynek során elkezdődött a tájszótár korpuszának az építése. A címszavak rendszerezésében és összeállításában többek között a Magyarországi Németek Kutatóközpontja (UDFZ) cédulakatalógusainak kézi digitalizálása, illetve az ezekhez tartozó hangfelvételek feldolgozása szerepelt az elsődleges feladatok között, emellett további nyelvjárási adatok is rendelkezésre álltak az „A” nyelvjárásterület (Dunántúli-középhegység) (MÁRKUS 2003 és 2014), valamint a „C” terület (Nyugat-Magyarország) szókincsét feldolgozó gyűjteményekből. Az első projektszakasz eredményeként közel tizenkétezer autentikus nyelvjárási adatot digitalizáltak a szótár adatbankjában, ezzel együtt próbaszócikkek is születtek, továbbá megszületett a szótár mikro- és makrostruktúrájának első tervezete is. Strukturális tekintetben egyszerű és összetett nyelvjárási szavak, képzett szóalakok, több szóból álló egységek (kollokációk, szólások, közmondások, parasztregulák, rövidebb versek és gyerekversek), emellett jelzős szerkezetek kerültek rögzítésre az adatbankban (MÜLLER 2016: 31–35) a következő tematikus megoszlásban: élelmiszerek, borászat, népviselet, szokások és hagyományok, születés és keresztelő, házasságkötés/menyegző, halál/temetkezés, rokonság- és személyjelölések, növény- és állatvilág, mindennapokban használatos tárgyak megnevezései.

A MNT munkálatai 2022-ben MÜLLER MÁRTA vezetésével folytatódtak, a második fázis (2022–2026) első részében létrejött a tájszótár új adatbankja, a szótárkonceptió és a lemmalista az online megjelenés lehetőségei szerint módosítva lett, folytatódott a nyelvjárási adatok gyűjtése (különös tekintettel az alulreprezentált nyugat-magyarországi területekre) és az adatbank feltöltése, valamint az MNT adatbankján belül kialakították az illusztrációs adatbázist és a nyelvjárási irodalmi példák adatbázisát.

A második fázis munkálatainak célja egy nyilvánosan használható, online tájszótár kialakítása. Az MNT szótár felhasználói célcsoportját a releváns szakterületek (mint dialektológia, kontaktusnyelvészet, történelem, néprajz, kultúrtörténet) képviselői, ezenkívül elsősorban laikus szótárhasználók képezik, akik passzív vagy aktív ismeretekkel rendelkeznek a magyarországi német nyelvjárások terén. A lehetséges célcsoportok részeként említhetők meg olyan szótárhasználók is, akik érdeklődést mutatnak a német nyelv sokszínűsége iránt és/vagy bővíteni kívánják kultúrtörténeti ismereteiket, ehhez a szócikkekben olvasható kommentárok nyújtanak segítséget. A szótár ezáltal mind identitásmegtartó, mind identitáserősítő, illetve identitásépítő funkcióval rendelkezik (KNIPF-KOMLÓSI – MÜLLER 2021: 327; HUBER 2015, 2020).

A LexikoNet 4 konferenciát az MNT szótár szerkesztésének és célkitűzéseinek bemutatását követően összegzés, illetve gondolatok, hozzászólások megosztása zárta, ezzel együtt a résztvevők és szervezők szót ejtettek a tudományos együttműködés folytatásáról, a konferencia jövőjéről, terveiről, valamint az előadások anyagából tervezett tanulmánykötetről, melynek megjelenését – csakúgy, mint a következő találkozást – a 2026-os évre tervezik.

Hivatkozott irodalom

- HUBER ÁGNES 2015. *Untersuchung zur ethnisch-nationalen und sprachlichen Identität junger Ungarndeutscher*. Dr. Kovač, Hamburg.
- HUBER ÁGNES 2020. Ist ungarndeutsche Identität wählbar? In: Kühner-Wielach, Florian Hg., *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas 15*. Institut für deutsche Kultur und Geschichte an der LMU München, München. – Verlag Friedrich Pustet, Regensburg. 23–33.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH – MÜLLER, MÁRTA 2021. Wörterbuch Der Ungarndeutschen Mundarten (WUM). In: STÖCKLE, PHILIPP – LENZ, ALEXANDRA N. Hg., *Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. 323–349.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2011. Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. ZDL Beihefte 145. Stuttgart.
- MÁRKUS ÉVA 2003. *Deutsche Mundarten im Ofner Bergland*. Ungarndeutsches Archiv 4. Budapest.
- MÁRKUS ÉVA 2014. *Die deutsche Mundart von Deutschpilsen/Nagybörzsöny*. Praesens Verlag, Bécs.
- MÜLLER MÁRTA 2016. „Ein unermäßliches Land von Begriffen”. *Dialektlexikographische Konzeptionen im Vergleich*. ELTE Germanistisches Institut, Budapest.
- MÜLLER MÁRTA – GOMBKÖTÖNÉ KEMÉNY KRISZTINA – HUBER ÁGNES – KAPPEL PÉTER – KERESKES GÁBOR – KNIPF-KOMLÓSI, ERZSÉBET – MÁRKUS ÉVA – NAGY ILLÉS – SZÍVÓS ISTVÁN 2025. A Magyarországi Német Tájszótár a digitalizáció útján. *Régió* 33/1: 66–83.
- NAGY VIKTÓRIA – WALDHAUSER SZIMONETTA 2020. Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM): Werkstattbericht. In: KÜHRER-WIELACH, FLORIAN Hg., *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas 15*. Institut für deutsche Kultur und Geschichte an der LMU München, München – Verlag Friedrich Pustet, Regensburg. 105–108.

NAGY ILLÉS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Fehér Erzsébet 90 éves*

Nagy megtiszteltetés és nagy öröm a számunkra, hogy tanítványaiként mi köszönt-hetjük a 90. születésnapján Fehér Erzsébetet a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Fehér Erzsébet tudományos teljesítménye kiállja az idő próbáját. Kutatásainak eredményei két szakma előtt is ismertek és elismertek. Egy részük az irodalomtudományt, egy másik részük a nyelvtudományt, jelentős többségük pedig mindkettőt gazdagítja.

Fehér Erzsébet József Attila-kutatóként kezdte a pályáját. A Petőfi Irodalmi Múzeum muzeológusaként, majd a Magyar Tudományos Akadémia munkatársaként vett részt József Attila kéziratgyűjteményének gondozásában, illetve szövegeinek kiadásban. Ő rendezte sajtó alá József Attila válogatott levelezését, amely az Akadémiai Kiadónál jelent meg 1976-ban, valamint Vágó Márta emlékiratát és válogatott levelezését, amelyet a Szépirodalmi Kiadó adott ki 1975-ben; bővített kiadásban pedig a Noran Kiadónál jött ki 2005-ben.

A hetvenes évek második felében azonban Fehér Erzsébet pályamódosításra kényszerült: 1975-től nyugdíjba vonulásáig, 2005-ig az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója és kutatója lett. Ezek alatt az évek alatt stilisztikát, stílustörténetet, szövegtant, pragmatikát és szemantikát tanított. Kutatásainak a középpontjában a stilisztika és poétika viszonyrendszere, a stilisztika története, valamint a modern stílusirányzatok álltak. Ugyanakkor a fentiektől közel sem függetlenül szövegelméleti és szövegtípológiai kérdések is mélyen foglalkoztatták, aminek ékes bizonyítéka A szövegkutatás meg-alapozása a magyar nyelvészetben című könyve (Nyelvtudományi Értekezések 147., Akadémiai Kiadó, 2000).

Az ezredforduló körüli évtizedek, amelyekben Fehér Erzsébet a Mai Magyar Nyelvi Tanszék munkatársaként dolgozott, tudománytörténeti szempontból rendkívül izgalmasan alakultak mind a magyar irodalomtudományban, mind a magyar nyelvtudományban. Az irodalomtudomány esetében a posztstrukturalista, elsősorban a hermeneutikai alapozottságú irányzatok kezdeményezték szemléletváltást. A nyelvészet esetében pedig a funkcionális és kognitív irányzatok megjelenése jelölte ki új irányokat a nyelvészeti kutatások számára. Fehér Erzsébet tanulmányai ebben az időszakban elsődlegesen a nyelvtudomány szakmai közegében horgonyozódtak le, de mindig termékeny diskurzusban álltak az irodalomtudomány szakmai történéseivel.

Elhhez a termékeny diskurzushoz a hagyományosan – több rátekintésből is – kétarcúnak mutakozó stilisztika biztosított kiindulópontot Fehér Erzsébet számára. Ez a kétarcúság egyrésztől megmutatkozik abban, hogy a stílus rendre reflexió tárgyává tud válni mind a nyelvtudományi, mind az irodalomtudományi diskurzusokban. Másrésztől a stilisztika a nyelvészeti kutatásokban is kétféleképpen tematizálódik. Ezzel a diszciplináris elnevezéssel ugyanis nemcsak azokat a kutatásokat illetik, amelyek a nyelvi stílus foga-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, Budapesten, az ELTE BTK tanácsster-mében, 2025. április 15-én.

lomértelmezését, illetve leírását helyezik kérdésfeltevéseik fókuszába. Azok a kutatások is könnyen stilisztikainak minősíthetők, amelyek a szépirodalmi szövegek nyelvviségének nyelvészeti leírását tűzik ki célul. Fehér Erzsébet kutatásai mindkét irányba jelentős, ma is figyelmet érdemlő lépéseket tesznek.

De kutatásai a stilisztikai kutatások kétarcúságának egy további aspektusára is ráirányítják a figyelmet. Jelesül arra, hogy a stílussal való foglalkozás történetének kezdeteitől nem csupán a retorikai hagyományban meghatározóvá vált eszközstilisztikai megközelítés volt jelen, hanem a stílus viszonyfogalomként történő értelmezése is, amely a stílust a kontextuális körülményektől függő megformálásként teszi leírhatóvá. Fehér Erzsébet vonatkozó kutatásai – azzal együtt, hogy reflektálnak az eszközstilisztikai kutatások hozadékaire – a stílust viszonyként értelmező megközelítések sorába illeszkednek.

Fehér Erzsébet stilisztikai teljesítménye nem független hasonlóan jelentős szöveg-tani kutatási eredményeitől. A szövegtan területén is megmutatkozik ugyanis stilisztikai kiindulópontjának a relevanciája. A nyelv és a nyelvviség funkcionális szemlélete, amely túl kíván lépni rendszer és használat, állapot és történet, tartalom és forma, rész és egész dichotmikus szembeállításán, a szövegtanban központinak tekinthető problémák tárgyalása során is érvényesül.

Fehér Erzsébet elméleti szempontból erős konzisztenciával jellemezhető tudományos közleményei tematikusan igen változatosak. Tanulmányai egyfelől átfogó helyzetképet adnak az ezredforduló magyarországi szövegtani kutatásairól. Másfelől a szöveg árnyalt fogalomértelmezéséhez olyan kulcsfogalmak elméletileg megalapozott tárgyalásával járulnak hozzá, mint a nyilatkozat (vagy más szóval megnyilatkozás), illetve az intencionalitás. Továbbá kutatásai érzékenyen reflektálnak a szövegtipológia kardinális kérdéseire, azok vizsgálatát nemcsak nyelvelméleti, hanem tudománytörténeti kontextusba is helyezve. A szövegtani kérdések vizsgálata során Fehér Erzsébet következetesen érvényesíti a pragmatikának azt a szemléletmódját, amely – a bahtyini kiindulóponttal rokonítható módon – a szövegeket a dinamikus jelentésképzés folyamata felől közelíti meg, mégpedig úgy, hogy a stílust a szövegértelelem integráns részeként kezeli.

Az életmű másik kitüntetett csomópontját azok a tanulmányok alkotják, amelyek a stilisztika diszciplináris státuszának értelmezését, sőt újraértelmezését tűzik ki célul. A nyelvelméleti és a tudománytörténeti szempontokat párhuzamos alkalmazó tanulmányai, amelyeket egyszerre jellemez imponáló tágasság és részletgazdag elmélyültség, a stilisztika fentebb jelzett Janus-arcait mutatják be. Kutatásai a stilisztika történetéhez szolgáltatnak makroszinten és mikroszinten egyaránt fontos adalékokat. Úgy reflektálnak a magyarországi stilisztikai kutatások utóbbi évtizedeinek történeteire, hogy azokat egyúttal a stílussal való foglalkozás több évezredes hagyományába is beillesztik. Ezzel párhuzamosan azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy az eltérő stílusfelfogások háttérben eltérő nyelvfelfogások állnak: ha másban látjuk a nyelv lényegét, a stílus lényegét is másban fogjuk látni.

Emellett vannak olyan kutatásai, amelyek stilisztika és poétika összetett viszonyát teszik elméletileg megközelíthetővé. A költői megismerés, pontosabban: ráismertetés problematikáját például Nemes Nagy Ágnes líraelméleti írásait értelmezve mutatják be, de arról is érzékletes leírást adnak, hogy az irodalmi formanyelvről való viták hogyan lehetetlenülhetnek el a politikai hatalomgyakorlás kontextusában.

Az életmű további újdonsága, hogy Fehér Erzsébet a szöveg térszerűségének (azaz a szövegstruktúra topológiájának) a figyelem középpontjába állításával téri leíró keretet

dolgoz ki a szövegszerkezet és a jelentésképzés műveleteinek összetett, dinamikus model-lálásához. Ennek keretében finom elemzéseket ad egyrészről az olyan stílusirányzatokról, mint a klasszikus avantgárd és a neoavantgárd. Másrészről átfogó és részletes – az elmé-leti és a történeti szempontokat együttesen érvényesítő – leírások tárgyává teszi a hasonlat stílusalakzatát is, amelynek működésmódját a líra diszkurzív közegében, jelentésképző potenciálját előtérbe helyezve tárgyalja.

Fehér Erzsébet verselemzései az általa tárgyalt alkotókhoz mérhető érzékenységgű, iro-dalom- és nyelvelméleti szempontból is releváns, komplex, alkotás- és befogadáslélektani perspektívát is érvényesítő, elmélyült elemzések. Rendkívül sűrű szövegek, az olvasót ér-telmező kibontásra hívják. Nyelvezetük letisztult, világos, feszes logikai struktúrát követ, de ez a nyelv egyszerre az érzékeny elemző lírai beszédmódja is: költői.

A részletekbe nyújt betekintést Fehér Erzsébet idén megjelent, válogatott tanulmá-nyait tartalmazó kötete, *A stilisztika Janus-arca* (https://www.eltereader.hu/kiadvanyok/https-www-eltereader-hu-media-2025-06-a_stilisztika_janus-arca_online-pdf), amellyel a Mai Magyar Nyelvi Tanszék szakmai közössége köszönti az ünnepeltet.

A köszöntést azzal szeretnénk zárni, hogy milyen tanár és kolléga volt Fehér Erzsébet. Erre nehéz válaszolni, mert nekünk, mint egyetemi hallgatóknak, majd mint fiatal kuta-tóknak és oktatóknak is, nem csupán a tanárunk és a kollégánk volt, hanem a Mesterünk. Nemcsak mintát adott, nemcsak ösztönzést, hanem ennél is többet: csak ránk fókuszáló, gondoskodó, megértő figyelmet. És ezzel vagyunk így még néhányan.

Kedves Erzsébet néni, kedves Erzsike, Isten éltesse(n) sokáig!

KUGLER NÓRA – TÁTRAI SZILÁRD
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Klaudy Kinga 80 éves*

Kedves Tanárnő! Kedves Kollégák! Pár hete azt a rendkívül megtisztelő felkérést kaptam, hogy köszöntsem Klaudy Kinga professzor asszonyt a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében 80 éves születésnapja alkalmából. A feladatot nagy örömmel vállaltam, mert – ahogy azt sokan elmondhatjuk magunkról – a Tanárnő egyetemi tanulmányaim megkezdése óta szakmai pályafutásom meghatározó alakja. Ebben önmagában nincsen semmi meglepő, hiszen gyakran halljuk, különösen így a szorgalmi időszak végén, hogy a hallgatók egyetemi professzoruknak sok mindent köszönhetnek. Ahhoz azonban, hogy bemutassam, mit köszönhetek, pontosabban mit köszönhet alkalmazott nyelvészek több generációja a Tanárnőnek, szükséges megemlíteni néhány olyan mérföldkövet, amelyeket mindannyian jól ismerünk, és meghatározó hatással voltak a magyarországi alkalmazott nyelvészet és a fordítástudomány történetére. Ezután pedig szeretnék beszámolni egy nyilvánosan nem elérhető, a Tanárnőhöz szorosan kapcsolódó mintán végzett, korpusz-nyelvészeti szempontból kicsi, a magyarországi fordítástudomány szempontjából mégis

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. május 28-i felolvasó ülésén, Buda-pesten, az ELTE BTK-n.

reprezentatív elemzés új eredményeiről. Erről azonban csak később lesz szó, előtte vissza kell mennünk az időben.

Még mielőtt a nyelvtudomány a funkcionális nyelvleírás felé fordult volna, még mielőtt JAMES HOLMES közölte volna a fordítástudomány nevét és természetét bemutató tanulmányát (1972, 1988), vagy még mielőtt megjelent volna a MONA BAKER nevével fémjelzett korpuszalapú fordítástudomány (1995), egy másik fontos esemény történt a fordítástudomány életében: 1945-ben megszületett Klaudy Kinga. 80 évvel később, 2025-ben Prof. dr. Klaudy Kinga a Magyar Tudományos Akadémia doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Karának professor emeritusa, két minősített folyóirat alapító főszerkesztője, valamint számos kitüntetés és díj tulajdonosa. A tudományos közéletben gyakran a fordítástudomány nagyasszonyaként és a magyarországi fordítástudomány megteremtőjeként emlegetjük.

Az alkalmazott nyelvészek közössége jól ismeri a kivételes oktatói, kutatói, mentori, tudmányszervezői életpálya és nem utolsó sorban emberi példamutatás főbb állomásait és részleteit. Klaudy Kinga történelem, orosz és angol szakon végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán. A vele készített interjúkból (BODAKI 2017; BOGNÁR 2015; BOLLA 2008; FARKASNÉ PUKLUS 2014; FISCHER 2023; KONTRA – BAKRÓ-NAGY 2009; MAKKOS 2013) kiderül, hogy kezdetben a történelemtudomány érdekelte. A politikai, történelmi összefüggések levéltári tanulmányozása során érezte át először a kutatás izgalmát, ami további kutatómunka elvégzésére inspirálta.

Ha belegondolunk abba, hogy a nyelvészet az 1960-as években még elsősorban leíró nyelvészetből állt, egyből felmerülhet bennünk a kérdés, hogyan bontakozhatott ki egy olyan interdiszciplináris és modern nyelvészeten alapuló tudomány, mint a fordítástudomány. Ehhez hozzájárulhatott, hogy az ünnevelt pályája a fordítástudományhoz a fordítás gyakorlatán keresztül vezetett. Több évtized távlatából visszatekintve ez a sorrendiség azért szerencsés nemcsak a Tanárnő, de az általa megalapított tudomány számára is, mert a fordításkutatást olyan kutatási kérdések mentén kezdte vizsgálni, amelyek valóban a gyakorló fordító munkája során bontakoztak ki, így a kutatási eredmények közvetlenül hasznosíthatók nemcsak a tudomány, de a fordításoktatás és a fordító szakma számára egyaránt. A Tanárnő kutatói pályája előtt a Gondolat Kiadó megbízásából az orosz gondolkodók és formalisták műveit fordította, és mint fordító, felkeltette az érdeklődését, hogy hogyan alakulnak a fordítás folyamatában a nyelvi szerkezetek (FARKASNÉ PUKLUS 2014; MAKKOS 2013). Ezzel párhuzamosan nyelvészeti előadásokra járt, ahol megismerkedett a modern nyelvészet képviselőivel. SZÉPE GYÖRGY, PAPP FERENC, HELL GYÖRGY előadásainak egykori lelkes hallgatójaként a mai napig mindig nagy tisztelettel emlékezik mentorai tanítására és személyére. Hasonló tisztelettel, ahogy a saját volt és jelenlegi hallgatói nyilatkoznak róla. Ebben a modern nyelvészeti közegben merült fel benne, hogy az általa végzett fordítói tevékenység nemcsak mint alkotó tevékenység, hanem mint a nyelvészeti kutatások tárgya is érdekes és ígéretes.

A Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézet egykori segédmunkatársaként megismerkedett Ferenczy Gyulával, az ELTE 1973-ban alakult Fordító- és Tolmácsképző Csoportjának első tanszékvezetőjével, aki meghívta az újonnan alakuló tanszékre egyetemi adjunktusnak. A fordító- és tolmácsképzésnek ekkoriban azonban semmilyen kidolgozott módszertana nem volt Magyarországon. Első oktatói tapasztalata az volt, hogy kezdő fordítók munkájában a mondatok egyenként grammatikailag helyesek, de a szövegük egésze

mégis idegenszerű. Ezt a fordításoktatóként megfigyelt, majd kutatóként először leírt jelenséget, amely Fordítás és aktuális tagolás című kandidátusi értekezésének témája lett (KLAUDY 1987), ma már kvázi-helyesség néven ismerjük. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még mindig a modern technikai eszközök megjelenése előtt járunk, ami azért fontos, mert – noha a már említett korpuszalapú megközelítés (BAKER 1995) az 1990-es évektől alakította át a fordítástudományt –, a Tanárnő már ezelőtt egy-két évtizeddel, mai terminussal élve párhuzamos és összehasonlítható korpuszon végzett kutatást úgy, hogy ezek a módszerek és az őket leíró terminusok akkor még valójában nem is léteztek.

Fáradhatatlan oktatói tevékenységének köszönhetően a fordító- és tolmács szakma elméleti háttérrel, tapasztalatot, empirikus adatokon alapuló eredményeket, és mindezek által megbecsülést és elismerést kapott. Ebben nagy szerepet játszott a minden fordító és fordításkutató által ismert két könyv: a Bevezetés a fordítás elméletébe (KLAUDY 1999a) és a Bevezetés a fordítás gyakorlatába (KLAUDY 1999b), amelyet hallgatókként magunk között mindig *a fordítás bibliájaként* emlegettünk. Ebben a szintén oktatómunkához kötődő, párhuzamos szövegelemzésen alapuló műben a Tanárnő bemutatta az átváltási műveletek rendszerét, és elsőként írta le az indoeurópai nyelvek és a magyar nyelv közötti átváltási tipológiát. Az átváltási műveletek között megkülönbözteti az implicitációval és az explicitációval járó műveleteket. Magától értetődő volna, illetve magától értetődő lehetett volna, hogy a fordítási irány függvényében az átváltási műveletek egymással szimmetrikus viszonyban vannak, és ahol magyarra fordítva a fordítók explicitálnak, ott ellenkező irányban implicitálási műveletet használnak. A professzor asszony évtizedeken át gyűjtött szövegek vizsgálatával azonban bizonyította, hogy a fordítók ritkábban végeznek implicitációval járó műveleteket, még akkor is, ha erre lehetőségük nyílna. Ezt nevezi a mára már hazai és nemzetközi kutatók számára is jól ismert aszimmetria hipotézisnek (KLAUDY 2001).

A Tanárnő kutatómunkájának eredményeiről a számok ugyancsak tanúbizonyságot tesznek. Klaudy Kinga műveire 2025. május 9-ig a Google Scholar szerint 3904 hivatkozás érkezett, Hirsch-indexe 26. Az MTMT szerint összesen 269 tudományos publikációt közölt, amelyből 45 folyóiratcikk, 18 könyv, 70 könyvrészlet. Ezen felül 26 könyv szerkesztője. Kutatói tevékenysége egész életében szorosan összefüggött tudományos szervezési törekvéseivel: 1983-ban megalapította a Magyar Tudományos Akadémia Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának Fordítástudományi Szekcióját, a következő évben pedig titkára lett a Modern Filológiai Társaság Fordításelméleti Szakosztályának. 1990-ben alapító tagja volt a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének, amelynek 1995-től alelnöke, 2008–2013 között elnöke volt. Alapító főszerkesztője a Fordítástudomány című magyar nyelvű és az Across Languages and Cultures című angol nyelvű minősített tudományos folyóiratnak. A fordítástudományi konferenciák területén szintén az első volt, amikor 1999-ben elindította az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központjának éves konferenciasorozatát, amely azóta is minden évben nagy érdeklődésnek örvend. Saját konferenciájának szervezésén túl kutatási eredményeit rendszeresen ismertette hazai és nemzetközi konferenciákon, amit alátámaszt előadásainak rendkívül gazdag jegyzéke. Előadásainak helyszínei Moszkva és az Egyesült Államok között számos várost felölelnek, külön kiemelném mégis az International Federation of Translators ausztráliai világkongresszusán az explicitációról tartott előadását (KLAUDY 1996), valamint a sanghaji fordítástudományi konferencián tartott előadását a lexikai kohézióról,

amelyben KÁROLY KRISZTINA professzor asszonnyal közösen végzett kutatásáról számolt be (KLAUDY – KÁROLY 2002).

Most pedig visszatérnék a köszöntő elején elhangzott kérdésre: mit köszönhet alkalmazott nyelvészek több generációja Klaudy professzor asszonynak? Számos korábbi köszöntőn és tudományos eseményen elhangzott, hogy a Tanárnő szakmai irányításával a semmiből épült fel a fordító- és tolmácsképzés módszertana, megalapította az ország első fordító és tolmács mesterszakját, ezáltal kivívta a fordító és tolmács szakmának járó elismertséget. Megteremtette és nemzetközi szintre emelte a magyarországi fordítástudományt, 2003-ban megalapította az ország első és azóta is egyetlen Fordítástudományi Doktori Programját, ahol 2025. májusáig 61 hallgató szerzett fokozatot, közülük öten már sikeresen megtartották habilitációs előadásukat is. Kiemelhetném továbbá, hogy a Tanárnő 2013-ban megkapta a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje állami kitüntetését a fordítástudomány magyarországi meghonosítása érdekében végzett sokoldalú tevékenysége, eredményes oktatói munkája, a tudományos közéletben betöltött szerepe elismeréseként. Folytathatnám azzal, hogy a Tanárnő a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete Brassai Sámuel-díjának nyertese, a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának Pro Neophilologia in Hungaria érdemérmének birtokosa, 2022 óta a Miskolci Egyetem díszdoktora, aki 2023-ban megkapta az ELTE Eötvös-gyűrűjét, az egyetem legmagasabb kitüntetését.

Mivel azonban még mindig nem említettem olyan információt, amelyet korábban nem hallhattunk volna, szeretnék rátérni egy kicsi, de annál jelentősebb korpuszon végzett saját vizsgálatomra. Ezt a Tanárnőnek szánom születésnapj ajándékként, illetve mindannyiunk számára, akikben felmerül a kérdés, hogyan lehet vagy hogyan érdemes oktatói és kutatói pályánk során a maximumot nyújtva, embernek megmaradva előre haladni. A vizsgálat elvégzésre az motivált, hogy megállapítsam, milyen általánosságok figyelhetők meg a magyarországi fordítástudomány megteremtőjéről alkotott elbeszélésekben. Ahogy említettem, a vizsgálat kicsi mintán alapszik, azért nevezhető mégis reprezentatívnak, mert korpuszként a mai magyar fordítástudomány legjelentősebb képviselőinek, tehát a Tanárnő kollégáinak, jelenlegi és volt hallgatóinak megnyilatkozásait vizsgáltam. A korpusz szövege az az emlékkönyv, amelyet ROBIN EDINA és SEREG JUDIT szerkesztettek (2025) és adtak át a Tanárnőnek a 2025-ös TransELTE Konferencián, A fordítástudomány és mi címmel. Arra voltam kíváncsi, hogy a *Klaudy* és a *Kinga* tulajdonnév a korpuszban milyen nyelvi szerkezetekben és kollokációkban jelenik meg. Az elemzéshez elsősorban a Sketch Engine vizualizáció funkcióját használtam, és a szerzők azonosíthatóságának elkerülése, valamint a levéltitok megtartása végett a konkordanciaelemzést kihagytam.

Kedves Tanárnő! Büszke vagyok rá, hogy a tanítványa lehetek, és minden nap örömmel tölt el, hogy a nyelvész szakmát választottam. Hiszek benne, hogy az alkalmazott nyelvészet valóban hozzájárulhat ahhoz, hogy jobban megértsük nemcsak a nyelvet, hanem a minket körülvevő világ és saját magunk működését. Hiszek benne, hogy a nyelvészet valóban hasznos, a társadalom és az egyén életére hatást gyakorló tudomány, amelynek megfigyelése, leírása, folyamatos kutatása és fejlesztése mindannyiunk feladata. Köszönöm, hogy kivétel nélkül minden alkalommal kérdéseimre választ, bizonytalanság esetében bizonyosságot kaptam. Mindezt következetességén, jóindulatán, humorral fűszerezett megnyilatkozásain keresztül. Azt gondolom, ezt mindannyiunk nevében mondhatom. Kö-

szönetemet a Fordítástudomány és mi című emlékkönyvben a Klaudy Kinga tulajdonnévvel kollokáló pár szót kiemelve szeretném kifejezni a Tanárnőnek. Ezek a következők:

Csodál. Csodáljuk a Tanárnő életútját, csodáljuk a díjainak, publikációinak és előadásainak listáját. Sokan elsősorban mégis megingathatatlan elkötelezettségét csodáljuk, mert annak ellenére, hogy sokan kétségbe vonták a fordítástudomány létjogosultságát, szilárd alapokra helyezett egy mindannyiunk számára örömdetes diszciplinát. Feltételezem, hogy nem lehetett egyszerű a szkeptikusokat meggyőzni. Tudni nem tudom, mert sosem panaszkodott, mindig az eredményekre és a jövőre koncentrált. Csodáljuk továbbá a Tanárnőt körülvevő, megtörhetetlen és általánosítható tiszteletet és szeretetet.

A vizsgált korpuszban a *csodál* mellett hasonlóan fontos elemként jelenik meg a *szakértelem* (ez különösebb magyarázatot nem igényel), illetve felfigyelhetünk a Tanárnőre jellemző, minden alkalommal és ezek szerint mindenki által észrevett, kivételes *eleganciára és megjelenésre*.

A következő a *hála és köszönet*. Hálánkat fejezzük ki, amiért a Tanárnő az elméletet a gyakorlat szolgálatába állította, amiért jobban értjük a fordítói tevékenységet és a fordítói produktumot, amiért az alkalmazott nyelvészek és a fordítók megbecsülést és elismerést váltanak ki napjaink egyre kritikusabb társadalmából. Hálásak vagyunk a 61 sikeres doktori védésért és a jövőben várható védésekért, minden nappali és éjszakai levélváltásért, minden építő észrevételért és elsősorban a töretlen biztatásért és példamutatásért.

Támogatás és védőszárny. Bár nem vagyok rá büszke, van egy mulasztásom, amelyről hallgatóként nem számoltam be. Amikor a Genfi Egyetemen voltam ösztöndíjas doktorandusz, nagy lelkesedéssel készültem az ottani doktoranduszkonferenciára, egyúttal első idegen nyelvű előadásomra. Elfelejtettem azonban, hogy a jelentkezést meghallgatás előzi meg, ahol a szervezők válogattak az ígéretesnek tartott előadók és témák közül. Én több hetes késéssel, a szervezőkhöz félve bekopogva szerettem volna engedélyt kérni az előadás megtartására, ők azonban nagy sietségükben nem hagyták, hogy befejezzem a mondandómat, helyette csak annyit kérdeztek, hogy honnan jöttem. Amikor kiejtettem a számon Budapest nevét, felkapták a fejüket, és csak annyit kérdeztek: Klaudy? Igen – mondtam reménykedve. Küldje el az absztraktot, vegye úgy, hogy elfogadtuk. – válaszolták a szervezők. Köszönöm szépen, Tanárnő, hogy a védőszárnya Genfig ér.

Az utolsó, Klaudy Kinga nevével kollokáló szó, amelyet szeretnék kiemelni: *útravaló*. Rengeteget kaptunk, és mindannyiunkon múlik, hogy mit viszünk tovább. Ahogy a fordítástudományi kutatásokat, az oktatást és a tudományszervezést és az egymás iránti gesztusainkat sem magunktól kell kitalálnunk, mert kiváló példát kaptunk mindegyikre. Ma tehát Klaudy Kinga professzor asszonyt és kivételesen gazdag életművét ünnepeljük, és vele együtt ünnepeljük a fordítástudományt és az alkalmazott nyelvészetet. Ünnepeljük, kutatjuk, tanítjuk és továbbvisszük az átváltási műveleteket, az aszimmetria hipotézist és mindazokat a témaköröket, amelyeknek a vizsgálatához mindig megkaptuk a szükséges támogatást és biztatást. Most már azt is tudjuk, mit kell kollégáinknak, hallgatóinknak és barátainknak adnunk, hogy az ünnepelt példamutatását követhessük: csodálat, szakértelem, elegancia, hála, köszönet, támogatás, védőszárny és útravaló.

Isten éltesse, Tanárnő!

Interjúk, pályaképek

- BODAKI MÁRK 2017. *Tanszékalapítás, tudományszervezés. Interjú Klaudy Kingával.* <https://languages.elte.hu/content/prof-dr-klaudy-kinga.t.14149> (2025. 05. 28.)
- BOGNÁR ANTAL szerk. 2015. Nyolcvanhét jeles hetvenes. Klaudy Kinga. *Napút* 16/10: 17–19.
- BOLLA KÁLMÁN szerk. 2008. *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 79. Klaudy Kinga.* (Önvallomás, pályakép évszámokban, irodalomjegyzék, kortársi méltatások). ELTE BTK Fonetikai Tanszék, Budapest.
- FARKASNÉ PUKLUS MÁRTA 2014. Interjú Klaudy Kinga professzor asszonnyal. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények.* Miskolc. 10/2: 13–19.
- FISCHER ANDREA 2023. A fordítás kutatása kimeríthetetlen ihletforrás. Interjú Klaudy Kingával. *Modern Nyelvoktatás* 29/1–2: 155–159.
- KONTRA MIKLÓS – BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk. 2009. *A nyelvészetről egyes szám első személyben.* Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged. 121–137.
- MAKKOS ANIKÓ 2013. A siker titka – egy életút tanulságai. Interjú Klaudy Kingával. In: KLAUDY KINGA szerk., *Fordítás és tolmácsolás a harmadik évezred elején.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 249–256.

Hivatkozott irodalom

- BAKER, MONA 1995. Corpora in Translation Studies. An Overview and Suggestions for Future Research. *Target* 7/2: 223–245.
- HOLMES, JAMES 1972. The Name and Nature of Translation Studies. 1st. ed: *APPTS Series of the Translation Studies Section, Dept. of General Literary Studies.* University Press, Amsterdam. 2nd. ed. In: JAMES HOLMES ed., *Translated!* Rodopi, Amsterdam, 1988. 67–80.
- KLAUDY KINGA 1987. *Fordítás és aktuális tagolás.* Nyelvtudományi Értekezések 123. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLAUDY KINGA 1999a. *Bevezetés a fordítás elméletébe.* Scholastica, Budapest.
- KLAUDY KINGA 1999b. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába.* Scholastica, Budapest.
- KLAUDY KINGA 1996. Back Translation as a Tool for Detecting Explication Strategies in Translation. In: KLAUDY KINGA – JOSÉ LAMBERT – SOHÁR ANIKÓ eds., *Translation Studies in Hungary.* Scholastica, Budapest. 99–114.
- KLAUDY KINGA 2001. Az aszimmetria hipotézis. In: BARTHA MAGDOLNA szerk., *A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai.* KJF, Székesfehérvár. 371–378.
- KLAUDY KINGA – KÁROLY KRISZTINA 2002. Lexical repetition in professional and trainees' translation. In: EVA HUNG ed., *Teaching Translation and Interpreting, 4.* Benjamins Translation Library, Vol. 42. Benjamins, Amsterdam. 99–113.
- ROBIN EDINA – SEREG JUDIT 2025. *A fordítástudomány és mi.* Az ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program hallgatóinak visszaemlékezései. Köszöntőkönyv Klaudy Kinga 80-éves születésnapja tiszteletére. (Egyetlen példányban készült kiadvány.)

MÁNY DÁNIEL
Simmelweis Egyetem

Zimányi Árpád 70 éves*

2025-ben ünnepeljük Zimányi Árpád, az egri Magyar Nyelvészeti Tanszék egykori vezetője, a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet igazgatója és a Bölcsészettudományi Kar dékánja 70. születésnapját. Az alábbiakban az ünnepelt hosszú és sokszínű pályájáról kívánok egy rövid áttekintést adni.

„Nem nyelvésznek készültem. Ma is úgy vagyok ezzel a szóval, hogy magamra nézve inkább a tanár megnevezést tartom helyénvalónak” – írja magáról Zimányi Árpád a *Nyelvész pályaképek és önvallomások* sorozat róla szóló kötetének elején (BOLLA szerk. 2007: 6). Pályáján végigtekintve mégis úgy tűnik, mintha életének minden mozzanata kezdetektől fogva a nyelvvel való foglalkozás felé irányította volna.

Nemcsak tanító édesanyja nyelvhasználatának igényessége, hanem saját érdeklődése is a nyelv és nyelvhasználati sajátságok megfigyelése felé terelte, hiszen ahogy ma, feltehetően a hatvanas években sem volt mindennapos az a jelenség, hogy egy általános iskolás a rádióban nyelvművelő műsorokat hallgat, és az Édes Anyanyelvünk folyóiratot olvassa. Harmadikos korától kezdve indult és mindig jól is szerepelt a helyesírási versenyeken, s mind a magyar nyelvtan, mind pedig az idegen nyelvek tanulása könnyedén ment számára. Ezért is készült már korán (saját bevallása szerint) tolmácsnak, fordítónak, műfordítónak, újságírónak, szerkesztőnek, idegenvezetőnek, később főiskolai tanulmányai alatt a 20. századi angol irodalom honi szakértőjének (BOLLA szerk. 2007: 5).

Zimányi Árpád a miskolci Földes Ferenc Gimnáziumból került az egri főiskola magyar–angol szakára, melyet 1978-ban elvégezve egy évtizeden át abban a miskolci általános iskolában tanított, melyben egykor ő is végzett. Ebben az időszakban jelentek meg első, nyelvműveléshez kapcsolódó publikációi az *Élet és Tudomány*, az *Édes Anyanyelvünk*, illetve a *Köznevelés* folyóirat hasábjain. 1988-tól már az egri főiskola oktatói gárdáját erősítette, ahol közoktatási tapasztalatait felhasználva anyanyelvi tantárgy-pedagógiát tanított (VARGÁNE 1988).

A két évvel később Fábián Pál témavezetésével írt doktori disszertációjában már a tömegtájékoztató eszközökben tekinti át a nyelvművelés 40 évét, s ezt a témát folytatta kandidátusi értekezésében is (ZIMÁNYI 1992). Pályájának kezdetétől fogva érdeklik a magyar nyelvhasználat változásai, a szókészlet új – elsősorban angol – elemei (első tudományos közleményei is e témához kapcsolódnak), de számos tanulmányban foglalkozott más nyelvi rétegeket érintő változások leírásával és okainak feltárásával is.

A Magyar Tudományos Művek Tárában szereplő csaknem 300 tételes publikációs listájában a közel 150 tudományos publikációja közül kiemelkedik az 5 önálló könyv és 21 szerkesztett kötet, emellett pedig számos oktatásban hasznosítható kiadvány létrehozásában is részt vett (l. GRÉCZI-ZSOLDOS 2025). A magát elsősorban tanárként jellemző Zimányi Árpád publikációi közül igen sok kapcsolódik az anyanyelv és a pedagógia kapcsolatának kérdésköréhez, az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének problémáihoz, el-

* A köszöntő a Magyar Nyelvtudományi Társaság egri csoportjának ünnepi ülésén hangzott el 2025. április 30-án Egerben.

sősorban a helyesírás-tanítás kérdésköréhez és a tankönyvszövegek nyelvhasználatának elemzéséhez. Tapasztalatai, eredményei számos magyartanár-képzéshez kapcsolódó tankönyvben, tantárgy-pedagógiai jegyzetben, szöveg- és feladatgyűjteményben megjelennek. Érdeklődése a szókincsünk idegen eredetű elemeinek vizsgálata és a fordítás elméleti és gyakorlati kérdései felé is kiterjedt, ezekhez számos szakfolyóiratban megjelent publikációja kapcsolódik. Szervezői tehetségét dicséri a tanszék munkatársaival együtt szervezett egri anyanyelvoktatási napok programsorozata. Az 1987-es kezdet óta tagja volt a pedagógusjelöltek számára szervezett országos (később Kárpát-medencei) Nagy J. Béla helyesírási verseny szervezőbizottságának és zsűrijének, valamint részt vett köteteinek a szerkesztésében is (ennek történetéről l. BOZSIK 2019).

Oktatási tevékenysége azonban nemcsak Egerhez és Magyarországhoz kötődik, hanem a határon túli magyar oktatás és tudományos élet alakításában is részt vett. Több mint tíz éven át volt a besztercebányai Bél Mátyás Tudományegyetem Hungarisztika Tanszékének egyetemi tanára, ahol a szakmai utánpótlás-nevelésben is jeleskedve több doktori témavezetés is kapcsolódik a nevéhez.

A tanszéken, illetve a főiskolán vezetői szerepet is vállalt: 2002-től kezdve tizenöt éven át volt vezetője a Magyar Nyelvészeti Tanszéknek, közel ennyi ideig látta el sikeresen a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet intézetigazgatói feladatait is; 2006-tól dékánhelyettesként, majd 2013-tól dékánként töltött be vezetői pozíciót. Tanszékvezetői és intézetigazgatói időszaka alatt zajlott a felsőoktatás struktúraváltása, melyben Zimányi Árpád szakfelelősként is fontos szerepet játszott: munkája hozzájárult ahhoz, hogy a magyar szak már a bolognai képzési rendszer bevezetése előtt egyetemi szintű tanárképzést akkreditálhatott, a Líceum Kiadó felelős szerkesztőjeként pedig évekig felelt az egri intézmény kiadójában megjelenő kiadványokért is (NAGY 2013: 355–363; LÖRINCZNÉ 2013).

Tevékenysége országos szakmai színterekhez is erősen kötődik: szerepet vállalt az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának munkájában, évtizedekig aktív tagja volt a Miskolci Területi Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottságának, részt vett a helyesírási szabályzat 2016-os kiadásának kidolgozásában. Tagja volt a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoportnak, részt vett az Anyanyelvpolók Szövetségének programjaiban. 2005-től a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának tagja, 2006-tól az Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, 2011-től kezdve pedig a Magyartanítás című pedagógiai folyóirat szerkesztőbizottságának tagja.

Munkájának elismeréseként 2001-ben az Eszterházy Károly Emlékplakettet, 2002-ben pedig a kiemelkedő nyelvművelő tevékenység elismerésére szolgáló Lőrincze Lajos-díjat vehette át. 2005-ben Pro Academia Agriensis díjban részesült. 2018-ban a köztársasági elnök a Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata kitüntetését adományozta Zimányi Árpádnak. A kitüntetés eredményes oktatói és kutatói tevékenységének, valamint A magyar helyesírás szabályai 12. kiadásának kidolgozásában a szerkesztőbizottság tagjaként végzett munkájának elismeréseként kapta, nyugdíjba vonuláskor pedig az EKE Szenátusa a munkásságát méltató (az intézmény történetében első alkalommal kiadott) elismerő oklevelet adományozta részére.

Életpályáján kezdetektől fogva elválaszthatatlanul megjelent az oktatói és a kutatói, az oktatás- és tudányszervezői és a tudománynépszerűsítő tevékenység is. Ez utóbbi,

nem mindig hálás, de Zimányi Árpád által szívesen és nagy gondossággal végzett feladat tette ismertté a szűkebb nyelvészszakmán kívül is, hiszen rendszeres előadója volt a Magyar Rádió anyanyelvi műsorainak, írásai 1983 óta jelentek meg az Édes Anyanyelvünkben és a napilapok anyanyelvi rovataiban, több mint 100, hosszabb-rövidebb, kifejezetten ismeretterjesztő jellegű munkát jegyez.

Nem véletlen tehát, hogy nevére legtöbbeknek a nyelvművelés, nyelvhelyesség és helyesírás kérdései jutnak eszébe. E három pillér mellett azonban ki kell emelnünk ünnepeztünknek azokat az írásait is, melyek bár kevesebb figyelmet kaptak, de jól mutatják műveltségét és szerteágazó érdeklődését, s Comeniustól Mikszáthon és Teleki Józsefen át Mikes Kelemenig, az orvosi helyesírástól gasztronómiai szókészletünk globalizációjáig, a közoktatási intézmények névformáinak helyesírásától az időjárás-jelentések pragmatikai szempontú megközelítéséig terjednek.

Az egri tanszék munkatársai az ünnepelt tanulmányaiból összeállított, *Varietas incognita* című kötettel kívánják emlékeztetessé tenni ezt az évfordulót. Ezzel szeretnénk felmutatni azt a sokszínűséget és sokoldalúságot, mely Zimányi Árpád pályáját kezdetektől fogva erősen jellemzi.

Hivatkozott irodalom

- BOLLA KÁLMÁN szerk. 2007. *Zimányi Árpád*. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 75. Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- BOZSIK GABRIELLA 2019. Jubileumi visszatekintés a Nagy J. Béla helyesírási verseny történetére. In: BOZSIK GABRIELLA – LUDÁNYI ZSÓFIA szerk., *Szabályzat, oktatás, gyakorlat: Helyesírásról sokszínűen*. Líceum Kiadó, Eger. 9–17.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2025. Zimányi Árpád publikációi. In: TAKÁCS JUDIT szerk., *Varietas incognita. Válogatás Zimányi Árpád tanulmányaiból 70. születésnapja alkalmából*. Líceum Kiadó, Eger. 161–173.
- LŐRINCZNÉ THIEL KATALIN 2013. A változások évtizede a főiskolán. In: PETERCSÁK szerk. 2013. 415–445.
- NAGY JÓZSEF 2013. A tanárképzés Egerben. In: PETERCSÁK szerk. 2013. 355–363.
- PETERCSÁK TIVADAR szerk., 2013. *Az egri Domus Universitatis és Líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763–2013*. Líceum Kiadó, Eger.
- VARGÁNÉ DR. RAISZ RÓZSA 1988. A Magyar Nyelvészeti Tanszék. In: NAGY JÓZSEF főszerk., *Negyven éves az egri főiskola (1948–1988)*. Líceum Kiadó, Eger. 72–77.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 1992. *Nyelvművelésünk a tömegtájékoztatás eszközökben [1945–1985]*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger.

TAKÁCS JUDIT
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A munkácsi uradalom 1613. évi urbáriuma mint nyelvtörténeti forrás

1. Az urbárium műfaját tekintve olyan feljegyzés, összeírás, melyben a földesúr vagy uradalom paraszti használatban álló birtokát, az ott lakó s az úrral „úrbéres” kapcsolatban álló népeket, valamint a birtokból és a lakosságtól befolyó jövedelmeket, hasznokat írták össze. Az urbárium ezért fontos gazdaságtörténeti forrás; nem véletlen, hogy viszonylag korán megjelent a magyar írásbeliségben. Szélesebb körben való elterjedésük és használatuk a 15-16. század fordulójától kezdve figyelhető meg. GREGOR FERENC utal arra, hogy a latin *urbárium* megnevezés a 16. sz. második felében terjed el a földesúri birtokhoz tartozó jobbágyságok szolgáltatásait, illetve az úrbéri kötelezettségeket jelölő irattípusra a korábbi *registrum censuum*, *conscriptio bonorum*, *cesualium* stb. helyett (GREGOR 443). Bár az urbáriumok elsődlegesen gazdaságtörténeti iratok, adataik felhasználása kiemelkedően fontos mind a történettudomány, mind pedig a nyelvtudomány, azon belül az onomasztika és a nyelvtörténet számára. A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött urbáriumok nyomtatott formában való közzétételére már történtek kísérletek, ezek közül kiemelkedik MAKSAY FERENC 16-17. századi urbáriumokat közreadó monográfiája (MAKSAY 1959). MAKSAY a kötet előszavában, illetve egy korábbi tanulmányában (MAKSAY 1957: 122–123) részletesen összefoglalta a dokumentumok legfontosabb tartalmi és formai sajátosságait. Az összeírások nem voltak egységesek, időről időre módosultak, új elemekkel és adatokkal bővültek. Készítésük módja is szabályozatlan volt, összeállítóik ezért a korábbi összeírásokat vették alapul.

A történelmi Bereg megyében 1567-től számos latin, illetve magyar nyelvű urbárium született, ezek online elérhetők a Hungaricana „Urbáriumok és összeírások” adatbázisban. A beregi urbáriumok adatainak egy részét LEHOCZKY TIVADAR is feldolgozta megyemongráfiájában (LEHOCZKY 1881–1882), konkrét adatokat azonban csak a 17. század közepéről származó urbáriumokból közölt. A későbbi, 18. század végi Mária Terézia-féle úrbéri összeírás szövegeit DEZSŐ LÁSZLÓ dolgozta fel a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokat vizsgáló monográfiájában (DEZSŐ 1967). A beregi urbáriumok közül nyomtatásban az 1645-ös urbárium jelent meg, ennek gazdaságtörténeti adatait MAKKAI LÁSZLÓ adta közre a névanyag közlése nélkül (MAKKAI 1954). Az alábbiakban bemutatásra kerülő 1613-as és 1615-ös urbárium szövegközlése 2022-ben jelent meg a Nyíregyházi Egyetemen (SEBESTYÉN 2022a, 2022b). Mivel ezek Bereg megye korai magyar nyelvű dokumentumai, segítségükkel képet alkothatunk a megye nyelvállapotáról, a „hivatalos” írásbeliség sajátosságairól, az idegen nevek átírásának sajátosságairól stb.

A munkácsi uradalom 1613-as urbáriumának keletkezési körülményeiről LEHOCZKY TIVADAR részletes információkat közöl. Mágócsi Ferenc elhunytával annak özvegyét, Szerdahelyi Dersffi Orsolyát galántai Eszterházi Miklós vette feleségül. 1612-ben az ura-

dalom Eszterházira és feleségére szállt, s még abban az évben a leleszi konvent Forgács Zsigmond alországbíró által kiadott parancsára az ünnepélyes beiktatás is megtörtént (LEHOCZKY 3: 560). Eszterházi Miklós az uradalom igazgatásának első lépéseként 1613. január 1-jén Kőrösi K. István nevű udvarbírája által úrbérileg összeíratta a munkácsi várat és a hozzá tartozó falvakat, az adózó jobbágyokat, a jobbágyok köteles szolgálatait és fizetését. Egyúttal rendelkeztek több új kenézség alapításáról, illetve régebbiek megerősítéséről (uo. 562). Az urbárium címe: „Urbarium Seu Connumeratio Colonorum in Districtibus ad Arcem Munkách pertinentibus existentium Anno 1613 confectum: hungarico Idiomate conscriptum.” A dokumentum a Magyar Nemzeti Levéltár digitalizált urbárium, azonosítója: MNL OL E 156. a. Fasc. 018. No. 025. Szövege magyar nyelvű, terjedelme 148 oldal. Munkács és Beregszász városok mellett 142 település adatait tartalmazza. Az urbárium a települések adatait kerületenként közli a következő sorrendben: *Felső vidék, Krajna, Bárthaza vidéke, Lucska vidéke, Kajdanó vidéke, Bobolistya vidéke és Víznice vidéke* sorrendben. A települések leírása során címszóként a helység neve szerepel, ezt követi az adózók, a telekméret és a fizetendő adó felsorolása. A névsor a társadalmi helyzet alapján készült, kiemelt helyen szerepelnek a kenézek és családtagjaik, őket követik a jobbágyok és a zsellérek. A személyneveket minden helységnél az adóterhek szöveges leírása követi. Elsődlegesen ez az összefüggő magyar nyelvű szöveg nyújt lehetőséget nyelvtörténeti szempontú vizsgálatokra.

2. Az urbárium hangjelölése és helyesírása. Az 1613-ban készült urbárium hangjelölése és helyesírása nem egységes, a 17. század elejének szabályozatlansága és következetlensége jellemzi. A hangjelölésben tapasztalt sokszínűség oka minden bizonnyal a feljegyzők személyében keresendő. Az urbárium szerzőjét ugyan ismerjük, de valószínűleg nem egy személy gyűjtötte az adatokat, Kőrösi Istvánra csak a szerkesztés feladata hárult. Az összeírások értékes nyelvi adatokat szolgáltatnak a nyelvjárástörténeti és nyelvtörténeti kutatásokhoz, ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a feljegyzők nem mindig helyi születésű személyek voltak, így az adatok, nyelvi formák az ő nyelvjárásukat is tükrözik (vö. DEZSŐ 95). Háttér adatok hiányában azonban nem zárható ki semmilyen bizonytalanság.

A magánhangzók közül a rövid és a hosszú magánhangzók jelölése sem egységes. Az *a* hang kétféleképpen is szerepel a szövegben: a hagyományos *a* betű mellett egy ízben *á* (*mák* = *makk*) betű is használatos. Az *e* jelölése egységes, ezzel szemben az *i* hangot ritkán *y* (*Chiernecky*), gyakrabban azonban *ÿ* (*Rÿcz, Lÿschich, hÿdnak*) és *j* betűvel jelölik (*adnj, valtanj, mjkor, elejteöl, teöbbjne, teöbbj, kj, vídikj* stb.). Az *ö* hang jelölése kétjegyű betűvel történik két variációban: *eö* (*Geörgi, feölfeö, giwmeölchieö, eött*) vagy *eö* (*giwmeölchieö, eöttwen, eött*). Az *u* hangnak az ómagyar kori nyelvemlékekben megszokott háromféle jelölésével találkozunk: a hagyományos *u* mellett a *v* (*Vrak, vgian*) és a *w* is használatban van (*Rwfzin, Zwbowich, jwha, falw*). Az *ü* hang jelölésére két hasonló graféma használatos: *w* (*Pwínkeöfd, fwksegere, giwmeölchieö*) és *w* (*Fwzer, Fwrtet*).

A hosszú magánhangzók esetében az ékezetes formák használata még csak elszórtan jelentkezik, rendszerint többféle megoldást alkalmaznak a lejegyzők. Az *á* esetében három megoldással találkozunk: *a* (*Iwan, fzallott, Monar, rea*), az *a* kettőzése (*Paal, aad*), valamint jellemző az *á* betű használata mind a tulajdonnevek (*Munkách, Háttmegh, Orbán, Pál, Rátt, Rácz, Mándi, Jánoš, Mihály*), mind a köznevek esetében (*fzállot, ád, vár,*

fzánto, kártio, mákotio, ház). Előfordulása azonban nem mutat szabályszerűséget. A rövid és hosszú magánhangzó felcserélésére is akad példa a szövegben (*ákar*). Az *é* hangot szintén rövid magánhangzó jelével (*kenezek, idejen, Janofne, penz, eo, eghefz*) és kettőzéssel (*Meez, Deeo*) jelölik. Az *i* hang jelölésére rendszerint *i* (*tiz, miwelni*) és *j* betű használatos, utóbbi következetesen szerepel a *bír* igében és származékaiban (*bjria, bjro*). Az *i* és *j* jelölésbeli felcserélésre is találunk példát (*hjiak*). Az *i* betű meglepő módon a rövid *i* esetében is használatos a *vidikj, tilalmas, harmadik* szavakban. Hosszú *i* hangot jelöl ellenben a *bír, bíro, bírák* főnévben, valamint a *Nireffaluſi* családnévben. Az *ó* jelölésére két eljárás figyelhető meg: ezek közül a rövid *o* a legelterjedtebb (*malmoktol, karlo, valo, Alfo*), mellette egy mellékjeles magánhangzó fordul elő: *ò* (*valòk, jòfzagh, lòwal, Rjybòcz, adòt*).

A legváltozatosabb hangjelölés az *ő* esetében használatos, ezt a hangot ötféle módon adják vissza a szövegben. A leggyakoribb az *eö* betűkapcsolat, ami a rövid *ö* mellett a hosszú magánhangzót is jelöli (*feölfeö, eö, feö, feyeöf, eſztendeöben* stb.). Közel hasonló a megterheltsége az *eò* betűkapcsolatnak (*feò, beòrrel, eò, feyeòs, eleòtte, Zeòch*). Az előző két jelöléshez képest feleannyi esetben az ezekhez hasonló *eő* használatos (*feő, beőrel, eőfzetefnek, Leőrincz, Geörgi, kerwleő* stb.). A negyedik variáns bizonytalannak tekinthető, a *w* graféma ugyanis az *ű* jele is egyben, a *meddw* szóban elképzelhető a zártabb hang előfordulása, amit a szövegben kétszer szereplő *Meddwbeöl* szóalak bizonyíthat. A mai *ő* betűre egy példa van a szövegben, de az *eő* gyakorisága miatt elképzelhető, hogy csak „helyesírási hiba” a *kerülő* szóban. A hosszú *ú* rendszerint *u* betűvel van jelölve (*uŷ, hufz, Hufwetbe, tiukott, tiukmoniatio* stb.), az *ú* csak egy esetben fordul elő (*túrott*). A hang harmadik jelölési formája a *w* (*iffiw, Haidw, bwza, Hwfswett*), ami egyben a rövid *u* jelölője is. Végezetül az *ű* hang jelölésénél már megjelent a mai betű, de csak két példa van rá (*regtűl, kerülő*). A hangot általánosan a *w* jelöli (*neww, eſkwtt, kerwleő, twzi fajert, fwwelni, gieòpw*), ami egyben az *ű* hangra is használatos.

A szöveg az északkeleti nyelvjárástípusban íródott, így annak a hangtani sajátosságai jellemzik. Azonban akad néhány példa a magánhangzók változására is a szövegben. Illabiális megoldás figyelhető meg az *Innepeben*, valamint az *Iſpitalihoz, miwelik, Pwnkeòsd Innepeben* stb. szavakban. Labializációra utalnak az *ő-ző* formák: *veòttek, megbeòchiwttettwen, által keòlt, gieòpw, teòtte*. Zártabbá válással találkozunk a *regtűl, Meddw, ofzw fara, Luchka vidike*, míg nyíltabbá válással a *kewannia teòleòk, Monaf-torhoz, rajok* (rájuk) szavakban.

Diftongusra utaló jelekkel nem találkozhatunk az urbárium szövegében. Az *l* nyújtó hatása érvényesül a *Bodog* szóban.

A *twzi fajert, faiert* szóban jelölték a hiátustöltő hangot.

A magánhangzókhoz hasonlóan a mássalhangzók körében is megfigyelhető a változatosság. A *c* és a *cs* hangok jelölésére egyaránt használatos a *cz* (*c*: *Rjycz, czapnak* 'kecskebak', *Czibar, kilenczed, Latorcza*; *cs*: *Labicz*) és a *ch* betűkapcsolat (*c*: *Mohuch*; *cs*: *Ztaczewich, ninchen*). A *cs* hangot emellett gyakran a *chi* graféma jelöli: *Chiapowicz, Kjő Vichie, Chiorba, achiokat, kolchiar, karachion, korchiomarof, chiafzar, Martinchia*. Egy esetben pedig szókezdő helyzetben *tz* jelöléssel is találkozunk: *Tzasar*. Az ukrán nevekben már ekkor találkozunk *dzs* hanggal, ezt a magyar átírásban többféle formában próbálja az összeíró visszaadni: pl. a *Dzsamka* családnév *Dfamka* és *Chiamka* alakban szerepel. Az *f* hangot két keresztnévben *ph* hangkapcsolat jelöli (*Philipp, Christoph*). A *g* hangot a hagyományos jelölés mellett a leggyakrabban *gh* betűkapcsolattal jelölik:

eghefz, Gherghelÿ, penigh, Orosfzeghefiek stb. Ugyanez a jelenség a *t* és a *r* hangnál is megfigyelhető. Míg a *t* esetében személyneveknél és közneveknél is előfordul (*Thamas, Thimko, Thengelÿ patak, Mathe, thowabba, fekethe* stb.), az *rh* csak személynevekben használatos (*Rhufzin, Rhabicz, Rhicz, Rhamochia falwara* stb.). A *gy* jelölésére a *gi* használatos: *egi, awagi, Feginchich, hegien, ugi, hogi, negied* stb. A *j* hang esetében továbbra is többféle hangjelölés fordul elő, a *j* mellett (*jofzagabol, Juga*) az *i* betűs (*saitott, zantiak, haÿtiak*) és az *ÿ*-nal való helyettesítés a gyakori megoldás (*faÿtal, feÿeòs, Dseÿman, uÿ*). A *k* hangot a *k* betű mellett *c* betűvel (*Jacob, praedicatornak, Calafstromba*), szókezdő helyzetben ritkán a *ch* is előfordul (*Christoph, Christopf*).

A mássalhangzók között a legváltozatosabb hangjelöléssel az *ly* esetében találkozunk, amit 6 betűkapcsolattal is tükröznek: *lÿ* (*helÿeò, karolÿert, Halÿko* stb.), *ll* (*hell = hely*), *li* (*helieò*), *lli* (*mellien, nemelli*), de így jelölik az összeolvadással létrejött hangkapcsolatot (*kafzalliak*) és a hosszú *lly*-t is (*Illieò*). Szórványosan *lj* betűkapcsolat jelöli a hangot (*heljek, heljeò, fzekelj, meljteòl, Borbelj*), személynevekben (*Drÿllÿ, Illÿko, Swllÿ, Kirallÿ, Borbellÿ*) és köznevekben is (*mellÿ, ollÿ, karollÿ, hellÿeknek*) háromjegyű *llÿ* mássalhangzó jelöli az *ly ~ lly* hangot. A palatális mássalhangzók közül a *ny* és a *ty* jelölésében is hasonló változatosság figyelhető meg. A *ny* három (ni: *barannial, niolcz, bizonioò, n: Neftet, Karachionba, Bodog Afzonnap*, nÿ: *Leanÿ, nÿaÿtol*), a *ty* (~ *tty*) pedig ötféle alakban szerepel (ti: *tiukott, zantiak, haÿtiak*, tti: *Battiko, gierttia, jartattiak*, thi: *Koszthia, Thiwkodi, Mathiafne*, tj: *tjwkott, Kosztja*, tÿ: *Battÿko, Mattÿaò*).

A réshangok csoportjában a hármas jelölés az elterjedt, mindegyik hang háromféle variációban fordul elő a szövegben: mind az *s* (σ : *helieò*, f: *Neftert*, s: *Moschiak, Sÿskowich*), mind a zöngés párja, a *zs* egyjegyű betűvel jelölt (f: *lafnakot, feller, pafitt*, s: *Sigmond, Sarnoÿa*, z: *dezma*), az *sz* hang egy- és kétjegyű betűvel (f: *Pufta*, fz: *fzallott, Szÿdor, lefz fzaòadfaòa*, z: *egez, Hwznay, ztronganak*), zöngés párja, a *z* a hagyományos és ómagyar kori jelölése mellett kétjegyű formában is előfordul (z: *tartozik, Hamza, Nesztaza, Zelenko, kenez, haz*, f: *Viñniczehez*, fz: *hafzba*). Végezetül a *v* is mutat érdekes jegyeket: a hagyományos jelölés mellett nem fordul elő az ómagyar korban elterjedt *u* betűs alakban, viszont gyakran *w* (*Dubowich, Hwfwett*) és ritkábban *w* a jele (*kiwÿl*).

Sajátos képet mutat a hosszú mássalhangzók jelölése, amire szintén az esetlegesség a jellemző. Szabályosan jelölik az összeírók a hosszú hangokat kettőzéssel: *beòrrel, karollial, anniwal, barannial* stb. Sok esetben azonban olyankor is betűkettőzés szerepel a szavakban, amikor nincs a szóban hosszú hang: *fizettnek, vattra, Ignatt, Battiko, kett, lasnakott, jutt, fzolgalatt, fzerett, kett kett faitott, ztrongatt, tizenhatt hatt, karollÿ* stb. Ez a jelenség az egész 17. századra jellemző volt (vö. TRÓCSÁNYI 576). Ezzel szemben a fonotaktikai okokból bekövetkező rövidüléseket fonetikus módon jelölik: *faÿtal, penzel, forintal* stb.

A mássalhangzók depalatalizálódására utal néhány kifejezés, azonban a hangjelölés sajátosságai alapján nem lehet egyértelműen hangváltozásnak tekinteni a következő szavakban előforduló formákat: *mihelt, hel, Neft, szolwaiak, karolt, eòfwenteòl, fzekelfeggel, Affzonnap* stb.

A hangjelölés bemutatott változatosságának következménye a tulajdonnevek több formában való feljegyzése. Az uradalom területén jelentős ruszin lakosság élt, a szláv nevek magyar adaptálása nehézségek elé állította a magyar anyanyelvű lejegyzőt. Ennek legkirívóbb bizonyítéka, amikor ugyanaz a személynév különböző formákban szerepel az összeírásban, pl. *Beriagh ~ Beriak ~ Berÿak, Babich ~ Babicz, Babpka ~ Bapka, Baranko ~*

Baranyko, Boricz ~ Borisz, Chiernecz ~ Chierneŝ, Giurko ~ Giwrko, Goliana ~ Gojan, Jufzko ~ Jwfzko, Leòchik ~ Leòchek, Manailowich ~ Manilowich, Michowich ~ Mihowich, Nefor ~ Niffor, Palichka ~ Paliczka stb.

A magán- és mássalhangzók jelölésének ingadozása a magyar nevek esetében is megfigyelhető: *Beòdeò ~ Beödeò ~ Beődeő, Bone ~ Boni, Borbeli ~ Borbelj ~ Borbellj ~ Borbelj, Chiefeş ~ Chieŝeş, Dubroki ~ Dwbroki, Eòttwes ~ Eòttweş ~ Eöttwes, Erfzengiartho ~ Erfzengiarto ~ Erszengiarto, Ghwthi ~ Ghwti ~ Gutj, Holubinaí ~ Holwbinai, Iftuã ~ Iftwan, Katheo ~ Katheò ~ Katho, Konniaş ~ Konnyaş, Leórincz ~ Leòrincz ~ Leörincz, Magyar ~ Magyar, Martinchai ~ Martinchiai ~ Martinchiaj ~ Martincziaj, Orliowai ~ Orliowaj ~ Orlyowaj, Remethei ~ Remethej, Rofta keòteò ~ Rofta keöteő ~ Roftakeöteò stb.*

A mássalhangzók asszociációs hangváltozásaira számos példát találunk a szövegben. A kiejtés szerinti írásmód miatt a lejegyző ezeket a változásokat a kiejtésnek megfelelően jelölte. Zöngésség szerinti hasonulás fordul elő a *fzafz fzal* (száz szál), *efkwtt* (esküdt), *engette* (engedte), *elhattak* (elhagyták), *engettetik* (engedtetik), *attak* (adtak) stb. szavakban. Összeolvadásra is találunk példát: *Mongiak* (mondják), *valchiaga* (váltsága), *keczzer* (kétszer), *keòlchegere* (költségére), *adgiak* (adják), *igazíchia* (igazítsa). A szóelemzés elve érvényesül viszont a *fzabadfaga* és a *ketzzer* szóban.

Valószínűleg szintén összeolvadást jelölnek a *gi, li, ti, ni* stb. betűkapcsolatok a *d, l, t, n* végű szavakhoz kapcsolódó *-j* kezdetű toldalék esetében, pl. *fzantiak eş kafzalliak, fzolgalattia, egieballapattiok* stb.

A *-val/-vel* rag *v*-je általában szabályosan hasonul az előtte lévő mássalhangzóhoz (*Neft beòrrel, egi karollial, jobbagoikkal, fzeriarafsal, Simonnal, tiukkal, vetefsel* stb.), de Tökés és Bábfalva leírásában is *jobbagoikkwal* kifejezés szerepel. A rag egyes esetekben *v* nélküli, *-al/-el* alakban fordul elő: *sajital, penzel, forintal, pokroczal, chinalafal, rendel*.

3. Alaktani sajátosságok. Morfológia. A névszói toldalékok közül a birtokos személyjelek – gazdasági iratról lévén szó – nagy számban fordulnak elő a szövegben. Az E/3-as személyű alakokkal viszonylag ritkábban találkozunk, leginkább akkor, amikor a kenéz, jobbágy vagy zsellér adójáról vagy tulajdonáról esik szó. A személyjel ebben a pozícióban magánhangzóra végződő szóhoz *j* hiátustöltővel kapcsolódik: *adajjaban, adajya*, de mássalhangzóra végződő szó is kaphat *-ja* alakú személyjelet: *fzolgalattia, patakia* stb.

Az urbárium a faluvezetők mellett a közösségek kötelezettségeit is felsorolja, nem meglepő tehát, hogy nagyon sok T/3. személyű birtokos személyjeles szó van a szövegben. Ebben a személyben a középmagyar korban általános, középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó személyjelek fordulnak elő: *adajokert, malmok ~ molnok, difznaiokat, vetefek, patakiok, fzolgalattiok, difznoiokatt, jwhokat, faluiokhoz, fzeriarafokat, falwjöok, kafzalojöokrolis, heljek, marhaiok, erdejek, erdeòchkejek, lewelek, bwzaiok, rajjökbolis, fzaadafagok, kenezzek* stb. A labiális alak helyett illabiális változattal találkozunk a *fzeòleöjyek* szóban.

A birtoklástörténeti téma magyarázza a birtoktöbbsesítő jelnek a megterheltségét. A szövegben nagy számban találkozunk a jelnek az *-i* (*Vrim, Vrak eş Nemeş emberek jobbagoi, jobbagoinak, jwhafzi, jwhai*,) alakjával, s csak ritkábban az *-ai/-ei* változatával (*hegiek eş hawafok hafznai, lewelej*), ami a középmagyar korban még kevésbé terjedt el.

A *-t* tárgyrag gyakran hosszú alakban szerepel (ez azonban pusztán helyesírási sajátosság is lehet): *sajtott, szerett* (szerét), *lasnakott, keòbleòtt* stb.

A *-stul/-stül* társhatározórag nyíltabb alakban fordul elő: *baranioftol, fiaftol, fzerzamoftol, vafar wamoftol* stb.

A névszóragok közül a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* használatos a leggyakrabban, amiket néha felcserél a lejegyző. Ez valós nyelvhasználati jelenségre utal, a két rag használata közötti bizonytalanság már az ómagyar korban is megfigyelhető, a középmagyar kortól ez csak fokozódott (vö. KISS–PUSZTAI 616): *tilalmaſba tartatik ~ tilalmaſban tartatik, maſikba megien, karachionba, ztrongaba fogiak, varba fat nem hordanak, varba valo ſzolgaltattiaert, az varban fell hordani, Pwnkeösd Inepiben, Karachionba, Farfangba* stb. Az ünnepi adók esetében 9 esetben *Hufwetbe* alakban szerepel az ünnep ragos neve, a magas hangrendű változat használata minden bizonnyal arra utal, hogy összetett szóként értelmezte a lejegyző. Megjegyzendő azonban, hogy egy esetben ugyanabban a mondatban megjelent a szó mély toldalékos változata is: *Tiwkott keczer tartoznak ez eghefz jofzagban adni, mindē eſztendeöben mindē helyteöl, Karachionbannio, Hwfwetbennio eggiet eggiet, eo Hwfwetba, tiwkmonnialio nioľczal tartoznak*.

A *-ról/-röl, -tól/-től, -ból/-ből* ragok középső nyelvállású magánhangzót tartalmaznak: *malmoktol, hegireöľ, erdeöreöľ, videkreöľ, krainarol, odalrol, nŷaŷtol, falwbol, Brodiaktol, eöľeſeteöľ, karlotol, vetefekbeöľ, helyteöľ* stb.

A középfokjel *-b* alakban fordul elő: *az teöb, teöb, job volna, kewefeb, kewefbet*. Intervokális helyzetben a jel megnyúlt: *kifebbet*. A felsőfokjel egy alkalommal szerepel a szövegben: *leg meŷzeb vagion*.

Egy esetben szokatlan egyeztetéssel találkozunk: *Niffor Geghelne femmi marhaia ninch eöľt arwa giermekeket tart*.

Az igei toldalékok közül alanyi ragozás T/3-ban szórványosan előfordul az igeragnak a hosszabb formája a következő szavakban: *attanak, szakattanak, tartoztanak, bochiatanak, ŷoktanak, hagiattattanak, ŷerzettenek, fizettenek, vettenek*.

A jelen idejű alakokban középső nyelvállású magánhangzó szerepel: *irtaniok*.

Az igeidők közül a múlt idejű formák mutatnak változatosságot. A szövegben már a befejezett múlt az uralkodó, de az összetett szerkezetű régmúltra is vannak példák: *ŷoktak volt, meg engette volt, szoktak volt ŷolgálni, szoktak volt vennj, veöľtek volt megh, megh eghettek volt*.

Az E/3-as igealakban jellemző az *-n* rag használata a következő igékben: *vagion, leŷen ~ leszen, teŷen, legien, ninchem* (de *ninch* alakban is), *megien*.

Helységnevekhez kapcsolódva gyakran találkozunk a *-si* képzővel: *Dragabartfalusiaknak, Hatmegheŷi, Nagi Lamfalufi, Barath feöľdefiekis, Bereghuŷfalufiaknak* stb.

A tőtípusok közül az *ó-t a*-val (*adayaval, birak, diŷznoiokatt, diŷznaiokbol* stb.) és *ö-t e*-vel (*erdejek, eŷztendeie, eŷztendeigh* stb.) váltakoztató névszótövek jellegzetesek.

A szövegben számos igekötős ige található. Ezek írásánál következetesen jár el az összeíró, az igét és az igekötőt – függetlenül az igekötő pozíciójától – minden esetben külön írja: *be ŷolgaltattiak, be ŷallanj, be ŷallitani, ell telik, ell ŷeöľnek, meg engette volt, megh adgiak, tartoznak fell ŷľnj, tartoznak megh adnj, viŷza ŷalhaŷon, tartoznak megh miwelni, megh talalliak feleole, barom ell adaŷsal, tartoznak meg kaŷzalni, ell tiltottak teöľeöľ, fel ŷľnj, ell ŷakattanak, engettek be irni, meg kaŷzalni, fel takarnj, be hordani eo berakni ŷepē*.

4. Szófajok, szó szerkezetek. Az urbáriumban a határozott névelő mindkét formában előfordul. Az *az* alak használatos általánosan a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is:

Az feölseö, az kik, az Nestert, az karoljert, az ztronganak idejen, az mely, az jobbagiokkal, az huszadikat, az kinek, az regi fzoκaσ, az malom az kik, az kinek, az feö, az jobbagiokkal stb. Ritkán azonban megjelenik az *a* forma is: *à kenezek, mint a teöbbinek, Ezen à vidiken, azö à berczē* stb. A szövegben több esetben használatos a névelő magas változata, ami a középmagyar korban még tovább élt, elsősorban a peremnyelvjárásokban: *ez videken, ez falu, ez joszagban, ez pufztak* stb.

Az is kötöszó a szöveg egészében egybe van írva az előtte lévő szóval: *korlojiaioσ, volnaioσ, difznaiaioσ, jobbagiaioσ, adoraioσ, karlomolnaioσ, molnaioσ, vamaioσ, bannjiaiaioσ*.

Elterjedt a főnévi igenévi alakok használata az úrbéri kötelezettségekből fakadóan: *tartoznak ky arulni, fzoκtak volt fzoκgalni, tartoznak az malmoktól egi egi lafnakot adni, jwhokat teleltetni, tartozik fizetni, tartozik ztrongat fizetni, Neft beörtt tartozik adni, nē akar eppwlni, tartoznak kyarwlni, tartoznak kilenczedett adni* stb.

A szöveg egyik jellemzője a *való*-val alkotott folyamatos melléknévi igenévi szerkezetek használata: *efztendeig valo adajokert, faluiokhoz valo hawafon, efztendeigh valo fjabadfogok vagiö, az viz keözt valo hegiekreöl, korchiba feleöl valo erdeö, Munkach varához valo jöfzagh* stb.

5. Szókészlet. Az urbárium szókészlete szorosan kapcsolódik a gazdasági tematikához, de a szakszöveg, a szaknyelvi stílus kifejezőeszközei mellett közel áll a regionális köznyelvhez is, ugyanis a névsorban, az adózóknál olyan információk is szerepelnek, amik lehetőséget nyújtanak egyéni szóhasználat vizsgálatára.

Az urbárium felsorolja azokat az adókat és kötelezettségeket, munkákat (*bor es bwza chinalafnak ideje, hordo merefnek ideje, eökrött tartoznak ky vaganj, bor dezmalafnak idejen, fzenatakarafra, oh hordok megchinalafa* stb.), amiket az uradalom kenézeinek, batykóinak, zselléreinek és jobbagyainak, valamint egyéb mesterembereknek (*kerwleö, chiorda pasztor, borniw pasztor, kochiomarof, banniafz, monar* stb.) le kell róniuk a vár számára, és azokat a személyeket is, akik ezeket beszédtek (*efkutt biro, wamof, varas Notariufsa, wafar wamos, tizedleö* stb.). A falu vezető rétegét a kenéz és a batykó (pap) jelentette. A kenézek mint falualapítók és -telepítők mentesültek bizonyos adók alól, de a kenézadót a batykók által fizetett adóval együtt kénytelenek voltak leróni: *Az feölfeö videki kenezek, az kik feö kenezek minden efztendőben, mindē feö kenez egi egi Neft beörrrel, egi egi karollial, eo kett kett chiafzar Madarawal tartoznak eö Naganak az varhoz. Ha mikor fzerett nem tehetik, az Neftert F. 2. az karoljert dñ. 50 fizettnek.*

A kenézek malomépitési joggal rendelkeztek a Latorcán vagy kisebb folyókon, *keöwi halas* vagy *pißztrangoσ* patakokon. Ezek a malmok rendszerint *karlo malmok* vagy *guba kollo malmok* voltak, amik után *ket lafnakkal tartoznak, minden mafodik efztendőben, az varhoz*. A kallómalmok mellett *daraz* 'daraörlő, kásaörlő malom' és *bwza eörleö* malom is üzemelt. A szöveg érdekessége, hogy a szó *molna* változata is gyakran előfordul, néha egymás mellett: *Az kenezeknek ket molnok vagiö guba kollo malmokioσ ketteö vagiö, az kenezeknek molna vagiö rayta, molnok, egi molna vagion, karlomolnaioσ egi vagiö* stb.

Számos adónemet pénzzel válthattak ki: a *chiafzar Madara* (császármadár, tetrastes bonasia), *karollj penz* ~ *karolj penz* (karvalypénz), *Ewetke penz* (evetkepénz, mokus), *ztronga penzt* ~ *ztronga penz* (sztrongapénz), *hadi penz*, *vaj penz*, *meez penz*, *korchiona penz*, *karlo*, *cedula penz*, *vattra penz* 'a juhkosár (juhok állóhelye) után fizetendő pénz', *robota penz*, *Theömlö eo Eöz penz*, *drabantpenz* stb.

A pénzbeli adók mellett természetben is kötelező volt leróni a terheket, pl. *veřling túro, pařitt tizeddel* 'disznókonda után fizetendő pénz', *keměcze zab, kita kendent, negi negi villa řzenat, eř eęę kett penzeř kenierett* kellett beadni az adószedőnek stb.

A jobbágyoknak, illetve falvaknak további, munkával járó kötelezettségeik voltak a munkácsi vár felé, amit folyamatosan teljesíteniük kellett. Ilyen volt például a *virrasztóság* (őrség): „*Ez három falwbeliek, kwtt, korchwa, eř Babaffalwa, mořtiř az varba hettre jarnak virrařztřfagra, adowal az reghi řzokař řzerint nem tartoznak femmi felewel, de az feř kenezek eř Battikok, tartoznak az eř adajokkal, mert eők virrařztani nem jarnak.*”

Pisztránházán a kötélfonás volt a kötelező tevékenység: „*Ez falw minden eřzten-deőben, kwttira valo eőregh harřs kőtelett ketteőt tartozik vár řwřkfegere chinalni, emellet appro harř kőteleet valameni kell. Mind az egheř řzřzagh, krainaiak, Bardhaza videkiek, Luchka videkiek, kařdano, Bobolořtia eř Viznicze videkiek, tartoznak harřsat elegendeőt ide Piřtrřhazara hordani, ř kőtelek chinalařara.*” A Kajdanó és Lucska környéki falvak lakosai gyertyabelet fontak: „*Az var řwřkfegere, giakrabbř az kařdano vidike eř Luchka vidike, tartozik gierttia belett fonni, var řwřkfegere jollehett az mař vidikeiř fonnak.*”

A huklivaiai feladata a zsindekészítés volt: „*Az Hwkliwaiak, ennek eleőtte eřzten-deig valo adajokert, mind eřztendeőben, huzon negi negi ezer řyndelt tartoztanak chinalnj var řwřkfegere, mořt eř Naga az adott kewannia teőleők keř penzřwl.*”

Ugyancsak kötelező feladat volt a bor árulása: „*Az feőlfeő videkiek mind eřztendeőben, Karachionban, Farřangba, Hwřwett eř Pwřkeőřd Innepeben kett kett bort tartoznak kř arulnj, az ztrongannioř kett bortt, az az eřztendeigh tiz bortt tartoznak kř arulni var řwřkfegere.*”

Az adót a *tizedleő* (tizedlő) szedte be az *eőreg diřzno, řwřldeő, chech řzopo malacz* után. De ő szedte be a méhek után járó adót is, ugyanis az adózók „*Az Rařbolioř tizedet adnak, tiznek alatta mind eřřtt negi negi penzel valtnak meg.*”

Az adófizetés alól a *szabadosok* fel voltak mentve, ők ugyanis *szolgálatbol magokat megh arendaltak*. Egyes falvak esetében azonban még így is szolgálattal tartoztak a várnak. Árdánházán például „*Az Ziczkok (kenézek) ř Zabadořfok, valamikor kiwantatik, egi lõwal řzerzamofol tartoznak fell řlnj, ez mellet egi drabantot magok keőlchegh eř var řwřkfegere tartanj.*”

A munkácsújfalusiak „*Eřztendeőczaka (évente) az var keőrniřwl valo kertekb eřzek tartoznak kertefřkednj, egieb řzolgálatall n eř tartoznak az varhoz.*” A dubóckai kenézek a malmuk után a „*var řwřkfegere achiot tartoznak bochiatanj.*” A beregiek „*Minden eřztendeőben az var řwřkfegere tartoznak, harmincz ket eregh řzal fat vinnj řzolgálnj mint az teőb varařfok. De egieb dologra, ugimint, kařzallařra aratařra, řzena takarařra, řa hordařra eř egieb var keőreől valo effele dologra nem tartoznak mennj.*” Hasonló kötelezettsége volt az úJVárosiaknak is: „*Az var eppwřleteire mind eřztendeőben, eőtten eőreg řzal řawal tartoznak... Az var eppwřlere tartoznak řzolgálni, valamikor kiwantatik, egieb fele var keőřwl valo řzolgálatall n eř tartoznak.*”

Az adózást nem kerőlték el a munkácsi városiak sem. „*Az varořbeliek, zantařsal aratařsal, kařzalařsal, řzenatakarafařsal, řa hordařsal az var ala, řem penigh bwza eř zab hordařsal nem tartoznak eř Naganak. hanem jegh rakařsal, vettni valo bwza ki hordařsal, az varoř hatarabř, ř bwza teřsel, bwza řel hordařsal az řwřřwreől, eők tartoznak, ezen kiwřl var eppiteřbennioř tartoznak řzolgálnj mint az teőb varařfok.*” A beregszásziak pedig „*az var eppiteřere řzař řzal eoreg fatt tartozik fell vinnj, Melliet mongiak hogi eőtten řzal*

fanal nē volt teōb chiak nem regennio. Annak felette var eppitefere tartoznak elegendeō embert adnj, valamikor kiwantatik. Ha mi ollj fzwkfegere kewantatik, fzekeretio adnak, eō Naga vtajra.” Ugyancsak az ő kötelességük: „*Zwretkor az oh hordok meghchinalafawal eo abronchiozafawal tartoznak, kit az varbol fzohtak ala kwldenj.*”

A hegyvidéki gazdálkodás érdekes jelenségére is rávilágít az urbárium. A szomszédos lengyel területekről ugyanis évente legeltetésre, makkoltatásra, de teletetésre is áthajtják az állatokat, amiért adóval tartoznak a munkácsi várnak: „*Az Lengiel orzagiak mikor az mák terem s difznoioikat ide haýtiak, tizedet adnak. Az jwhokatio penigh mikor ide haýtiak à hegiekre, mindē niaýtol egi egi forintot, s egi egi faýtott tartoznak adnj. Mikor penigh itt az hegieken kafzalnak, s itt rakiak be fzenajokat, jwhokat telettetni ide haýtiak à fzenara, az twzi faýert, vattra penzt mindē kofartol egi egi forintot fizettnek, az varhoz.*” A lengyelek azonban nemcsak állattartással, hanem földműveléssel is foglalkoztak, ami megalapozta a lengyel és ruszin lakosság folyamatos beáramlását Bereg megyébe a 16-18. században: „*Az Befzkedreōl az Lengiel orzagiak, mikor vetefek vagio raýta, tizedet adnak eō Naga fzamara.*”

Meglepő módon az urbárium szövegében alig találunk latin kifejezéseket: *eō Naganak supplitalnak feleōle; hufzō eōtt penz annak adaýa defalkaltatik az adobol; ket terminufon eōttwen penzt tartoznak; vagion lewelek vfque ad bene placitum; ezeleōt valo Connumeralafkor; eō Naga fzamara percipialtatik es adminifztraltatik stb.*

Természetesen az urbárium szókészletének számos eleme archaizálódott, de néhány kifejezés regionális tájszónak tekinthető a 17. század elejéről, pl. *kenéz, battiko, ztronga, Eztendeōczaka* (évente), *teōbbwílhetnek* (terjeszkedhetnek), *fzaladott eōrlenek*, minden *fzalad eōrlefeteōl, ofzw fara fzeōrzeōdnek az erdeōre*, az reteken *ffwelni fzsabad volt neha neha, fel takarnj, be hordani eo berakni fzepe, azon erdeōbeōl awaft fzohtak fognj, ztrongara tartozik be haýtani eo meg ztrongalnj, fohult (foha alakban is) lafnakot nem adnak, Swetileczhez halgatt* (oda tartozik), *difzno vereteýbe* (disznóvágásra), *fzalonnazaýsal, jegh rakafsal, poftalkodnak* (postáskodnak), *Az aýton tartott fzwlemer difznoktol, feleo difznot vernek le var fzwkfegere, Chieōppegheo bor, oh hordok stb.*

A szöveg stílusa közelít a regionális köznyelvi normához, s az adatgyűjtők több esetben olyan megjegyzést is feljegyeztek, amik személyes véleményt, gúnyt, szarkazmust tükröznek, s ezek a mindennapi részinformációk, pillanatképek teszik pontosabbá az adott korról és helyről szóló tudásunkat: *keōz az llofwaiakkal, chiak tolwai fefzek; de lelkeý femmie ninch chiak az haia fzakalla; de felette fzegei, negi giermeki vannak, azokatio Ifienbe tarttiak; Az kenez Zawidffalwara akar be fzallanj, az almafiaktol nem lakhatik azt mongia; chiak czigankodik nē akar eppwlni; niomorult egi ket kezen jaro benna embertis tart stb.*

6. Összegzésként elmondható, hogy az urbárium szövege, hivatalos jellege ellenére (vagy mellett), számos nyelvtörténeti sajátosságot őrzött meg a 17. század elejéről. A hangtani, alaktani és lexikális sajátosságai alapján egyértelműen az északkeleti nyelvjárásterülethez köthető. A szövegben nyelvjárási sajátosságok csak kis mértékben jelennek meg, a dokumentum szerzője a hivatali nyelvben gyakorlott személy volt.

Hivatkozott irodalom

- DEZSŐ = ДЭЖЕ, ЛАСЛО 1967. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GREGOR FERENC 1964. *Úrbér* szavunk előzményei. *Magyar Nyelv* 1964. 65: 438–444.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LEHOCZKY TIVADAR 1881–1882. *Beregvármegye monographiája* 1–3. Pollacsek Miksa könyvnyomdája, Ungvár.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1954. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAKSAY FERENC 1957. *Urbáriumok*. A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MIZSER LAJOS – RÉVAY VALÉRIA szerk. 2004. *Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról*. Örökségünk Kiadó Bt., Nyíregyháza.
- PAPP LÁSZLÓ 1956. Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században. In: BENKŐ LORÁND – BÁRCZI GÉZA szerk., *Pais- emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 466–472.
- RÉVAY VALÉRIA 1999a. Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez. *Magyar Nyelvjárások* 36: 95–106.
- RÉVAY VALÉRIA 1999b. Az északkeleti régió nyelvjárásainak jellemzői. In: RÉVAY VALÉRIA szerk., *Útmutató a szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárások tanulmányozásához*. Nyíregyháza, 18–24.
- RÉVAY VALÉRIA 1999c. Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről. *Magyar Nyelvjárások* 36: 393–398.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2022. *A munkácsi uradalom 1613. évi urbárium*. Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1956. A helyesírás bizonytalansága a XVII–XVIII. században. In: BENKŐ LORÁND – BÁRCZI GÉZA szerk., *Pais- emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 575–579.
- UC. = *Urbaria et Conscriptiones*. *A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai*. <http://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium>

SEBESTYÉN ZSOLT
Nyíregyházi Egyetem

Számunk szerzői

DR. ALBERTI GÁBOR, Pécsi Tudományegyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék, Generatív Nyelvészet a Szinkrón és Diakrón Nyelvleírásban Kutatócsoport, alberti.gabor@pte.hu – BLANKÓ MIKLÓS, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Nemeskürty István Tanárképző Kar, Digitális Média és Kommunikáció Tanszék, blanko.miklos@gmail.com – DR. CSER ANDRÁS, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Elméleti Nyelvészet Tanszék; ELTE NytK Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, cser.andras@btk.ppke.hu – DR. DEME ANDREA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék; MTA–HUN-REN NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport; ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, Általános és Magyar Nyelvészeti Intézet, deme.andrea@btk.elte.hu – DR. FARKAS JUDIT, Pécsi Tudományegyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék, Generatív Nyelvészet a Szinkrón és Diakrón Nyelvleírásban Kutatócsoport, farkas.judit2@pte.hu – FELTIZI-VERESS SAYPASHEVA ANASTASIA, Pécsi Tudományegyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék, Generatív Nyelvészet a Szinkrón és Diakrón Nyelvleírásban Kutatócsoport, feltizi.anasztasia@pte.hu – DR. FURKÓ PÉTER, Károli Gáspár Református Egyetem, Anglisztika Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék, furko.peter@kre.hu – DR. HELTAI JÁNOS IMRE, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv- Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, heltai.janos@kre.hu – DR. HONTI LÁSZLÓ, Károli Gáspár Református Egyetem, hontila43@gmail.com – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kisraba@gmail.com – DR. KOROMPAY KLÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, korompay.klara@btk.elte.hu – DR. KUGLER NÓRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, kugler.nora@btk.elte.hu – DR. MÁNY DÁNIEL, Semmelweis Egyetem, Szaknyelvi Intézet, many.daniel@semmelweis.hu – NAGY ILLÉS, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, nagyillesnet@student.elte.hu – DR. PALÁGYI LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, palagyi.laszlo@btk.elte.hu – DR. SEBESTYÉN ZSOLT Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, sebestyen.zsolt@nye.hu – DR. SZABÓ DÁVID, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék, szabo.david@btk.elte.hu – SZÉKELY MÁRK ATTILA, BZSH Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola, szekely.mark@scheiber.hu – DR. SZÖKE MELINDA, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, mszokem@gmail.com – DR. TAKÁCS JUDIT, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, takacs.judit@uni-eszterhazy.hu – DR. TÁTRAI SZILÁRD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, tatrai.szilard@btk.elte.hu – DR. ZAICZ GÁBOR, dr.zaicz.gabor@gmail.com – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, zoltan.andras@staff.elte.hu.